

DR. KANTILAL PANDYA
COMMEMORATION VOLUME

ડૉ. કાન્તિલાલ પંડ્યા

સ્મારક-ગ્રંથ

DR. KANTILAL PANDYA

COMMEMORATION VOLUME

डॉ. कान्तिदास पंड्या

स्मारक-ग्रंथ

Edited by
Ramprasad Bakshi

Compiled by
Rashmi D. Trivedi - Rajani K. Pandya

DR. KANTILAL PANDYA
COMMEMORATION VOLUME

To be had from the publishers on request

1954-55

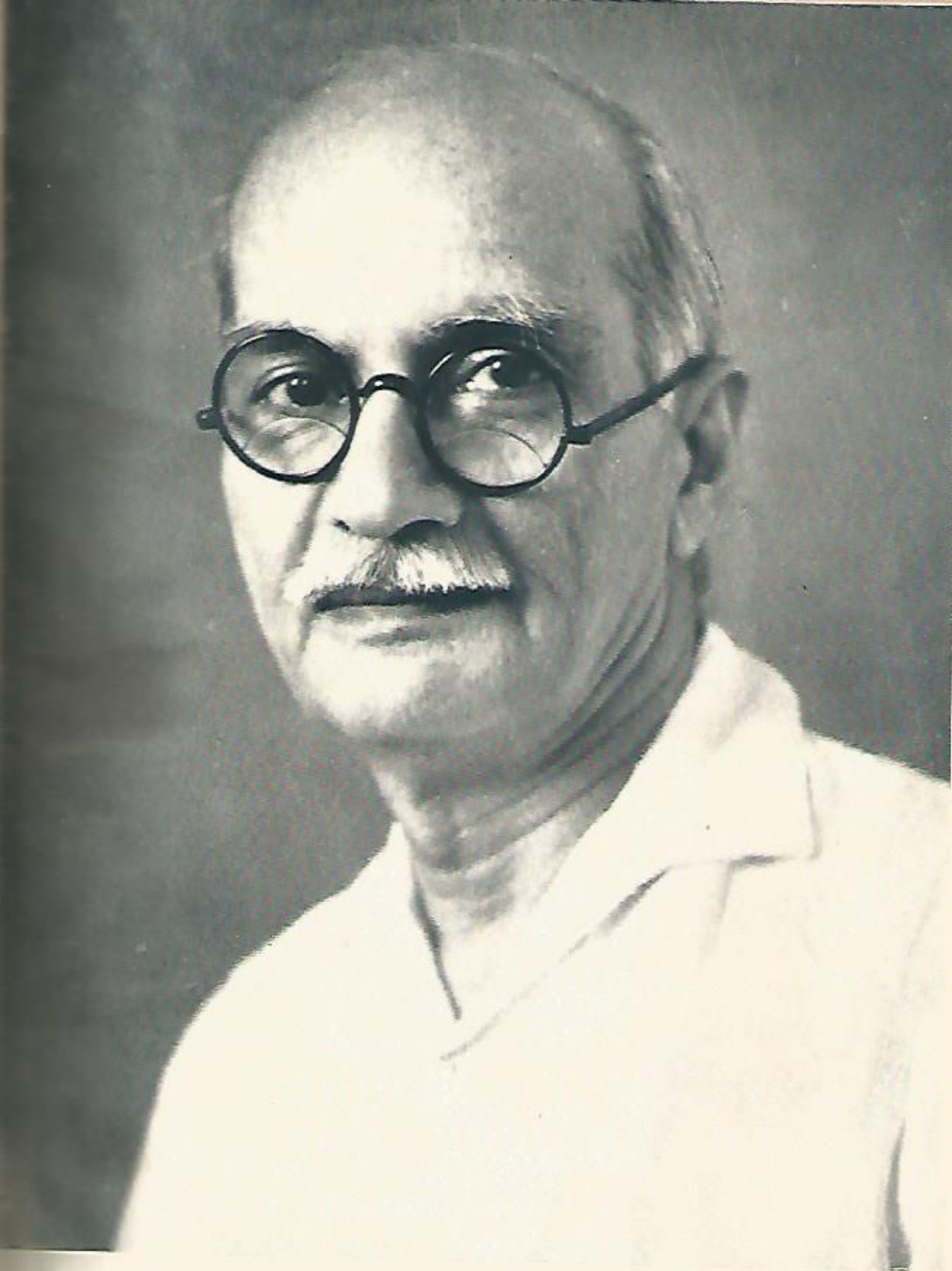
1954-55

1954-55
1954-55
1954-55
1954-55

Published by Mrs. R. D. Trivedi and Miss R. K. Pandya, 587, 18th Road, Khar, Bombay-52.
Printed by B. Rawat at Kumar Printery 1454 Raipur Ahmedabad-1

“કોઈ વૃક્ષની જેમ ધીરે ધીરે અંદરથી ઊગવું, આસપાસના
 વાતાવરણને અનુકૂળ બનાવી વિકસાય તેટલું વિકસવું,
 થોડાં પાંદડાં, મંજરીઓ ને ડાળખી ચૂંટાય, લૂંટાય, તૂટે
 કે કપાય તો એ વૃક્ષનો ધર્મ ધારી રહેવો ને સમય આવ્યે
 ચૂપચાપ આલ્યા જવું,—કશા કલેશ વિના, કોલાહલ કે
 કટુતા વિના, કશી એ આપવડાઈની આત્મકથની વિના.”

કાન્તિભાઈ

Born: 24th August, 1886

Died: 14th October, 1958

Dr. Kantilal C. Pandya M.A., Ph.D. (Lond.), D.I.C. (Lond.)

FOREWORD

A little over two years have passed by since Kantibhai breathed his last. For those who were privileged to know him and to feel the pleasurable warmth of his personality—exemplified by a life of simplicity & inostentation, a high sense of purpose and devotion to what he saw was his clear duty, a live sense of humour, innate friendliness and fellow-feeling for one and all he came in contact with and above all his dedication to a life of science enriched by passion for literature—his passing has left a big void.

This many-sided splendour of his charming personality is brought into perspective through the efforts of all those who have contributed to this Commemoration Volume. To all of them our sincere thanks are due for the time they have given to write about Kantibhai as they knew him and for recalling the many facets of their pleasant and memorable association with him.

In particular we are grateful to Shri Ramprasad Bakshi who despite his many preoccupations gladly undertook to give much of his valuable time in the compilation & editing of this volume, reading the manuscripts and correcting the press-proofs and also by his many valuable suggestions as this volume began to take shape. Without his sustained interest and guidance—motivated by his personal association with Kantibhai of many years—it would certainly have been not an easy task to prepare such a volume. In addition, his own personal tribute to Kantibhai, appearing on page 1 in Gujarati Section, is also sincerely acknowledged.

Our sincerest thanks are also due to Shri Bachubhai Rawat who soon after the demise of Kantibhai promised all his help in the compilation of this volume. He set to work on it right from the start and prepared for publication, in "Kumar" issue of December 1958, a full review of Kantibhai's life & work. This is being reproduced in full in the Gujarati Section of this volume on page 7 and the same has been rendered in English by Shri Jitendra Pandya, younger brother of Kantibhai, and appears on page 1 of English Section for the benefit of those who are not so familiar with Gujarati language. But for Shri Rawat's perseverance in pushing through the printing of the manuscripts as they came in and despite of all odds the publication of this volume would have been further delayed.

Special mention needs also to be made of Shri Saint Nihal Singh who in his characteristic style has brought to fore Kantibhai's genial personality through many personal touches during the long association with him, and of Dr. N. M. Shah, who

has successfully attempted to convey in Gujarati language for the first time the life-work of Kantibhai in the realm of chemical science. No words are adequate to express our thanks for these contributions.

This volume also contains a few selections from Kantibhai's published & unpublished work. Reference to these will convince anyone of how wide were his interests and what breadth of thought he brought to bear on these live issues of his time. Many of these issues are still very much alive today and the approach he had suggested to the solution of these problems, so many years back, still appears practical.

Although this volume is full of many personal glimpses of Kantibhai's life, it may not be out of place to record here two or three very significant but unknown incidents which add lustre to his way of life. That Kantibhai took his profession of teaching seriously and was exceedingly popular and respected by his students was well known. His interest in his students was so compelling that they invariably came back to him whenever they were in doubt or difficulty. Two years before he died he heard of the news that Shri M., one of his students, had gone on strike unto death as a protest against the Village Community which refused to agree to his proposal for co-education of boys and girls. All efforts to persuade Shri M. failed and many friends appealed to Kantibhai to persuade him to give up the fast. In spite of his failing health and increasing weakness Kantibhai set out on a long journey unconcerned about inclement cold weather. He returned in three days having rescued him from sure death, this without asking him to compromise with his conscience. His very presence had the telling effect on Shri M. This same Shri M. came to Bombay to be by the bedside of his teacher during his last days.

Kantibhai loved people. He had an uncanny instinct of making enduring friendship and never failed in his usual courtesy. Even when his pains were growing daily and the end was nearing this supreme faculty did not leave him till the last. One evening Madam Sofia Wadia called to see her "Dear Brother". It was well nigh dark and in the dim light of his room he could not easily recognise his "Didi". As Madam Wadia bent over his face and spoke quietly to him he made a gesture to her to be seated. Then little by little Kantibhai gathered his strength and they talked for a while of P. E. N. meetings and of their pleasant associations. In spite of exhaustion he mentioned to one of us standing nearby to bring some sweets for "Didi". Knowing as we did that Madam Wadia had only a few days before lost her dear husband it was embarrassing for us to offer her such fare and yet Kantibhai unaware of our perplexity insisted on the same. Madam Wadia, conscious of the fact that perhaps this would be the finale of his life, drank the glass of sherbet offered to her in deference to the wishes of her "Dear Brother". As she turned to leave the room Kantibhai continued to watch her with a happy smile on his agonised face.

His lifelong friendship with Donachie Brothers of Scotland is yet another example of his pleasing way of life. This friendship was made by chance on his boat trip to Canada in the year 1921 and it flowered as years rolled by. It was during his vacation trip while studying in England that he was invited by James Donachie to his new home which was christened "Ashram" by Kantibhai. This beautiful home is famous in that area by this unusual name. For all these years till he died Kantibhai continued his contacts with this family, particularly with William Donachie, and the chain of letters which passed between them makes a delightful reading.

Doctors had warned Kantibhai that his physical condition was such that it would be fatal for him to work hard. It was at such stage that Kantibhai was all absorbed in editing Govardhanram's Scrap-Books. In spite of our protests he insisted on getting up early even before 5 a. m. and sit up for long hours to complete what he had undertaken and what he saw was his clear duty to his Mama—his friend, philosopher and guide. Every time we protested he had one answer—"Remember what Doctors have told you about me. That I have only a few more days of work. I must therefore do all I can to complete this work." And he kept on and on till the finish. But this serious work overpowered him and he could not recover from this exhaustion again.

As we reflect upon his life such incidents come back again and again. It is a happy augury that many friends have recaptured such incidents which form this commemoration value. For all this we are indeed very grateful to them one and all.

February 7, 1961

Druman Trivedi
Rashmi Trivedi
Rajani Pandya

અનુક્રમણિકા

અંગ્રજીમાં

વાર્મ ના ઉપાસક વૈજ્ઞાનિક	શ્રી રામપ્રસાદ પ્રે. બક્ષી	૧
ડૉ. કાન્તિલાલ જી. પંડ્યાની જીવન-અરમર	‘કુમાર’	૭
સ્વ. સુહૃદ શ્રી કાન્તિભાઈ	શ્રી રવિશંકર રાવળ	૧૮
સ્વ. કાન્તિભાઈના કેટલાક સ્મૃતિપ્રસંગો	પ્રા. ઉપેન્દ્ર જી. પંડ્યા	૨૦
સૌમ્ય કાન્તિભાઈ	ડૉ. જીવરાજ મહેતા	૨૬
કાન્તિભાઈ	શ્રી સન્મુખલાલ ઝ. પંડ્યા	૨૭
ડૉ. કાન્તિલાલ પંડ્યા અને તેમનું સંશોધનકાર્ય	ડૉ. નરસિંહ મૂ. શાહ	૩૦
સાહિત્ય-સંસ્કાર-ભક્ત વિદ્યાનવિદ્	પ્રા. અનન્તરાય મ. રાવળ	૩૬
સૌજન્યશાલી કાન્તિભાઈ	શ્રી હિમ્મતલાલ ગ. અંબારિયા	૩૯
શ્રી કાન્તિલાલ પંડ્યા: થોડાં સંસ્મરણો	ગુલાબદાસ બોક્કર	૪૨
સૌજન્યમૂર્તિ કાન્તિલાલ જીવનલાલ પંડ્યા	શ્રી પોપટલાલ ગો. શાહ	૪૪
સંસ્કારમૂર્તિ કાન્તિભાઈ	ડૉ. રમણુલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિક	૪૬
કેટલાક સંસ્કારો	શ્રી ઇન્દુલાલ ક. યાજ્ઞિક	૪૯
એક મૃગા સાહિત્ય-સેવક	શ્રી ચુનીલાલ મડિયા	૫૧
સ્વ. શ્રી કાન્તિલાલ પંડ્યા (કેટલાંક સંસ્મરણો)	શ્રી શંકરલાલ બેક્કર	૫૨
વૈજ્ઞાનિક ડૉ. કાન્તિલાલ પંડ્યા	શ્રી સુરેશ સી. દીક્ષિત	૫૫
સ્વ. કાન્તિભાઈ વિષે કેટલાંક છૂટાં સંસ્મરણો	શ્રી ભાનુશંકર હ. યાજ્ઞિક	૫૯
વાત્સલ્યમૂર્તિ મામા	શ્રીમતી માલતીબહેન દવે	૬૩
ભાઈનાં સ્મરણો	શ્રીમતી ચંપકબહેન ર. યાજ્ઞિક	૬૬
મુ. કાન્તિલાલભાઈ	શ્રી મંજુલાલ સેવકલાલ દવે	૬૮

સદ્ગતની વાર્ષિકપ્રસાદી

અહીંનું મહારું જીવન (પ્રવાસપત્રો-૧)	૭૩
માઉન્ટ વરનાન (પ્રવાસપત્રો-૨)	૭૭
નાથેગરા (પ્રવાસપત્રો-૩)	૮૧
આર્લિંગટન: રાષ્ટ્રીય સ્મશાન (પ્રવાસપત્રો-૪)	૮૬
ગોવર્ધનરામ	
ભાઈબહેનનો સ્નેહ	૮૮
ગૃહેત્યાગ	૮૯
વ્યક્તિત્વનિરૂપણ	૯૦
પાત્રાલેખન	૯૧
અસ્ત	૯૨
ગુજરાત યુનિવર્સિટી સંબંધી કાર્મિક વિચારો	૯૩

INDEX

Tributes

Dr. Kantilal Pandya	'Kumar'	1
My Friend the Late Kantibhai	Shri Ravishanker Raval	11
Dr. K. C. Pandya	Rev. A. W. Davies	14
My Friend and Colleague Dr. Pandya	Dr. T. D. Sully	15
My Friend	Dr. S. S. Deshpande	17
Kantilal Chhaganlal Pandya	Shri P. G. Shah	23
Dr. Kantilal C. Pandya: Some Reminiscences By A Lifelong Friend	Shri Ganga Prasad Mehta	29
Fellowship: Its Formation and Fruition	Shri St. Nihal Singh	33
My Guru Professor K. C. Pandya	Dr. P. I. Ittyerah	44
My Teacher: Dr. K. C. Pandya	A Student	47
A Rare Personality	Shri M. T. Vyas	49
My Brother K. C. Pandya	Smt. Sophia Wadia	50

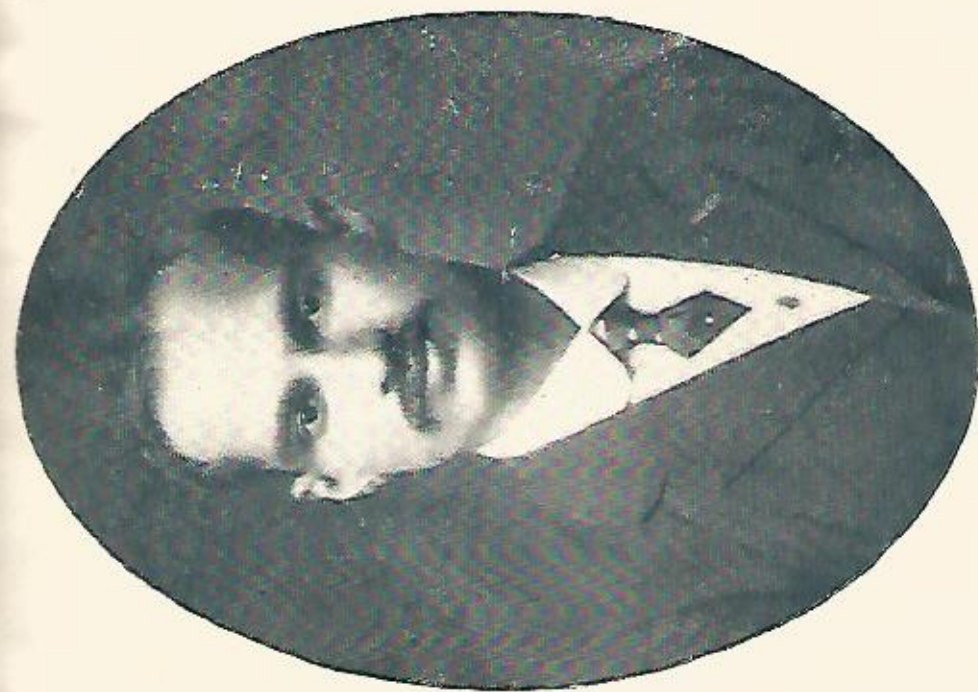
Letters

W. D. Donachie	51
James Donachie and Aunt Beth	52
C. V. Raman	55

A Few Selected Articles

The Spirit of Science	59
The Prince of Beggars	61
Some of Our Superstitions regarding the West	64
Gandhiji—An Appreciation	69
The Last Examination	71
The Sixth U. P. Social Conference	77
Appendix A (Vijnan Mandir—A Review)	83
Appendix B (A Brief Chronology)	86
Appendix C (પ્રમુખ વ્યક્તિઓનો સમાવેશ)	88
About the Contributors	100

અંજલિઓ.

મનિભાઈ : ઈ. ૧૯૨૦માં

પત્ની કમંગિલાશ્મી : ઇ. ૧૯૨૦માં

વાહ્મયના ઉપાસક વૈજ્ઞાનિક

[સંપાદકીય નિવેદન]

શ્રી. રામપ્રસાદ પ્રે. બક્ષી

સ્મૃતિરકથની સફળતાનો પ્રથમ અને મુખ્ય આધાર સ્મરણાંજલિની સામગ્રી ઉપર રહે છે. સંપાદકના સહભાગી, અથવા ખરું જોતાં સદ્ગતના પુણ્યપ્રભાવે, આ ગ્રંથ માટે એ સામગ્રી સારી સાંપડી છે.

આજીવન વિદ્યાવ્યાસંગી એવા આ કર્તવ્યનિષ્ઠ, કુશળ, શિષ્યવત્સલ ગુરુને શિષ્યોએ આપેલા અર્ધો મળ્યા; વિજ્ઞાનવિશારદ ‘ડૉ. પંડ્યા’એ વિજ્ઞાનક્ષેત્રમાં કરેલા કાર્યનાં પ્રશંસાવચનો એમના વૈજ્ઞાનિક મિત્રો તરફથી મળ્યા; અતિથિદેવો ભવ એ મંત્રના આ ઉપાસકના જેઓ અતિથિ બન્યા હતા તેમના તરફથી એ સદ્ગૃહસ્થના અનિબ્ધનાં સંભારણાં મળ્યાં; એમના બુદ્ધિમહિમાથી અને સૌજન્યથી પ્રભાવિત થયેલા ભારતીય અને વિદેશી સન્નજનો તરફથી એમના એ ગુણોની કદર કરતા પત્રો અને લેખો પ્રાપ્ત થયા; એમની કુટુંબ-સભ્યતાની માધુરી જેમણે માણી હતી એવાં કુટુંબીજનો તરફથી સ્નેહદ્રઢ અંજલિઓ આવી; અને આ બધાંએ, ઉપરાંત સાહિત્યકાર મિત્રોએ, એમની સાહિત્યસેવાનો પણ સહદયતાભર્યો ઉલ્લેખ કર્યો. આવા સહ-ભાવભર્યાં સહકારથી, અને મુદ્રણકાર્યમાં મળેલી શ્રી બચુભાઈ રાવતની અત્યંત સ્નેહભરી અને કાળજીભરી સહાયતાથી, આ ગ્રંથની સત્વસંપત્તિ વધી છે. એ માટે હું, અને મારો શ્રમ અત્યંત હળવો કરનાર સહસંપાદક, એ સ્ત્રીનાં આભારી છીએ—એ સહકારને અને સહાયતાને કાન્તિભાઈની ગુણવત્તાને આભારી ગણિયે તે છતાં.

ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠીના ભાણેજ, જગનલાલ પંડ્યાના પુત્ર, ‘શ્રીયુત ગોવર્ધનરામ’ના કર્તા, એવા આ વાહ્મયના ઉપાસકે એ ક્ષેત્રમાં કરેલાં પ્રદાનોને પ્રમાણુપત્ર આપતા એમના સમકાલીન—મુરબી અને સમવયરક—સાહિત્યકારોના જે ઉદ્ગારો મળ્યા તેનો આ ગ્રંથમાં સમાવેશ કર્યો છે.

અને એમાં, સદ્ગતની સાહિત્યપ્રવૃત્તિના સમગ્રદર્શનની તક મળી તેથી, હું પણ મારી નમ્ર અંજલિ ઉમેરું છું.

*

વિજ્ઞાન અને વાહ્મય એ બેની અધિષ્ઠાત્રી દેવીઓ બુદ્ધી હોય, તે એ ઉભય દેવીઓની કાન્તિભાઈ સ્વરૂપા ઉપર એકસરખી કૃપા હતી. વિજ્ઞાનની દેવીનું સામ્રાજ્ય આધિભૌતિક ક્ષેત્રમાં છે; એના ઉપાસકોના ધર્મ ‘મંદિર’નો પૃથક્કરણાત્મક અભ્યાસ કરીને તત્ત્વોનું અને એના ગુણનું સંશોધન કરવાનો છે. વાહ્મયની દેવીનું સામ્રાજ્ય ભાવમય જગતમાં છે; એના ઉપાસકોનો ધર્મ જીવનના અનુભવસંસ્કારોને ત્રીવીને, ચિત્તમાં સંચોજનાત્મક પ્રતિસર્જન કરવાનો છે. આ દેવીઓની આરાધનાની ભૂમિ નિરાળી છે, ઉપકરણ-સામગ્રી બુદ્ધી છે, વિધિસરણુ વિભિન્ન છે.

આ બંને દેવીઓની આરાધનામાં સતત ઉલુકત રહેનાર, એકની ઉપાસનાના ફલનું અન્યની ઉપાસનામાં નેવેલ ધરનાર, અને બંનેની કૃપાની પ્રતીતિ આપનાર કાન્તિભાઈ હતા તેવો ખીન્ને ગુજરાતી શોધવો પડે.

૧૯૨૪માં ભાવનગર મુકામે ભરાયેલી સાતમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના વિજ્ઞાન-વિભાગના અધ્યક્ષ તરીકે કાન્તિભાઈએ જે મનનીય ભાષણ કયું હતું એમાં એમણે કહ્યું હતું: ‘સાહિત્ય અને વિજ્ઞાનનું સંસર્ગ-તીર્થ ગુજરાતમાં રચાયું તેથી તે બંનેના ભક્તો તથા રસિકોને એકત્ર થવાની સરસ સરળતા જન્મ પામી છે.’

એ સંસર્ગતીર્થ—સાહિત્ય અને વિજ્ઞાનનું સંસર્ગતીર્થ—૧૯૨૪માં જન્મ્યું ભલે; પણ સાહિત્ય અને વિજ્ઞાનનું સંગમતીર્થ એથી ૩૮ વર્ષ પહેલાં જન્મ પામી ચૂક્યું હતું—૧૮૮૬માં કાન્તિભાઈનો જન્મ થયો ત્યારે.

કાન્તિભાઈ આ બંને વિદ્યાઓના સંસ્કારનું વિકાસક્ષમ ખીજ લઈને જન્મ્યા હતા. એમણે પ્રત્યક્ષ રીતે વિજ્ઞાનની ઉપાસના વધારે અને વધારે વર્ષો સુધી કરી, પણ એમના લેખોમાં જે સાહિત્યસંપર્કનાં પ્રમાણો અને સાહિત્યગુણનાં તત્ત્વો નજરે પડે છે એ જોતાં જણાય છે કે વિજ્ઞાનના આ અધ્યેના અને અધ્યાપક વાત્સલ્યની ઉપાસનાને કદી વીસર્યા નહોતા. વાત્સલ્યની અધિકારી સરસ્વતી દેવી એમની આઘ આરાધ્ય દેવી હતી એમ લાગે છે. અંગ્રેજી વચનભંગીનો ઉપયોગ કરીને કહી શકાય, અને એમણે પોતે જ કહ્યું છે, કે Literature was his first love. અને એમાં આશ્ચર્યકારણ નથી: એમના જન્મભંધ કુલસંસ્કારો એવા હતા, એમના ઉછેરનું વાતાવરણ એવું હતું, કે એઓ વાત્સલ્યની દેવીના કૃપાકટાક્ષો પ્રથમથી જ ગ્રીલે, એ દેવીના લીલાવિભ્રમેથી પહેલા પ્રભાવિત થાય. અક્ષરબ્રહ્મની ઉપાસક અને જીવનને જ્ઞાનદ્રષ્ટિએ જોનારી નાગર બ્રાહ્મણ જ્ઞાતિના ઉચ્ચ વિદ્યાસંસ્કારથી સમૃદ્ધ કુલમાં એમનો જન્મ થયો. એમના પિતા જગનલાલ પંડ્યા, બાણકૃત કાદંબરીના અદ્વિતીય ભાષાન્તરકર્તા, સાહિત્યના ઉપાસક હતા. એમનાં માતા સમર્થલક્ષ્મી, ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ ભાગ ૩માં એમને અપેલી ‘નિવાપાંજલિ’માં ગોવર્ધનરામે કહ્યું છે તે પ્રમાણે, એ વિદ્યાપ્રભુ બન્ધુ પાસેથી વિદ્યાસંસ્કાર પામ્યાં હતાં અને ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ના કર્તાની નિકપશિલા હતાં. એ માતાનો સંસ્કાર-સંસર્ગ કાન્તિભાઈને જન્મ પછી માત્ર છ વર્ષો પર્યંત જ મળ્યો, પણ એટલા અલ્પ અવધિમાં પર્યાપ્ત મળ્યો. અને એ મામા ગોવર્ધનરામના સહવાસમાં કાન્તિભાઈના જન્મભંધ સાહિત્યસંસ્કારને વિકસવાની પૂર્ણ, અપૂર્વ, અનુકૂળતા સાંપડી.

કોઈ પણ ગ્રંથના તાત્પર્યનો નિર્ણય કરવાનાં આટલાં લિંગો, સાધનો, સ્વીકારાયાં છે: ઉપક્રમ અને ઉપસંહાર, અભ્યાસ, અપૂર્વતા, ફલ, અર્થવાદ અને ઉપપત્તિ. કાન્તિભાઈની વિદ્યોપાસનાના તાત્પર્યનિર્ણયમાં આપણે આ સાધનોમાંનાં મુખ્ય પ્રથમ બે સાધનોનો ઉપયોગ કરીએ તો શું જણાય છે? એમની ઉપાસનાનું પ્રથમ પ્રકટ ફલ તે ૧૯૧૦માં લખાઈને પ્રસિદ્ધ થયેલું ‘શ્રીયુત ગોવર્ધનરામ’; એમનું અંતિમ કાર્ય તે ૧૯૫૮માં ગોવર્ધનરામને અપાયેલો અધ્ય, અને ગોવર્ધનરામની રક્ષપણકનું (મનનનોંધનું) સંપાદન. એમની સક્રિય વિદ્યોપાસનાનો ઉપક્રમ સાહિત્યથી, અને ઉપસંહાર પણ સાહિત્યથી, અને તે પણ સાહિત્યરચામી ગોવર્ધનરામ-વિષયક ઋષિયજ્ઞથી.

સાહિત્ય એ એમનો જન્મભંધ, કુલસંસ્કારપ્રાપ્ત, પ્રથમ રસવિષય હતો; પણ એમણે ખાસ અભ્યાસ કર્યો રસાયનશાસ્ત્રનો, અધ્યાપન કયું રસાયનશાસ્ત્રનું. એ વિષે એમનું પોતાનું ૧૯૨૪માં કરેલું કથન મનનાહ છે:

‘મારી જિંદગીનો અર્ધાંથી વધુ વખત હું વિજ્ઞાનને જ ચરણે ધરી ચૂક્યો છું. વિજ્ઞાનને ખાતર ખી.એ. માં ખીન્ન મનગમતા વિષયો છાંડ્યા, વિજ્ઞાનથી જ એમ. એ. થયો, એના જ અભ્યાસ માટે બે વર્ષ બેંગલોર ગયો અને ૨૧-૨૩ વર્ષ લંડનમાં રહ્યો. ૩૮ વર્ષ લગી ખીમારીને લીધે લેબોરેટરી છોડવી પડી ત્યાં લગી, વિજ્ઞાનની એક મોટી શાળામાં રસાયનનું શિક્ષણ આપ્યાં કર્યું. બેશક છેક ૧૯૧૦માં ‘શ્રીયુત ગોવર્ધનરામ’

જાનક લખ્યું હતું અને બીજા લેખો પણ લખ્યા હતા; પરંતુ આ અરસામાં રસાયનના સંશોધનના સાડેક 'Papers' પ્રકટ કર્યા, અને એ પ્રકટ કરવાનું કામ હજી ચાલે છે.'

વિજ્ઞાનના પરિશીલને કાન્તિભાઈને જે સત્યદષ્ટિ અને કાર્યપદ્ધતિ આપી એ સાહિત્યકારોએ અનુસરવા જેવી છે. એમણે કહ્યું છે: 'વિજ્ઞાનનું ખરું સ્વરૂપ-વિજ્ઞાનનો શુદ્ધ આત્મા-નો સંશોધન છે; સત્યનું સ્વતંત્ર, અવિરત ને પદ્ધતિપૂર્વક અન્વેષણ એ જ છે.' સાહિત્ય પણ સત્યશોધનની અપેક્ષા રાખે છે.

વૈજ્ઞાનિકોમાં સાહિત્યશૈલીની જરૂર છે, અને સાહિત્યકારોમાં તેમ જ સાહિત્યમીમાંસકોમાં વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિની જરૂર છે. કાન્તિભાઈએ સાહિત્યને વિજ્ઞાનવિષયક લેખોથી સમૃદ્ધ કર્યું; સાહિત્યના તીર્થધામમાં અનેક મંદિરો હતાં, તેમાં 'વિજ્ઞાનમંદિર'નો ઉમેરો કર્યો, અને એમાં પોતાની સાહિત્યોચિત શૈલીનો પરિચય કરાવ્યો.

વિજ્ઞાનેતર વિષયોના એમના લેખોનું પ્રમાણ પણ ઘણું મોટું છે. એમણે ત્રિ-ચાવલોકોનો લખ્યાં, શિક્ષણવિષયક લેખો લખ્યા, સમાજ અને રાષ્ટ્રના પ્રશ્નોની મીમાંસા કરી, પ્રવાસવર્ણનો લખ્યાં, વ્યક્તિચિત્રો આલેખ્યાં, સર્જન-અનુવાદ દ્વારા લલિત વાસ્તવ્ય રચ્યું, ભાષાના તથા સાહિત્યના પ્રશ્નોને ચર્ચતા લેખો લખ્યા, અને વિનોદગર્ભ હળવા નિબંધો પણ લખ્યા.

આ સ્મારકગ્રંથમાં અન્યત્ર એમના લેખોમાંથી અવતરણો આપવામાં આવ્યાં છે. સાહિત્યની ઉપાસનાને શાલાવતી અને સંગીત બનાવતી એમની વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિનો, વિષયની સર્વાંગીણ મીમાંસાનો, વ્યવસ્થિત યોજનાનો, રુચિકર અને ઉચ્ચ ક્ષાત્તિને સ્પર્શતી એમની શૈલીનો યથાવત્ પરિચય મેળવવા માટે એમના વૈજ્ઞાનિક અને વિજ્ઞાનેતર વિષયના લેખો વાંચવા જોઈએ. એમના છૂટક છૂટક માસિકોમાં પ્રકટ થયેલા, તત્કાળ વંચાઈને વિસારે પડેલા એ અનેક લેખોનું પ્રત્યક્ષ સમગ્ર વાચન ન કર્યું હોવાથી જ એઓ વૈજ્ઞાનિક માત્ર હતા એવો ખોટો ખ્યાલ કદાચ કોઈકના મનમાં હોય, એમના આ સ્મારકગ્રંથમાં સાહિત્યદષ્ટિએ સાહિત્યકારે શું કહેવા-લખવાનું હોય એવી ઉપેક્ષાવૃત્તિ કદાચ કયાંક જોવામાં આવી હોય, તો એમાં નથી હું નવાઈ માનતો, નથી કોઈને દોષ દેતો. મારે કહેવાનું છે તે તો એ કે જ્યારે કાન્તિભાઈના લેખો સંગ્રહાઈને પ્રકટ થશે ત્યારે એમના વિષયપરત્વે વૈવિધ્યનું અને વિસ્તારનું, એમની આલોચનાની વૈજ્ઞાનિક સત્યપરાયણતાનું, એમની શૈલીની પ્રાસાદિકતાનું, મધુરતાનું અને અચ્ચવતાનું વાચકને યથાથે દર્શન થશે.

પણ એ અવસર આવે ત્યારે; દરમ્યાન આ સ્મારકગ્રંથના વાચકોને આસ્વાદ્ય માટે અલ્પ વાનગી અહીં આપું છું. ખખરદારની 'પ્રકાશિકા'ની કાન્તિભાઈએ કરેલી સમીક્ષામાંથી આ વચનો ટાંકું છું:

'લાલિત્ય તથા ઔચિત્ય, સરસતા તથા સ્વાભાવિકતા, આવેશ તથા અસખલિત પ્રવાહ એ જે ઉત્તમ ભાષાના આવશ્યક ગુણો છે તે મિ. ખખરદારનાં કાવ્યોનાં મુખ્ય લક્ષણરૂપે હમે મૂકી શકીશું નહિ.'

'ગુજરાતી નાટકો અને રંગભૂમિ' વિષે લખતાં એઓ જયશંકરે એક સલામાં કરેલા ભાષણ વિષે કહે છે:

"સ્વર જરા ધીમો: પણ શી મૃદુતા, ભાવવાહિતા; ભાષા વિશેષ સંસ્કારી, absolutely chaste. Sanskritized ગુજરાતી, પણ લાલિત્ય એવું કે પોણા કલાકના extempore વ્યાખ્યાનમાં એક શબ્દ પણ ભારે-ઝડા-કંકશ નહોતો. ઉચ્ચારો શુદ્ધ; મીઠા તો હોય જ. નથી શબ્દોને ખોળવા પડતા-તેઓ એમની સેવામાં તૈયાર જ હોય એમ એકે એક શબ્દ પોતપોતાને સ્થાને હાજર થઈ પુષ્પની માફક મુખમાંથી નીકળી પડતો. ને શબ્દસમૃદ્ધિ પણ એવી કે કોઈ ખેયાર શબ્દ વારંવાર આવી જાય ને શબ્દદ્વારિદ્ય પ્રકટ કરે એમ પણ નહિ. Perfect art. તે સૌની સાથે અનુપમ modulation, ને અત્યંત ઉચિત આવેશ, કટાક્ષ, પ્રહાર, હાસ્ય, appeal, expository enthusiasm."

આમ 'વૈજ્ઞાનિક' કાન્તિભાઈ લખે છે; એ વૈજ્ઞાનિક આપણા નટરત્ન જથથાકરના વ્યાખ્યાનની વાણીનું, શૈલીનું, આવું 'પૃથક્કરણ' કરે છે, પણ આ માત્ર પૃથક્કરણ નથી; પૃથક્કૃત તત્ત્વોનું સંયોજન કરીને, એમાં ભાવના રંગોની મેળવણી કરીને, આલેખેલું કલામય શબ્દચિત્ર છે.

કાન્તિભાઈનું એક વિધાન સ્મરણમાં આવે છે: એ વિધાન છે 'સાહિત્ય અને જીવન'ને લગતું: 'સાહિત્યકારો પુસ્તકિયા છે. They must be in living contact with their subject'. કાન્તિભાઈનો વિજ્ઞાન જોડેનો સંબંધ living contact હતો, સજીવ હતો, જીવનસંબંધ હતો, જીવનસંસૃષ્ટ હતો. વિજ્ઞાનના આ ઉપાસકની અનુભૂતિમાં ઉત્સાહ હતો; આનંદ હતો. તેથી તો એમની ખુદિમાંથી હૃદયના ભાવથી રંગાઈને આવા ઉદ્ઘાસો આવતા હતા:

'વિજ્ઞાનનો ઇતિહાસ જેટલો ભોધદાયક છે તેટલો જ વિનોદક છે અને પ્રોત્સાહક છે. અનેક અંગોમાં વિસ્તાર પામેલા અને હજી પામ્યા કરતા વિજ્ઞાનનો એ ઇતિહાસ કોઈ રસિક જીજ્ઞેસુ વિદ્વાનની ફાંકડી કલમ જીજ્ઞેસુ પ્રબળે ચરણે ધરે એ જેટલું ઇચ્છવાયોગ્ય છે, તેટલું જ-અપની શકે તો તેથી ય વધુ-ઇચ્છવાયોગ્ય એ છે કે વિજ્ઞાન તરફ વળવા મોડેલી જીજ્ઞેસુ પ્રતિભા વિજ્ઞાનના ભાવિ ઇતિહાસને ધડવામાં પણ સામિલગિરી આપીને તેમાં પોતાનું નામ કીર્તિવન્ત કરે'

વિજ્ઞાન એ કાન્તિભાઈનો ધર્મ હતો, વાશ્વમય પણ એમનો ધર્મ હતો; પણ સાધારણ ધર્મ વિષે ચાલ કરીએ તો વિજ્ઞાનને એઓ ધર્મવિરોધક નહિ પણ ધર્મશોધક માનતા. અને એ, નૈતિક અવનતિની ફરિયાદ કરતા આપણા આજના સમાજે ખાસ લક્ષમાં લેવા જેવું છે, સમાજના ધર્મોપદેશકોએ અને શાસ્ત્રકારોએ વિચારમાં અને આચારશાસ્ત્રમાં ઉતારવા જેવું છે:

'વિજ્ઞાન સ્વયમેવ ધર્મનાશક છે એવો ડર કોઈને થવો જોઈએ નહિ... ભ્રમ, અજ્ઞાન આદિના અનેક પોષકો આ ઉખડયા છે અને અર્વાચીન ખ્રિસ્ત ધર્મે વિશેષ શુદ્ધ થઈ શક્યો છે... વિજ્ઞાનના શુદ્ધ આત્માના સ્વીકારથી આપણે પણ ધર્મશુદ્ધિ કેમ ન સાધી શકીએ?'

એટલું જ વિચારણીય અને આચરણીય છે કાન્તિભાઈનું આ ઉદ્ઘોષન-વચન:

'એવું કહેવાય છે કે પૂર્વવાસી મનુષ્ય વિચાર-ચિન્તન-અર્થા-આર્પદર્શન ઇત્યાદિક આધ્યાત્મિક શુભેચ્છાથી સંપન્ન છે, પણ તહેનામાં ચોકસાઈ-માપ-અવલોકન-પ્રયોગાત્મક અ-વેષણ ઇત્યાદિ ન્હૂન છે. એની ખામી તે પાશ્ચાત્યનું બળ છે, અને એના શુભ તે પાશ્ચાત્યની ખામી છે. પશ્ચિમનું બળ વિજ્ઞાન ને પૂર્વનું બળ ધર્મ.

(આપણે) જો મહાપ્રબળ થવું હોય, તો આપણી સંસ્કૃતિમાં અને સૂક્ષ્મ સંપત્તિમાં વિજ્ઞાનસંસિદ્ધિ ઉમેરવી જ પડશે, અને આપણી આધ્યાત્મિક શક્તિને વિજ્ઞાનબળનો ચિરંજીવ આશ્રય આપવો જ પડશે.'

વિજ્ઞાનની પરિભાષા વિષે કાન્તિભાઈએ જે વિચાર નોંધ્યા છે એમાં, એ ક્ષેત્રમાંના અન્ય કેટલાક પ્રારંભના કાયકરોમાં જેવામાં નથી આવી એવી ભાષા પ્રત્યેના આદરની, શુદ્ધિના આગ્રહની, પરિભાષાનિર્માણના સાચા ભાષાવિજ્ઞાનોચિત માગની, દૃષ્ટિ છે અને ભાવના છે:

'વિજ્ઞાનની જીજ્ઞાસા પરિભાષાને માટે એક પાસથી જૂની જીજ્ઞાસા, ભાષાશાસ્ત્ર, વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્ર, સાહિત્યવિકાસ આદિનું પૂરું જ્ઞાન જોઈશે; બીજી પાસથી સંસ્કૃત, ફારસી, અરબી, અંગ્રેજી વગેરેના જે જે સમુદ્રોમાંથી શબ્દરત્નો આણવાનાં છે તેઓનું અને તેઓમાં પરિભાષાની કોઈ સંપત્તિ હોય તો તેનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન જોઈશે; ત્રીજી પાસથી, જીજ્ઞાસાની પેઠે અન્ય હિન્દપ્રાન્તોમાં જે પ્રયાસો થતા હોય ને જે સિદ્ધિ પામ્યા હોય તેઓનો સજીવ સંપર્ક જોઈશે.'

કાન્તિભાઈ વૈજ્ઞાનિક હતા તેટલા જ સફળ સાહિત્યોપાસક હતા, એની પ્રતીતિ કરાવવાને એમની સાહિત્યવાનગી આજે ચખાડવી પડે એવી જરૂર રહે છે ખરી? જેમણે તરુણ વયમાં હિમ્મતપૂર્વક પોતાના મામા ગોવર્ધનરામનું જીવનચરિત લખવાનું બીડું ઝડપીને એ ક્ષેત્રમાં હજી પણ અગ્રગણ્ય રહી છે એવી સફળતા સાધી, એમની સાહિત્ય-સેવાની ખાતરી કરાવવી બાકી રહે છે ખરી? છતાં મેં વાનગીઓ અહીં આપી છે તે એટલા માટે કે કાન્તિભાઈની સાહિત્યશૈલીનો વાચકને પ્રત્યક્ષ પરિચય થાય—કસ્તૂરી આપોઆપ પરખાય, વખાણની અપેક્ષા ન રાખે: કારસી કહેવત કહે છે તેમ ‘મુસ્ક આન ચે ખુદ બબૂયદ, ન આન ચે અતાર બબૂયદ’ અથવા કવિ જગન્નાથ પંડિતે કહ્યું છે તેમ નહિ કસ્તૂરિકામોદ: શપથેન વિમાન્યતે એ ન્યાયે અહીં આપેલી વાનગી સ્વયમેવ નિજ સૌરભની પ્રતીતિ કરાવશે.

કાન્તિભાઈએ કૉલેજમાં પ્રતિદિન એક સુંદર અંગ્રેજી સુભાષિત પસંદ કરીને ખોડ ઉપર મૂકવાનો રિવાજ રાખ્યો હતો, એ પણ એમના વાચનની વિશાલતા અને અભિરુચિની ઉચ્ચતા ઉપરાંત વાઙ્મયરત્નની પરીક્ષાશક્તિ દર્શાવે છે.

કાન્તિભાઈની વાઙ્મયસિદ્ધિ માત્ર લેખની દ્વારા જ નહિ, મૌખિક વાણી દ્વારા પણ પ્રકટ થતી હતી એનું પ્રમાણપત્ર નરસિંહરાવ દિવેટિયાએ આપેલું છે, જે એ કવિ-ભાષાવિજ્ઞાનીની ‘રોજનીશી’માં નોંધાયેલું છે; તેમાંથી અલ્પ અંશ અહીં ટાંકે છું:

‘વાંદરા-તા. ૯-૪-૧૧, રવિવાર. The Unionમાં ‘પ્રેમાનંદનાં કાવ્યો’ના ગયા રવિવારના ભાષણ ઉપર ચર્ચા થવાની હતી તેથી ગયા...હું ગયા વખતથી, ચાલુ પ્રમુખ હતો...કાન્તિલાલના વિચાર બધા ગંભીર, સમતોલ અને સારા હતા; અને હેમની વક્તવ્યની છટા ઘણી જ અદ્ભુત હતી; મુદ્દાની નોંધબોંધ કશું રાખ્યા વિના, તૈયારી વિના, અસ્ખલિત પ્રવાહની વાણી, શુદ્ધ સરલ ભાષા અને દોષહીન ભાષા વગેરે બધા ગુણ હતા.’

નરસિંહરાવ એવા પરીક્ષકની કલમ પાસે આવાં પ્રશંસાવચનો લખાવનારું આ ભાષણ ૧૯૧૧માં કાન્તિભાઈએ કર્યું ત્યારે એમની ઉંમર લગભગ સાડા ચોવીશ વર્ષની જ હતી.

કાન્તિભાઈએ ગુરુપદ કેવું શોભાવ્યું હતું, એ કેવા આદર્શભૂત ગુરુ હતા, એ એમના શિષ્યોએ આ ગ્રન્થમાં પ્રકટ થયેલા લેખોમાં લખ્યું છે: એમની કુટુંબવત્સલતા, નિયમિતતા, જીવનની વ્યવસ્થિતતા, અતિથિસત્કારની ભાવના, નિર્વ્યાજ શુચિતા અને સુજનતા આદિ ચારિત્રગુણોની સંપત્તિ કેવી મોટી હતી એનો આદરભર્યો અને ઉમંગકાભર્યો ઉલ્લેખ મિત્રોએ કર્યો છે: મને પણ એ ગુણોની પિછાણ થઈ હતી—પણ આ મિત્રોએ કરેલી ગણ-ગણનામાં મારી પૂણું શામિલગિરી જણાવીને એ વિશે વિશેષ લખતો નથી.

રમૂજભરી, હળવા હેયાની છતાં લક્ષવેધી દેશ્વર કરવાની એમની આવડતનો એક દાખલો આપીશ. એ દાખલો કાન્તિભાઈએ નડિયાદમાં મળેલી ૧૯૫૫ની, ૧૯મી, સાહિત્યપરિષદને અવસરે સત્કારમંડળના પ્રમુખ તરીકે આપેલા ભાષણમાંથી લીધો છે:

“મુનશીએ ‘સીધાં ચઢાણ’માં કહ્યું છે તેમ* મારા જ એક ભાષણ વખતે તેઓ પહેલી વાર બોલવાને ગુર્જર સભામાં આવ્યા હતા. ‘સંસ્કૃતનું શિક્ષણ ને ઉપયોગ’ એ વિષય હતો. સંસ્કૃત શિક્ષકો એનું શિક્ષણ કેવું અઘરું ને અનાકર્ષક કરી મૂકે છે, તેને બદલે કેવી રીતે તે સરસ, આકર્ષક ને ઉપયોગી કરી શકે તે મેં વિસ્તારથી

* આ પ્રસંગ મુનશીએ ‘સીધાં ચઢાણ’ પૃ. ૧, આવૃત્તિ પહેલી (૧૯૪૩) પૃ. ૧૨૪-૧૨૫ મે ૧૯૧૧ની સાલ અને ૨૫મી જુલાઈ તારીખ નોંધીને વર્ણવ્યો છે.

ખતાવેલું. મુનશી પછી બોલ્યા. એમને એ સંતોષ રહ્યો કે એમણે મારા ભાષણના ટૂકડેટૂકડા કરી નાખ્યા, નવા રાનની જ્ય બોલાવી અને પોતે સારું બોલી શકે છે એ એમણે ને બીજાઓએ બજ્યું. મને આજે એ સંતોષ છે કે હિન્દમાં અત્યારે સંસ્કૃતની જ્ય બોલાવનારાઓમાં ને સંસ્કૃત પરિષદોમાં મુનશી એક આગેવાન છે. આમ મુનશી પોતાની ભૂલ સુધારી શકે છે. જે ભૂલ કરે તે જ સુધારે ને? ન કરે તેને સુધારવાનું શું હોય ?

ટાગોરનું 'The Small' એ કાવ્ય વાંચીને ઉદ્ભવેલા વિચારો કાન્તિભાઈએ 'નવચેતન'ના નવેમ્બર ૧૯૨૭ના અંકમાં વ્યક્ત કર્યા છે, તેમાંથી નીચે મુજબનું અવતરણ આપવાના લોભને હું વશ થાઉં છું :

‘શ્રેષ્ઠતા તો નાના-મોટાના સુલભ સમન્વયથી જ જન્મે છે. પીછી ને રંગોની સાથે ચિત્રકારનું માનસ બેઠકે, વીણાના થોડાક ધાતુના તારો અને બે તૂંબડાંઓની સાથે પ્રભુત્વમય ક્રીડા કરનાર અંશુલિઓ ને સંગીતહૃદય પણ બેઠકે.

...

...

...

મોટામોટાં મગબે અત્યારે આ નાના પરમાણુના ગર્ભમાંની શક્તિને બહાર કાઢવામાં ગૂંથાયાં છે, અને છતાં હજી કંઈ કશું નથી.’

આવા કાન્તિભાઈના સંસ્કારોને કાંઈક લાલ હું લઈ શક્યો એને મારું સફલાગ્ર્ય સમજું છું, એમને મારા હૃદયભાવની આ અંજલિ અર્પું છું, અને—આ ગ્રન્થમાં અન્યત્ર જે છપાશે છે તે—એમનો ‘મુદ્રાલેખ’ (પુનરાવૃત્તિની જગ્યાબદ્ધરી વહોરીને પણ) અહીં ટાંકીને મારો એ વાત્સલ્યોપાસક વૈજ્ઞાનિકને આપવાનો આ વાત્સલ્ય-અર્થ પૂરું કરું છું. એ ‘મુદ્રાલેખ’ અથવા ‘જીવનમંત્ર’ આ પ્રમાણે છે : ‘કાંઈ વૃક્ષની જેમ ધીરેધીરે અંદરથી જીગલું, આસપાસના વાતાવરણને અનુકૂળ બનાવી વિકસાય તેટલા વિકસવું, થોડાં પાંદડાં, મેઝરીઓ ને ડાળખી ચુંટાય, લુંટાય, તૂટે કે કપાય તો ય વૃક્ષનો ધર્મ ધારી રહેવો, ને સમય આવ્યે ચૂપચાપ ચાલ્યા જવું—કશા ફલેશ વિના, કોલાહલ કે કટુતા વિના, કશી યે આપવડાઈની આત્મકથની વિના.’

કાન્તિભાઈ-વક્તા

આજે સવારે The Unionમાં ‘પ્રેમાનન્દનાં કાવ્યો’ના ગયા સંવિચારના બાષણ ઉપર ચર્ચા થવાની હતી. હું ગયા વખતથી ચાહુ પ્રમુખ હતો. ચર્ચા નીચેના મેમ્બરોએ કરી : ૧. ચન્દ્રશંકર, ૨. પરશુભાઈ, ૩. વિભાકર, ૪. અંબાલાલ, ૫. કાન્તિલાલ. આ બાબત બિન્ન બિન્ન મત દર્શાવાયા. કોઈ પ્રેમાનન્દ તરફ અતિ ભક્તિ દર્શાવનારા, કોઈ બીજે છેડે જનારા, ને કોઈક ગંભીર મધ્યમાર્ગના. કાન્તિલાલના વિચાર બધા ગંભીર, સમતોલ અને સારા હતા; અને હેમની વફૂતવની છટા ઘણી જ અદ્ભુત હતી; મુદ્દાની નોંધબોંધ કશું રાખ્યા વિના, તેયારી વિના, અસ્ખલિત પ્રવાહની વાણી, શુદ્ધ સરલ ભાષા, અને દોષહીન ભાષા—વગેરે બધા ગ્રણ્ય હતા. હેમની ચર્ચામાં મુખ્ય મુદ્દા નીચે પ્રમાણે હતા—

(a) પ્રેમાનન્દના સમયની સાંસારિક રિચતિ વગેરે વિશે ઐતિહાસિક પ્રમાણના અભાવે માત્ર કલ્પનાઓ કરાય છે તે અનિષ્ટ છે.

(b) પ્રેમાનન્દ ઉત્તમ કવિ હતા તે ખરું; પરંતુ હેનો સમય ગયો છે—એ હવે obsolete ભૂતા જમાનાનો ગણાય; હવે નવો જમાનો થયો, નવો પ્રકાશ આવ્યો, નવી પાશ્વત્ય તેમજ સંસ્કૃત કવિની કવિતાનો પ્રસાર પડ્યો છે; હેને કાલિદાસ, શેક્સપીઅર વગેરેના સરખો કરાવવો એ વાજબી નથી.

(c) પરંતુ હેનાં કાવ્યોનો સારો અભ્યાસ થવા માટે Browning Society વગેરેની પેઠે ‘પ્રેમાનન્દ Society’ વગેરે થવું જોઈએ.

—નરસિંહરાવની રોજનીશી : ૬-૪-૧૯૧૧, પૃષ્ઠ ૨૬૬.

ડૉ. કાન્તિલાલ છ. પંડ્યાની જીવન-ઝરમર

‘કુમાર’

ઈ. ૧૮૮૬ની ૨૪મી ઑગસ્ટે, સંવત ૧૯૪૨ની શ્રાવણ વદી નવમીને દિવસે લગભગ મધ્યાહ્ને નડિયાદમાં વઘનગરા નાગરજાતિમાં એમનો જન્મ થયો હતો. પિતા શ્રી. જગનલાલ હરિલાલ પંડ્યા સંસ્કૃતના એક બહુ કદિન ગ્રંથ ‘કાદંબરી’નું (બાણુંખરું કોઈ પણ હિંદી ભાષામાં ન થયું હોય એવું) ‘અદ્વિતીય સુંદર’ ભાષાંતર કરીને ગુજરાતી સાહિત્યમાં ચિરંજીવ થઈ ગયેલા વિદ્વાન સાક્ષર તથા ગુણુત્ત સંસ્કારસેવી ગૃહસ્થ હતા, અને જૂનાગઢના નાયબ દીવાનને પદે પણ એ કાર્ય કરી ગયેલા. ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ના ત્રીજા ભાગની ‘નિવાપાંગલિ’ જેમને અર્પિત થઈ છે તે, શ્રી. ગોવર્ધનરામનાં નાનાં ને વહાલસોયાં વિદુષી બહેન સમર્થલક્ષ્મી તેમનાં માતા. આમ તેમને વિદ્યા-સંસ્કારનો વારસો પિતા, માતા તથા માતુલ-એમ ત્રિવિધ પક્ષેથી મળ્યો હતો. દાદા હરિલાલ પંડ્યા નાણાં ધીરવાનો ધંધો કરતા. પિતા(જગનલાલ)ના માતામહ કૃપાદત્ત રામદત્ત પંડ્યાની મુંબાઈમાં પેઢી હતી, અને તેઓ ચીન દેશમાંથી ચા વગેરે મંગાવી તેનો વેપાર કરતા. ગુજરાતી સાહિત્યના પંડિત યુગના વિદ્વાન સાક્ષર અને ગોવર્ધનરામના પિતરાઈ ભાઈ મનઃસુખરામ સૂર્યરામ ત્રિપાઠી એ કૃપાદત્ત પંડ્યાના ભાણેજ થામ. મનઃસુખરામના બાળપણમાં જ તેમના પિતા અવસાન પામ્યા હોવાથી એઓ અને એમનાં માતા કૃપાદત્ત પંડ્યાના આશ્રય તળે રહેતાં. એ મનઃસુખરામનો ચે કાન્તિભાઈને પહેલેથી ગાઢ સાહિત્ય-સંબંધ હતો. કાન્તિભાઈ તો પોતાના વિદ્વાન-શાખનું ચે બીજ પિતામાં જુએ છે: ‘એમનો વિદ્વાન તરફનો રસ તો બહુ જ થોડાને બાણીતો છે; કારણ કે એમના જીવનમાં એ તીવ્ર છતાં લગભગ દટાયેલો જ રહ્યો. મારા જેવા કોણે બહુ થોડાને તે સ્પષ્ટ હતો.’

પોતે ચાર ભાંડુઓ: બે ભાઈઓ અને બે બહેનો. એમાં સૌથી મોટાં વસંતબા, જે શ્રી. ચન્દ્રશંકર નર્મદાશંકર પંડ્યાને પરણેલાં. તેમનાથી નાના કાન્તિલાલ. એ પછીનો નાનો ભાઈ અને પછે બોડવાળો હતો ને તે નાનપણમાં જ ગુજરી ગયેલો. સૌથી નાનાં બહેનનું નામ ચંપકબા (જેમના પતિ શ્રી. રતિલાલ ચુ. ચંપક હમણું-કાન્તિભાઈના અવસાન બાદ થોડા દિવસે-અમદાવાદમાં ગુજરી ગયા). શ્રી. ચન્દ્રશંકર પંડ્યા એ કાન્તિભાઈના અલિનહૃદય સુહૃદ બની રહેલા.

ઈ. ૧૮૯૪માં માતા સમર્થલક્ષ્મીનું અવસાન થતાં કાન્તિભાઈનું ૧૮૯૪થી ‘૯૬ સુધીનું પ્રાથમિક શિક્ષણ મોસાળમાં જ નડિયાદની સરકારી ‘મિડલ સ્કૂલ’માં થયું; પણ ૧૮૯૭માં માતામહ માધવરામ ગુજરી ગયાં તેઓ પિતા પાસે જૂનાગઢ ગયા. ત્યાં પણ પિતાની કાળજીભરી સંભાળ અને દેખરેખે એમને માતાની જેમ લાગવા દીધી નહિ. તે પછી એક વર્ષ, ૧૮૯૮માં ગોવર્ધનરામ મુંબાઈની ધીકતી વકીલાત છોડીને-સરજીવન ગાળવાની ઉદાત્ત ભાવનાથી નિવૃત્ત થઈને નડિયાદ આવ્યા; ને પછીને વર્ષ-ઈ. ૧૮૯૯માં ગોવર્ધન-

રામના પિતરાઈ ભાઈ મન:સુખરામના પુત્ર તનસુખરામનાં પુત્રી ઉમાંગલક્ષ્મી સાથે કાન્તિભાઈનું લગ્ન થયું. એ સમયે કાન્તિભાઈનું વય તેર વર્ષનું હતું.

ગળથૂથીમાંથી જ વિદ્યાસંસ્કારસંપન્ન કાન્તિભાઈ સ્વકુટુંબના આવા ઉમદા વાતાવરણમાં પ્રથમથી જ પ્રગતિ કરતા રહેલા. વિદ્યાર્થી તરીકે તેઓ બાળપણથી અત્યંત તેજસ્વી હતા. મૅટ્રિકનો અભ્યાસ જૂનાગઢમાં કરીને ૧૯૦૨માં તેઓ ૬૫૦માંથી ૩૫૬ માર્ક સાથે આખી યુનિવર્સિટીમાં ૨૦મે અને ગુજરાત ખાતે પહેલે નંબરે પાસ થયા, ત્યારે જૂનાગઢની હાઈસ્કૂલના હેડમાસ્ટર શ્રી. કૌશિકરામ વિઘ્નહરરામ મહેતાએ કાન્તિભાઈની આ ઝળકતી ફતેહના સમાચાર બ્લેક બોર્ડ પર મોટે અક્ષરે લખીને આવતાંજતાં સૌને વંચાય તેમ મૂકેલા. એ કૌશિકરામભાઈ ચારિત્રશીલ અને આદર્શ શિક્ષક હતા અને કાન્તિભાઈની માફક અનેક શિષ્યોએ તેમની પાસેથી જીવનનું પ્રેરણાબળ મેળવેલું.

૧૯૦૩માં પ્રીવિયસ પાસ થયા બાદ આંખમાં ખીલ થવાથી ૧૯૦૪માં ઈન્ટરની પરીક્ષા તેઓ આખી શંકેલા નહિ. એટલે ૧૯૦૫માં તેઓ ઈન્ટર પાસ થયા, ને ૧૯૦૭માં બહાહેદીન કૉલેજમાંથી રસાયન તથા ભૌતિક વિજ્ઞાન સાથે બી.એ.ની પરીક્ષા બીજા વર્ષમાં પસાર કરી.

મુંબાઈમાં બી.એ.ની પરીક્ષા આપતાં પહેલાં વાંચવા માટે તેઓ વિલ્સન કૉલેજની હૉસ્ટેલમાં પોતાના માસિયાર્થ ભાઈ (ગોવર્ધનરામનાં બીજાં બહેન શ્રી. શશુગારલક્ષ્મીના પુત્ર) ભાનુશંકર હરિશંકર યાત્રિક સાથે રહેલા. ત્યાં તેમના સમાનશીલ બીજા મિત્રોમાં, બાણીતા નાટ્યકાર અને ધૈરિસ્તર નૃસિંહદાસ વિલાકર, વિજ્ઞાનવિદ્ અને વિદ્વાન પોપટલાલ ગોવિંદલાલ શાહ, સિંધિયા કંપનીના વડા મનસુખલાલ આત્મારામ માસ્ટર ને બાણીતા વિજ્ઞાની પ્રિન્સિપાલ ડૉ. કુંવરજી નાયક (જે ત્યારે વિલ્સન કૉલેજ હૉસ્ટેલના સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ હતા) વગેરે હતા. એ જ સાલ ૧૯૦૭ના ડિસેમ્બરમાં સુરતની વિખ્યાત તોફાની કૉંગ્રેસ ભરાઈ ત્યારે સૌ સ્વયંસેવક તરીકે ગયેલા, જ્યાં એક સમયના બાણીતા લેખક રાજેન્દ્ર સોમનારાયણ દલાલ કંપન હતા.

જૂનાગઢ કૉલેજના એમના સહાધ્યાયીઓમાં ગુજરાતના સાહિત્ય ને સંસ્કાર જીવનમાં ઉજ્જવળ ફાળો આપી ગયેલા ઘણા સન્નજનો હતા, જેમાં શિવલાલ ઉ. યાત્રિક, અંબાલાલ જી. જાની, રવિશંકર વલ્લભજી આચાર્ય, ગિરિજાશંકર વલ્લભજી આચાર્ય, પુરુષોત્તમરાય ત્રિ. માંકડ, જયસુખલાલ પુ. જોષીપુરા, શંકરલાલ અ. બક્ષી, બાપુભાઈ નદવરાય વૈષ્ણવ, ઝવેરીલાલ પુ. ઝાલા, નાગરદાસ ગાંધી, સાકરલાલ અમૃતલાલ દવે વગેરેને મુખ્ય ગણાવી શકાય. ૧૯૦૭માં ગોવર્ધનરામનું અવસાન થતાં યુવાવયના કાન્તિભાઈને તે તે પોતાની મોટી આંતરિક આથ ખોવાયા જેટલું વસમું હતું. એનું આધ્યાસન એમણે ગોવર્ધનરામના અક્ષરજીવનને ગુજરાતી સાહિત્યમાં પોતાની શક્તિરીતિની ઉચ્ચતમ માત્રામાં આજીવન મૂર્તિમંત કરતા રહીને શોધ્યું.

બી. એ. પાસ થયા બાદ ગુજરાતના ગરવા વિજ્ઞાની ત્રિભુવનદાસ કલ્યાણદાસ ગજ્જરની પ્રયોગશાળામાં રસાયણશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરીને ૧૯૧૦માં તે એમ. એ. થયા. (વચ્ચે ૧૯૦૯માં મોટાં બહેન શ્રી. વસંતબાની માંદગી વખતે તેમની સારવારમાં રોકાયેલા રહેવાથી તેઓ પરીક્ષામાં બેસી શકેલા નહિ.) એ સમયમાં એમ. એ. થયું ઘણું જ કડિન ગણાતું અને નાગરી ન્યાતમાં તેઓ લગભગ પ્રથમ એમ. એ. હતા, એટલે એની ખુશાલીમાં તેમનાં દાદી બહેનબા બહેને આખી ન્યાત જમાડેલી. એમના વિજ્ઞાનગુરુ શ્રી. ત્રિભુવનદાસ ગજ્જરે એમની વિજ્ઞાનનિષ્ઠા માટે આપેલું પ્રમાણપત્ર પણ એમની વિજ્ઞાનદીક્ષા જેટલું જ જીવળું છે: મારા હાથ તજે કામ કરતા મારા ઉત્તમ વિદ્યાર્થીઓ પૈકીના શ્રી. કાન્તિલાલ એક છે, અને પ્રત્યેક રાસાયનિક કે વિશ્લેષકને તાત્વિક અગત્યના ત્રણ ગુણો-ચોકસાઈ, ધૈર્ય ને બગૃતતા-શ્રી. કાન્તિલાલ પૂર્ણાંશે ધરાવે છે.'

પિતા હનનલાલ પંડ્યા

વસન્તળા

માતા સમર્થલક્ષ્મી

બાળામાં કાન્તિલાલ

કાન્તિલાલ

વસન્તળા

ચંપકળા

ઈ. ૧૯૦૫માં બહેનો સાથે

૧૯૧૧ના બુલાઈથી હજી આગળ અભ્યાસ માટે તેઓ 'બેંગલોર ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ સાયન્સ'માં દાખલ થયા, ને ત્યાં પહેલી જ ખંચમાં પ્રો. રૂડોલ્ફ અને પછી પ્રો. સરખરો સાથે 'અપ્લાઈડ ઇમિક્ટ્રી'માં કામ કરવા સાથે ઇમિકલ એન્જિનીયરિંગ તથા મશીન-ડ્રોઈંગ આદિના અભ્યાસ પણ તેમણે કરેલો. ૧૯૧૩ સુધી બેંગલોર રહી એ જ સਾਲમાં, તેઓ આગ્રાની 'સેન્ટ જોહન કોલેજ'માં રસાયણના એસોશિએટ પ્રોફેસર તરીકે નોકરાયા. બેંગલોરના એમના સહાધ્યાયી શ્રી. પોપટલાલ ગોવિંદલાલ શાહ ત્યારનાં સ્મરણો આલેખતાં લખે છે: '૧૯૧૩માં તુરતમાં જ ખૂલેલા બેંગલોરના તાતા ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ રીયર્સમાં સંશોધન માટે અમે બે ગુજરાતીઓ ત્રણ મહિના સાથે રહ્યા હતા. તે પ્રસંગે અમે રોજ રાતે ગુજરાતી સાહિત્યના વિકાસનાં સ્વપ્નાં સેવતા ને છેવટે એ નિર્ણય ઉપર આવ્યા હતા કે ગુજરાતી સાહિત્યમાં વિજ્ઞાનનાં પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કરવાં એ અમારે અમારા જીવનનું ધ્યેય ગણવું. કાન્તિભાઈને આગ્રા કોલેજમાં એક જ ઠેકાણે વર્ષો સુધી રસાયનવિદ્યાના અધ્યાપકનું કામ કરવાનો લાભ મળ્યો; અને ૧૯૨૪ની સાહિત્ય પરિષદના વિજ્ઞાનવિભાગના પ્રમુખ તરીકે વૈજ્ઞાનિક શબ્દકોશ તૈયાર કરવાની તેમણે યોજના કરી.'

આગ્રામાંની તેમની નાનાવિધ પ્રવૃત્તિઓ સહુકોઈને આકર્ષણ અને પ્રેરણાનું સ્થાન બની રહેતી. અહીં તેનો એક જ દાખલો બેઠેલો. આગ્રાની કોલેજ મિશનરી હતી, પણ વિદ્યાર્થીઓ મોટે ભાગે હિંદુ હતા; તેથી દર જન્માષ્ટમીના તહેવારે કૃષ્ણની મૂર્તિને શણગારીને ઉત્સવ ઊજાવાતો ત્યારે શ્રી. કાન્તિલાલ એકબે ઠેકાણે પ્રમુખ અચૂક હોય. તેમાં તેઓ જન્માષ્ટમીનું મહત્ત્વ કેવળ ધાર્મિક દૃષ્ટિએ નહિ, પણ કૃષ્ણનું ચરિત્ર આખા જીવનનાં સઘળાં અંગમાં કઈ રીતે ઉતારી શકાય તે વિષે મનનીય ઉદ્દેશોધન કરતા. ગુજરાતથી દૂરદૂર છેક આગ્રામાં રહેરહે પણ તેમણે ગુજરાતી સાહિત્ય ને પ્રજા સાથે ગાઢ સંપર્ક રાખેલો.

પોતાનાં વિજ્ઞાન-અભિલાષ અને લેખન કઈ રીતે આરંભાયાં અને પોષાયાં એ વિષે 'વિજ્ઞાનમંદિર' ભાગ ૧'ની પ્રસ્તાવનામાં તેમણે લખ્યું છે: "નક્કી હતું કે મારે વિજ્ઞાન લેવાનું છે, વિજ્ઞાન શીખીને રાસાયનિક ઉદ્યોગમાં પડવાનું છે. બંગલોર, સ્વદેશી વગેરેની હવા અમને પણ લાગી હતી. સરકારી નોકરી ન કરવી, સ્વતંત્ર રાસાયનિક ઉદ્યોગમાં સ્વતંત્ર જીવન ગાળવું અને એ દ્વારા દેશસેવા કરવી, એવા ખ્યાલો બંધાયા હતા. આગ્રાની કોલેજની નાનકડી પ્રયોગશાળા, સાધનોની તંગી તથા ખાનગી કોલેજોમાં પ્રોફેસરોને કરવું પડતું વૈતરું, એ બેઠેને ઔદ્યોગિક રસાયનના વિચારને તિલાંજલિ જ આપવી પડી; છતાં એમાંથી કેટલાંક સારાં ફળો નીકળ્યાં, અને તેમાંનું એક એ હતું કે વિજ્ઞાનને ગુજરાતીમાં ઉતારવાની જરૂર સમજાઈ, ને તેનો આરંભ થયો. આમ, સાધારણ સાહિત્યના કહીએ એવા લેખોનું મારું લેખન તો ૧૯૦૮થી શરૂ થઈ ગયું હતું. વળી, કાંઈક અકસ્માતથી, ગોવર્ધનરામભાઈ મારા મામા હતા એ મેળંધની જવાબદારીથી, મારા નાના મામા નરહરિરામના આગ્રહથી, તથા ચન્દ્રશંકર ન. પંડ્યાએ માથે લીધા પછી માંદા થઈ છોડી દીધેલું હોવાથી એક બન્ધુકૃત્ય મારે પ્રાપ્ત થયું એવી સમજથી, એમ.એ.નો અભ્યાસ કરતાંકરતાં પણ 'શ્રીયુત ગોવર્ધનરામ' (ગોવર્ધનરામ-ચરિત્ર) લખ્યું. અન્ય માસિકોમાં ય હું લખતો. પણ ૧૯૧૫-૧૬માં વિજ્ઞાનને ગુજરાતીમાં થોડુંધણું ઉતારવાના તથા ગુજરાતી ભાષાએ વિજ્ઞાન સમજાવવા યત્ન કરવાના ડોઝ બગ્યા અને નવો ધર્મ પ્રાપ્ત થયો. તેવામાં હાજમહમ્મદે 'વીસમી સદી' પ્રકટ કર્યું, એમણે મારા ડોઝને ખૂબ પોષણ આપ્યું. 'સમાલોચક'માં ભાઈ રમણીયરામે પણ એવો જ ભાવ વિજ્ઞાન પ્રતિ દેખાડ્યો. પછીથી ક્રમેક્રમે નવાં પત્રોના તંત્રીઓએ-જેમકે 'કુમાર', 'પ્રસ્થાન', 'શારદા', 'નવચેતન', 'ગુજરાતી', 'માનસી', 'ગુણસુંદરી' વગેરેના તંત્રીઓએ મારી પ્રકાશનની માંગ ઉમળકાથી બીલી."

ત્રણ જ વર્ષમાં, ૧૯૧૬માં તેમને આગ્રા કૉલેજના આખા વિજ્ઞાન-વિભાગના ઉપરી બનાવવામાં આવ્યા. ત્યાં તેમણે રસાયણનું સંશોધનકાર્ય શરૂ કર્યું. ૧૯૧૮માં સંશોધનના એમના કાર્યનો ઉલ્લેખ કરતાં એ કૉલેજના પ્રિન્સિપાલ મિ. કેનન ડેવીસે સાગ્રહ કહેલું: “એમના કાર્યને લીધે જ આ કૉલેજ યુનિવર્સિટીમાં જોડા ધોરણે ચડી છે. જે એમને અમે આપી શકીએ છીએ તેથી વધુ ઉજ્જવળ કારકિર્દીમાં જવાનું થાય તો અહીં એમની જગ્યા પૂરવી અતિ કઠિન કાર્ય થશે.”

અને ખરેખર, ૧૯૨૦ના ઑગસ્ટમાં તેમને વિશેષ અધ્યયન માટે ઈંગ્લંડ જવાનું થયું, અને કૉલેજવાળાઓએ પણ ઉષ્મા અને ઉમળકાભરી રજા આપી. ઈંગ્લંડ જવામાં, તેમની સાથે શ્રી. સન્મુખલાલ પંડ્યા વહાણવટાના વધુ અભ્યાસ માટે, અને શ્રી. રંજિતલાલ પંડ્યા (કાન્તિભાઈની ફોઈના પુત્ર) ઍરિસ્ટર થવા માટે એક જ સ્ટીમરમાં હતા. ઈંગ્લંડ જવાના પ્રયત્નો તો પહેલાં પણ તેઓ કરતા જ રહેલા; પરંતુ પૈસાની તકલીફ ઉપરાંત કાન્તિભાઈને અમુક વર્ષો સુધી પાણીની ઘાત છે એવું એમનાં પત્નીને ક્રોધ બેધીએ કહેલું, આથી એમનું મન ન દુભાય તે ખાતર તેઓ ખાસ એ વર્ષો પહેલાં ન ગયા. અને ગયા ત્યારે પણ દેવું કરીને ગયેલા, જે બધું તેમણે કમાઈમાંથી પાછાં પાઈ ચૂકવી આપેલું.

ઈંગ્લંડમાં ત્રણ વર્ષ રહ્યા એ દરમ્યાન તેઓ પ્રયોગશાળામાં જ હાથે રાંધતા, અને કુરસદે થોડુંબણું એમનાં મકાનમાલિક મિસિસ નાઈટને ય શિખવાડતા. છેક સુધી તેઓ શાકાહારી જ રહેલા. જઈને તરત ૧૯૨૦થી તેમણે ‘ઈમ્પીરિયલ કૉલેજ ઑવ સાયન્સ ઍન્ડ ટેકનોલોજી’માં પ્રો. થોર્પના હાથ નીચે કામ શરૂ કરી દીધું. ૧૯૨૧માં ઈમ્પીરિયલ કૉલેજનો પોસ્ટ ગ્રેડ્યુએટનો ડિપ્લોમા (ડી. આર્થ. સી.), અને ૧૯૨૩માં લડન યુનિવર્સિટીની (નાગરી નાતમાં સર્વપ્રથમ વાર) પીએચ.ડી.ની ઉપાધિ મેળવી. તે દરમ્યાન ૧૯૨૧ના ઑગસ્ટ-નવેમ્બરમાં કેમિકલ ઇન્ડસ્ટ્રીની સોસાયટીએ કેનેડા(મોન્ટ્રીઅલ)માં તથા ન્યૂ યૉર્કમાં પરિષદો ભરી, તેમાં બ્રિટિશ પ્રતિનિધિમંડળના તેઓ એકમાત્ર હિંદી પ્રતિનિધિ હતા. આમ થોડો સમય તેમને અમેરિકાનો સંપર્ક પણ મળી ગયો. ત્યાં તેમણે ‘વિજ્ઞાનના બદલુગર’ ટામસ આલ્વા એડિસનની ચે મુલાકાત લીધેલી. એ સર્વનું વણું તેમણે ‘સમાલોચક’માં પ્રવાસપત્રો રૂપે આપ્યું છે. પાછા ફરતાં તેઓ જર્મની, ઇટલી વગેરે દેશોનો પ્રવાસ કરતા કરતા ૧૯૨૩માં હિંદ આવ્યા. એ જ વર્ષે અમદાવાદની ગુજરાત સાહિત્ય સભાએ માનપત્રથી તેમનો બહોર સત્કાર કર્યો અને પ્રમુખશ્રી આનંદશંકર બા. ધ્રુવે તેમને ‘બ્રાહ્મણ’ કહીને સંબોધ્યા.

વર્ષોથી પોતાને જોનાથી વિખૂટા રહેવું પડ્યું હતું એ માતૃભૂમિ ગુજરાતમાં નોકરી મેળવવાની તેમની તીવ્ર ઉત્કંઠા હતી, અને તે માટે તેમણે કીકીક રાહ જોઈ; પરંતુ એ ન બનતાં ૧૯૨૪થી ફરી આગ્રાની સેન્ટ બ્રહ્મન્સ કૉલેજમાં ૫૦૦-૫૦-૧૦૦૦ને વધુ મોટે પગારે જોડાઈ ગયા અને ત્યાં એમણે ઉત્તરોત્તર પ્રગતિ કરી. અલ્લાહાબાદ, બનારસ અને લખનૌની યુનિવર્સિટીઓના પણ રસાયન વિભાગની અભ્યાસક્રમ-સમિતિના સભ્યપદે તથા પરીક્ષક તરીકે તેઓ નિમાતા. સમસ્ત ઉત્તરપ્રદેશની યુનિવર્સિટીઓમાં તો તેમનું બહુમાન હતું, પણ ૧૯૨૭ની ૧૧મી ઑક્ટોબરે આગ્રામાં ભરાયેલી આખા યુ.પી.ની છઠ્ઠી ‘સોસાયલ કોન્ફરન્સ’ની સ્વાગતસમિતિના પણ તેઓ અધ્યક્ષ હતા. આ પરથી, ગુજરાતથી સો સો યોજનો દૂર આગ્રા શહેરમાં યોજાતાં આવાં સાંસ્કારિક સંમેલનોમાં પણ ગુજરાતને માટે ગૌરવપ્રદ એવું તેમનું કૈવંડું હતું અને પ્રતિષ્ઠિત સ્થાન રહેતું તેની કલ્પના આવી શકશે.

૧૯૨૬ની ૨૭ ડિસેમ્બરે તેમનાં પત્ની શ્રી. ઉમાંગબહેનનું, ટૂંકા ગાળાની માંદગી પછી, અવસાન થયું. એક તો આ દુઃખના આઘાતપૂર્વક અને બીજું ચિથર વિચારપૂર્વક, એ ધીટ પુરુષે ફરી લગ્ન ન કરવાનો નિશ્ચય બહોર કર્યો. જે કે પુદ તેમના પિતા, શ્રી. ઉમાંગબહેનના જ પિતા અને તેમનાં શ્વશુર, તથા બીજા

ધણા સગા-નાતીલાઓએ ફરી લમ કરેલાં. સગાંવડાલાંઓએ પણ તેમને ફરી લમ કરવા સમજવ્યા, પરંતુ તેઓ એકના બે ન થયા. તેઓ કહેતા : ‘કનકબહેન(એમનાં આરમાન નાનાં વિધવા બહેન)ને ડ્રાઈ કેમ કહેતું નથી, અને મને શા માટે? બિચારી બહેનને તો કંઈ જ સંતાન નથી; મને તો ત્રણ છે.’ આવી જ ધીરતા એમણે વિલાયતથી પાછા આવ્યા બાદ ન્યાત એમની પાસે પ્રાયશ્ચિત્ત કરાવવા તૈયાર થઈ તેની સામે બતાવેલી : ‘મેં ત્યાં જઈને ડ્રાઈ અપેય-પાન કર્યું નથી, અભક્ષ્ય ભક્ષણ કર્યું નથી કે પાપ-આચરણ કર્યું નથી. પછી પ્રાયશ્ચિત્ત શાનું કરવાનું? મારાં બધાં જ રનેહીજનો મારી સાથે બેસીને જમે છે; હજી ગઈ કાલે તો નાતવાળાઓએ ભેગા થઈને મને માનપત્ર આપ્યાં; અને આજે પ્રાયશ્ચિત્તનો દંડ કરો છે?’

સ્વ. ઉમાંગબહેનથી તેમને ત્રણ સંતાન (પુત્રીઓ) થયેલાં. સૌથી મોટાં પુત્રી શ્રી. કુન્દબાળાબહેનનો જન્મ ૧૯૧૪માં થયેલો, પણ જાનેગુણે તેજસ્વી એ બાળાનું વીસ જ વર્ષની વયે ૧૯૩૪માં ક્ષયના આગ્રમાં અવસાન થયું. બીજાં પુત્રી શ્રી. રશ્મિબાળાબહેન ૧૯૧૭માં જન્મ્યાં અને તેમણે એમ.એસસી. સુધીનો અભ્યાસ કર્યો. તેમનું લમ પેટલાદના શ્રી. દુમન મણિલાલ ત્રિવેદી સાથે થયું છે. ત્રીજાં પુત્રી કુ. રજનીબાળાબહેનનો જન્મ ૧૯૨૫માં થયો, તેઓ પણ એમ.એસસી., પીએચ. ડી. થઈ હાલ મુંબાઈની હોમિયોપથીની કોલેજમાં અભ્યાસ કરે છે.

કાન્તિભાઈના અભિજ્ઞદેવ સાહિત્યકાર-ચુદ્ધ શ્રી. ચન્દ્રશંકર નર્મદાશંકર પંડ્યા તેમના બનેલી થાય, એ આપણે આગળ જોઈ ગયા. વયમાં મોટા ચન્દ્રશંકર અભ્યાસમાં પણ થોડા આગળ હતા. કાન્તિભાઈ મૅટ્રિકની પરીક્ષા આપવા પોતાના નાના મામા નરહરિરામને ત્યાં મુંબાઈ ગયા ત્યારે ગોવર્ધનરામભાઈ એમ. એ.ની પરીક્ષાના અભ્યાસક્રમ માટે મુંબાઈ આવેલા. ચન્દ્રશંકર ત્યારે એલ્ફિન્સ્ટન કોલેજમાં પ્રીવિસમાં હતા. કાન્તિભાઈ અને તેમના મશિયાઈ ભાઈ ભાનુશંકર પરીક્ષા આપવા નીકળ્યા ત્યારે ચન્દ્રશંકરે ગોવર્ધનરામને કહ્યું ‘આ તમારા ભાણેજને પરીક્ષા આપવા બંધ છે તેમને આશીર્વાદ તો આપો.’ ત્યારે ગોવર્ધનરામે પોતાની લાક્ષણિક ઢબે જવાબ આપેલો : ‘એ પાસ થવા યોગ્ય હોય તો પાસ થાય એવા મારા આશીર્વાદ છે.’

ગુજરાતના એ પ્રભાવશાળી વક્તા, હોમશ્લ આંદોલનના એક આગેવાન ને ઊર્મિશીલ કવિ ચન્દ્રશંકરનાં કાવ્યોનું સંપાદન કરીને કાન્તિભાઈએ તેમના પ્રત્યેનું મિત્ર, સંબંધી અને સાહિત્યકાર તરીકેનું નેવડું ઋણ અદા કર્યું. એ પુસ્તક(ચન્દ્રશંકરનાં કાવ્યો)ના પ્રસ્તાવનાલેખ ‘ચન્દ્રશંકર’માં ગુજરાતના સાહિત્ય-સંસ્કારના એ ઊગમકાળની આંશિક પ્રસંગ-તસવીર કાન્તિભાઈએ વિગતે આપી છે. એમાં એક ઋણુસ્વીકાર કરતાં કાન્તિભાઈ લખે છે : ‘મારું બાળપણનું શરમાળપણું, સભાક્ષોભ, સંક્રાંચ વગેરે જીતવામાં અને બોલવાનો ખરો આનંદ સમજવામાં તથા મેળવવામાં ચન્દ્રશંકરની મદદ મને ખૂબ મળી છે : ને ખૂબ વહાલથી મળી છે.’ શ્રી. વસંતબાનું ૧૯૧૮માં અવસાન થઈ ગયું ને શ્રી. ચન્દ્રશંકરે પણ ૧૯૩૭ના અરસામાં વિદાય લીધી.

ચન્દ્રશંકરના મિત્રમંડળમાંથી વિકસેલા અને મુખ્યત્વે ઍડ્યુએટો તથા પોસ્ટ-ઍડ્યુએટોના મંડળ ‘ધ યુનિયન’ (સ્થપાયું ઈ. ૧૯૦૮)ના કાન્તિભાઈ પ્રથમ મંત્રી હતા. પહેલાં ‘ધ યુનિયન’ દર રવિવારે સવારે ગિરગામના ‘આયસમાજ-મંદિર’માં મળતું. તેમાંથી થે વિકસીને તે ‘ગુર્જરસભા’ બન્યું. એની બેઠકો ત્યારે ગુજરાતના સાહિત્ય-સંસ્કાર ચિંતનનો નવો-મેષ જન્માવનારાઓનો ‘અહો’ હતી. અહીં તો ત્યાં ભેગા મળનારાની નાનીસરખી યાદી જ આપીએ : ચન્દ્રશંકર અને કાન્તિલાલ તો ખરા જ. બીજાઓમાં ઉદાર વિચારવૃત્તિના, આવેશભરી પણ એકધારી વક્તૃતાવાળા, પાછળથી સિંધિયા સ્ટીમ નેવિગેશન કંપનીના એક મુખ્ય ધુરંધર બનેલા શ્રી. મનસુખલાલ માસ્તર અને તેમનાં સહચારિણી તારાબહેન; અચ્છા સાહિત્યકાર, નાટકકાર અને

દેશસેવક શ્રી. નૃસિંહદાસ વિભાકર; ‘ગુજરાતી’ સાપ્તાહિકમાં જોડાઈને પત્રકાર, સાહિત્યકાર તથા વિદ્વાન તરીકે સારી રીતે નાણીતા થયેલા શ્રી. અંબાલાલ જનની; પોતાની જોડી સાહિત્યલક્ષિતાં બે નાનકડાં કુળો ‘જ્યોતિર્વિલાસ અથવા રાત્રિની બે ઘડીની મોજ’ તથા ‘કમળાના પત્રો-પોતાના પતિ પ્રતિ’ એ બે સરસ અનુવાદો આપી જનાર, મનઃસુખરામ ત્રિપાઠીના દૈહિક અને કાન્તિભાઈ તથા ચન્દ્રશંકરના ‘ત્રિપુટી’ રચનાર શ્રી. શિવલાલ યાત્રિક; આર્યસમાજના એક કાર્યકર્તા તથા પત્રકાર થયેલા શ્રી. પરધુભાઈ શર્મા બ્રહ્મભટ્ટ; ‘સમાલોચક’ને વર્ષો સુધી કુશળતાથી ચલાવનાર શ્રી. રમણીયરામ ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી; ‘સમાલોચક’ના એક વધુ સહાયક શ્રી. ભાનુશંકર હ. યાત્રિક; ચન્દ્રશંકરના એક પરમ મિત્ર અને સિંધિયા કંપનીના ખીજ એક મુખ્ય ધુરંધર શ્રી. સન્મુખલાલ પંડ્યા; વિજ્ઞાન લઈને ત્યારે તાજ સ્નાતક થયેલા શ્રી. ઇન્દુલાલ યાત્રિક; સન્મુખભાઈના નાના ભાઈ અને હાલ એન. એમ. ત્રિપાઠીની કંપનીના સંચાલક શ્રી. પરમસુખભાઈ પંડ્યા; એન. એમ. ત્રિપાઠીની કંપનીના સ્થાપક તથા માલિક ને ગોવર્ધનરામના નાના ભાઈ શ્રી. નરહરિરામ માધવરામ ત્રિપાઠી; શ્રી. તારાબહેનના પિતા દાકતર ખાંડવાળા અને તેમનું કુટુંબ; શ્રી. તારાબહેનના મામા, સાલિસિટર અને મુંબાઈ કૌન્સિલ કમિટીના એક વારના પ્રમુખ શ્રી. નગીનદાસ માસ્તર; લેખક-પ્રોફેસરો શ્રી. મોહનલાલ પાર્વતીશંકર દવે તથા અતિસુખશંકર કમળાશંકર ત્રિવેદી (મોહનભાઈ-ગમનભાઈની જોડી); સદાના જ્ઞાનજિજ્ઞાસુ અને ગાંધીજીએ જેમની શક્તિથી આકર્ષાઈને ‘ચરખાસંઘ’માં જોડી દીધેલા તે શ્રી. શંકરલાલ બેન્કર; ગુજરાતની અસ્મિતાના આઘ પ્રેરક તથા ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના સ્થાપક ને સદાના પઠક પાછળના કાર્યકર શ્રી. રણજિતરામ વાવાભાઈ મહેતા; શ્રી. મનઃસુખરામ ત્રિપાઠીના પુત્ર શ્રી. તનસુખરામ; ‘સમાલોચક’ના એક આદ્યતંત્રી શ્રી. ઉત્તમલાલ કે. ત્રિવેદી; પોતાની વકાલત ને સાહિત્યની કારકિર્દી બંનેમાં છુદ્ધિના એકસરખા વિદ્યુત્યમકાર દાખવતા શ્રી. કનૈયાલાલ મુનશી; ‘સુંદરીસુખોદ’ના આદ્યતંત્રી અને ગુજરાતવનના શિષ્ટ વાર્તાકાર શ્રી. ભોગીન્દ્રરાવ દિવેટિયા ‘સાજેન્દરાવ’; ‘કાવ્યમાધુર્ય’ના સંપાદનથી નાણીતા થયેલા શ્રી. હિંમતલાલ ગ. અંબરિયા; કવિ મૂળજી વેદ; શ્રી. હાજમહમ્મદ અલારખિયા શિવજી; કવિ ‘લલિત’જી; ઉત્સાહી સાહિત્યસેવી શ્રી. નરહરિ દેશભક્ત વગેરે હતા.

શ્રી. મુનશીએ પોતાની આત્મકથા ‘સીધાં ચઢાણ’માં ત્યારનાં સ્મરણો નોંધ્યાં છે: ‘સાહિત્યમય જીવન એની (મંડળની) સૃષ્ટિ હતી. ઉચ્ચ અલિલાષાઓ રાખવી અને લાવનાઓ સેવવી એને એણે ધર્મ માન્યો હતો. એણે રચેલું વાતાવરણ અધમ કે ગ્રામ્ય વિચારોથી કલુષિત થતું નહિ. એમાં ભળવું એ મારે માટે સુભાજ્ય હતું.’ (પૂર્વાધ). ‘ચન્દ્રશંકર, કાન્તિલાલ અને માસ્તર ગુજરાતીમાં લખવા મને પ્રેર્યા કરતા.’ (ઉત્તરાધ). ‘૧૯૧૩માં ચન્દ્રશંકરના મોટા મંડળમાં એક નાનું મંડળ બન્યું. તેનું નામ મેં “પરિપુમંડળ” આપ્યું હતું. તેમાં ચન્દ્રશંકર, મનસુખરામ માસ્તર, કાન્તિલાલ પંડ્યા, નૃસિંહ વિભાકર, ઇન્દુલાલ યાત્રિક અને હું હતા.’ પૂર્વાધ). ‘પરિપુમંડળ’ ખરેખર મહાલવા લાગ્યું. અમે રોજ મળીએ, આપાણી લઈએ, સાહિત્યની ને ખીજ વાતો કરીએ. ઘાંટાઘાંટ પણ વખત આવ્યે કરીએ. ગૂંચવણો ઉકેલીએ કે વધારીએ. બધા જ બોલકણા, મહત્વાકાંક્ષી, રસિક અને લાવનાશીલ’. (ઉત્તરાધ). ‘કાન્તિલાલ જોડે પણ એવો જ (ચન્દ્રશંકર જેવો જ) સંઘ હતો, જે કે આવિર્ભાવ વધારે સંયમી.’ (ઉત્તરાધ).

ઈ. ૧૯૩૬માં એમના પિતા હજીવલાલ પંડ્યાનું અવસાન થયું. ‘એક નવી જ જાતની ને અસહ્ય એકાકિતા મેં ત્યારે ને ત્યાર પછી અનુભવી છે’ એમ કહીને પિતાના વ્યક્તિત્વને અંજલિ રૂપ, કાન્તિભાઈએ તેમનું ટુંકું રેખાચિત્ર દોર્યું છે: ‘શરીરે જીયા, પ્રતાપી, કસરતી ને બહુ શ્રમ લઈ શકે એવી શક્તિવાળા; પોતાનાં તેમજ ખીજનાં બાળકો માટે ખૂબ વાતસલ્ય ને તેઓના વિકાસમાં જોડા રસ લેનારા; બહુ ઉદાર,

ને એક અનુપમ સંસ્કૃત ગ્રંથ(બાણભટ્ટની 'કાદંબરી')નું હજી પણ હિંદમાં અદ્વિતીય એવું ભાષાન્તર રમતમાં કરનારા. એમની જગ્યાએ જૂનાગઢમાં વધારે સત્તા કે પૈસા મેળવનારા ઘણા મળ્યા હોત, પણ એમની વિશુદ્ધ કીર્તિ ભાગ્યે બીજને મળી હોત.' એમના ચોથા પુત્ર ને કાન્તિભાર્ગના ઓરમાન ભાઈ શ્રી. ઉપેન્દ્ર પંડ્યા આજે રાજકોટ કોલેજમાં ગુજરાતીના પ્રોફેસર છે તે પણ એવા જ વિદ્યાવાન છે. હમણાં જ એમણે કરેલો 'સરસ્વતીચંદ્રનો સંક્ષેપ' બહાર પડ્યો છે.

૧૯૩૯માં શ્રી. કાન્તિભાર્ગના વિદ્યાકાર્યની રજત જયંતી આગ્રા કોલેજે જિજ્ઞાસી, તે સમયે મોટા સમારંભમાં વિદ્યાર્થીઓએ તેમને ભક્તિભાવ નીતરતું માનપત્ર આપેલું. કોલેજના વિજ્ઞાનવિભાગની તેમણે ઘણી પ્રગતિ કરાવેલી. સંશોધનના મહાનિબંધો છપાવવા ઉપરાંત કોલેજના 'સાયન્સ એસોસિએશન' અને આગ્રાની સાયન્ટિફિક સોસાયટી સ્થાપીને તે દ્વારા સ્થાનિક તથા બહારના વૈજ્ઞાનિકોનાં વિકૃત્તાભર્યાં વ્યાખ્યાનો તે યોજતા. દર વર્ષે અખિલભારત સાયન્સ કોંગ્રેસમાં તેઓ અચૂક હાજરી આપતા, અને તેમાં દેશ-પરદેશથી જે જે વિખ્યાત વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ આવતા તે સૌને આગ્રા-તાજ બેઠા તથા એસોસિએશનમાં વ્યાખ્યાન આપવા આગ્રહપૂર્વક બોલાવી લાવીને તેમણે કેટલા જે પ્રખ્યાત વૈજ્ઞાનિકોને લાલ આગ્રા શહેર ને કોલેજને અપાન્યો હતો.

૧૯૪૭માં કોલેજમાંથી તેઓ નિવૃત્ત થયા, છતાં માનાહ પ્રોફેસર તરીકે ત્યાંનું કામ ચાલુ રાખેલું. કોલેજમાં તેઓ સ્ટાફના તથા વિદ્યાર્થીઓના ઘણા જ માનીતા થઈ પડેલા. કોલેજના નોટિસબોર્ડ પર દર અઢવાડિયે એકએક નવું પ્રેરક અવતરણ તેઓ સ્વહસ્તે લખીને મૂકતા, જેમાંથી કેટલા જે વિદ્યાર્થીઓ પ્રેરણા મેળવતા. દર વર્ષે બી. એસસી. અને એમ. એસસી.ના વિદ્યાર્થીઓને પોતાને ઘેર અલ્પાહાર માટે બોલાવતા, ને એ નિમિત્તે અંગત પરિચય કેળવતા તથા સૌને પ્રોત્સાહન આપતા. તેમાં પ્રોફેસરો તથા લેકચરો પણ આવતા અને સૌમાં રીતસરની સ્પર્ધા ચાલતી કે એકે વર્ષ પડ્યા વગર કોણે આ ડૉ. પંડ્યાની પાટીઓમાં હાજરી આપી છે! નિવૃત્ત થયા પછી કોલેજમાં તેઓ એક-બે લેકચર આપવા જતા, અને બાકીના સમયમાં પોતાના જૂના લેખોને મફતે તૈયાર કરતા.

૧૯૫૧માં તેઓ બેંગલોર સાયન્સ કોલેજમાં ગયેલા ત્યાં પગમાં ને શરીરમાં એક વિચિત્ર જતના દંદનો તેમને અનુભવ થયો, જેનું નિદાન છેવટે મે મહિનામાં મુંબઈ આવ્યા બાદ પ્રોસ્ટેટ ગ્રંથિના કેન્સર તરીકે થયું. મુંબઈમાં તાતા હોસ્પિટલના ડૉ. બાર્ગિસની દવાથી તેમાં ઘણો ફાયદો જણાયો. તે પછી ૧૯૫૪માં પિતાશયમાં સોબે આવવાથી પેટનું દર્દ, ઊલટી ને તાવના લગભગ આડેકે હુમલા થયા, અને ઘાતરી ઉપચારથી કંટાળ્યા. ડૉક્ટરે ઓપરેશનનું નામ પાડ્યું. છેલ્લે મુંબઈ (ખાર)માં જ વસતા પ્રો. સુબોધભાઈ મહેતા (શ્રી. કૌશિકરામ વિ. મહેતાના નાના જમાઇ)ની બે ટીપાંની દવાથી થોડા જ દિવસમાં એવો આરામ થઈ ગયો કે ઠેક સાત મહિના પછી પેટમાં માત્ર એક સાધારણ દુખાવો જાપડેલો, જે તરત પાછો મટી ગયેલો. ત્યારથી હોમિયોપથી પર તેમની શ્રદ્ધા દઢ થઈ, ને દરેક ફરિયાદ પર હોમિયોપથીની દવા પણ અજમાવતા.

૧૯૫૨ની ૨૦મી જાન્યુઆરીથી ખારમાંના પોતાના નવા ઘરમાં વાસ શરૂ કર્યો, તે સાથે જ એમના જીવનનું નવું પ્રકરણ શરૂ થયું. કોલેજની પ્રવૃત્તિઓ બંધ પડતાં એમનો કાર્યજોગ સાહિત્યસર્જન તરફ વળ્યો. ૧૯૫૫ની વિજ્યા દશમીને દિવસે ગોવર્ધનરામની જન્મશતાબ્દી પ્રસંગે નડિયાદમાં તેમને હાથે, શ્રી. સન્મુખરાય પંડ્યાની સાથે, નડિયાદમાંનું શ્રી. ગોવર્ધનરામનું નિવાસસ્થાન 'સ્મૃતિમંદિર' તરીકે ખુલ્લું મુકાયું. તે વખતે નડિયાદમાં મળેલી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની સ્વાગત સમિતિના તેઓ પ્રમુખ હતા. તેમની જીવન-કાર-

કિર્દીનો બહોળો ભાગ તેમના માતૃલ, સાક્ષરશિરોમણી શ્રી. ગોવર્ધનરામનાં જીવન-સાહિત્યની નાનાવિધ સેવામાં સમર્પિત થયો છે.

તેમના પોતાના કેટલાય વૈજ્ઞાનિક સંશોધનના નિબંધો અપ્રકટ છે. વિજ્ઞાનના લેખોના બે ગ્રંથો ‘વિજ્ઞાનમંદિર ભાગ ૧-૨’નો અનુગામી ત્રીજો ભાગ તૈયાર કરતા હતા. એ ઉપરાંત એમણે લેસિંગના ‘Nathan the Wise’ નાટકનો અનુવાદ પણ કરી રાખેલો છે. પણ છેલ્લે છેલ્લે તેમણે કરેલું ખાસ ગણનાપાત્ર કામ, તે તો ગોવર્ધનરામની નોંધપોથીઓ ‘રક્તપાનુક’નું સંપાદન. એનો છેલ્લો ઝમો ભાગ પ્રકટ થઈ ગયો છે, અને ૧ થી ૬ ભાગ છેલ્લી માંદગી પહેલાં જ પૂરા કર્યા. તેઓ પોતાની પુત્રીઓને ઉદ્દેશીને કહેતા: ‘મોટા મામા (શ્રી. ગોવર્ધનરામ)નું કોણુ કરનાર છે? તેથી એમના લેખોનું હું પહેલાં કામ કરીશ. મારું તો કરનાર તમે સૌ છો જ; પણ એમને માટે હું નહિ કરું તો પડી જ રહેશે.’ એમનો છેલ્લો સંપાદન-લેખ તે એમના પિતાશ્રી જગનલાલ પંડ્યાએ લખી રાખેલી આત્મકથા ‘મારો જીવનવૃત્તાંત’નું સંપાદન. એ એમના અવસાન બાદ ‘નવચેતન’ના દિવાળી અંકમાં (તેમજ ભુદી પુસ્તિકા ૩૫) પ્રકટ થયો.

દુઃખને તેઓ ઘણી જ શાંતિ અને ધૈર્યથી સહન કરતા. કોઈ દિવસ પોતાનું દુઃખ ખીજીને જણાવતા હતા નહિ. ૧૯૫૮ની છેલ્લી ખીમારીમાં કેન્સર હાડકાંમાં તથા પેટની પાછળની લિંક ગ્રંથિઓમાં વધી ગયું. છેલ્લે લીવર પર પણ એની અસર થઈ. દોઢેક મહિને પથારીવશ રહ્યા. ખાવા પ્રત્યે અરુચિ તો છ-સાત મહિનાથી હતી, અને પેટમાં પણ અવારનવાર દુખાવો જીપડતો, જે તાત્કાલિક ઉપચારથી શમી જતો. ખીજ તબક્કાને લીધે કેન્સરનું દર્દ પુષ્કળ થતું, પણ કોઈને જણાવવા ન દેતા. જે મળવા આવે તેને હસીને મળતા. અંતે, ૧૪મી ઑક્ટોબરે, સંવત ૨૦૧૪ના આસો સુદિ ૨ ને મંગળવારે રાત્રે ૧૧-૩૦ વાગ્યે તેમનું પ્રાણપંખેરું ભડી ગયું.

છેલ્લાં વર્ષોનો તેમનો નિવૃત્તિકાલ મોટે ભાગે સાહિત્ય-વાચનવિનોદમાં જ પસાર થતો. સાહિત્યનાં છેલ્લામાં છેલ્લાં પ્રકાશનો ઉપરાંત તેઓ ચાલુ સામયિકમાં પ્રકટ થતાં લખાણો પણ ઝીજીવટથી વાંચી જતા, અને એમાંનું કાંઈ ગમી જતું તો તરત લેખકને પત્ર લખીને યા ટેલિફોન કરીને પોતાનો આનંદ વ્યક્ત કરતા. સંગીતનો એ તેમને પુષ્કળ જ્ઞાન હતો અને તે છેક નાનપણથી વિકસેલો. નડિયાદમાં ભણુતા ત્યારથી પોતાના ઘરની ખડકીમાં હિંસકે બેસીને સંસ્કૃતના શ્લોકો, સ્તોત્રો, અષ્ટપદી વગેરે ખૂબ સરસ હલકથી બોલતા તથા ગાતા. ચન્દ્રશંકરનાં ગીતો મીઠે કંઠે સંભળાવીને તેઓ રસતરબોળ કરી મૂકતા. સંગીતપરિષદ વગેરેમાં તેમની હાજરી અચૂક હોય. ઘેર પણ ચોરડામાં એક બાજુ સતત રેડિયો (એ જમાનામાં ફિલ્મી સંગીત બિલકુલ ન આવતું) ચાલુ હોય અને બીજી બાજુ પોતે કલાસનાં લેક્યર તૈયાર કરે કે લેખો લખે;— એ બધું સાથે જ ચાલે. હારમોનિયમ પણ તેઓ સરસ વગાડતા, ને તેમની પાસેથી હાર્મોનિયમ વગાડતાં શીખી ગયેલાંઓને તેમનાં આ જ્ઞાનને પરિચય હશે.

વિદ્યાર્થીઓને તેઓ પુષ્કળ આર્થિક સહાય કરતા. વિજ્ઞાન-શિક્ષણ માટે તો એટલો પ્રેમ કે વિદ્યાર્થીઓ આગળ વિજ્ઞાનની સાધારણ—અસાધારણ ખૂબીઓની વાતો કરતાં કદી થાક અનુભવતા નહિ.

આરોગ્ય અને આયુર્વિદ્યાના તેઓ નિપુણ ગણાતા હતા. તેમનો આહારવિહાર સમતોલ અને વ્યવસ્થિત રહેતો. ૭૩ વર્ષના લાંબા આયુની એકેએક ક્ષણ જીવનકાળમાં ખર્ચી શકવાનું રહસ્ય તેમની આહાર-વિહારની આ રહેણીકરણીમાં રહેલું છે. તેઓ નિયમિત કસરત કરતા. આગ્રાથી નિવૃત્ત થયા ત્યાં સુધી ટેનિસના બે સેટ રોજ રમવાના એ આગ્રહી હતા. લંડન ગયા ત્યારે સેન્ડોનો અંગત પરિચય સાધીને તેનો

કેસ કરેલો. ખીજો ખાસ લંબાઈ વધારવાનો—કસરતોનો જ ઘણુંખરું—રોસનો કેસ તેમણે અમેરિકામાં કરેલો. પથારીમાં પણ, બેઠાં પહેલાં થોડી ‘બેઝ-એક્સસર્સિઝ’ કરી લેતા. ગમે તેવી તકલીફ હોય, પણ પથારીની આ બતતી કસરત કરવી તેઓ ચૂકતા નહિ.

એમના વ્યક્તિત્વની નોંધપાત્ર ખાસિયતોમાં મુખ્ય તે વાતચીત કે વ્યાખ્યાન કરતી વખતની એમના વક્તવ્યની સચોટતા. તેઓ આપણા એક સરસ વક્તા અને વાતચીતના કલાકાર (conversationalist) હતા. સ્વ. ચન્દ્રશંકરના આ ગુણનું નિરૂપણ કરતાં તેમણે ‘ચન્દ્રશંકરનાં કાવ્યો’ની પ્રસ્તાવનામાં લખ્યું છે તે એમને પોતાને માટે પણ એટલું જ સાચું છે: ‘આટલા વિસ્તાર પર સંબંધો બાંધવાનું તથા પોતાની personalityનું બહુ લગાડવાનું એક મુખ્ય સાધન ચન્દ્રશંકરની વાતચીત કરવાની શક્તિ હતી. એ શક્તિ હતી, શોખ હતો ને કળા પણ હતી. સંબંધો બાંધવાનું એ જેમ મોટું સાધન હતું તેમ આ સંબંધોનું ફળ પણ હતું. વિચારસરણી સુગમ, કઠિન વાતોને યે સરળ સચોટ રૂપમાં રજૂ કરી શકવાની શક્તિ, સાંભળનારના અનુભવને તથા જીવનને સ્પર્શ કરે એવી વાતો, રમૂજને તથા વ્યાવહારિક દૃષ્ટિો બાંધે વગર પ્રયાસે રજૂ કરવાની છટા, છતાં જરૂર પ્રમાણે વિચાર તથા આદર્શને માટે પ્રેરણા તથા ઉલ્લાસ જગાડી શકે એવું ગૌરવ: એમના વક્તવ્યના મુખ્ય અંશોમાં આ હતા.’

એમના માણસભૂખ્યા સ્વભાવની કલ્પના તો એમના સંપર્કમાં આવેલા જ કરી શકે. નાનામાં નાના સાથે તેના જેવડા થઈને હળીમળી જવાની ઉદાર હૃદયની કળા એમને સ્વાભાવિક હતી. આગ્રામાં કેટલાયે મહેમાનો આવે તેમના અને મુંબઈમાં એમને મળવા આવનારાઓના એમના તરફના પ્રેમ-આદરના ભાવ પરથી એ સૌને કેટલા પ્રિય થઈ પડ્યા હતા તેનો ખ્યાલ આવી શકે. આગ્રાનું એમનું મકાન તો પૂનાવાળા સ્વ. જયશંકર ત્રિવેદી ને દિલ્હીવાળા સ્વ. યશવંત પંડ્યાની જેમ પ્રવાસી ગુજરાતીઓના સ્નેહ-આતિથ્યનો ઉતારો બની ગયેલું. એમને ગુજરાતના આદર્શ યજ્ઞમાનો પૈકીના એક ગણાવી શકાય. નિઃસ્વાર્થવૃત્તિ, નમ્રતા, બત પ્રત્યેની નિર્મોહિતાની ઘોતક પડદા પાછળ રહીને કાર્ય કરવાની ટેવ, એ ગુણો દ્વારા એમનું સૌજન્ય ઓર ખીલી બેઠતું. એમની નમોહાર્યની વિલક્ષણતા પણ એમના સમાગમમાં આવનારને એમના વ્યક્તિત્વના આકર્ષણનો એક અંશ બની જતી.

સાહિત્ય અને વિજ્ઞાનના વિદ્વાતત્વનો એમના લેખનમાં વિશિષ્ટ અને વિરલ સમન્વય છે. તેમાં વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીની ચોકસાઈ, સાહિત્યકારની હૃદયસ્પર્શિતા અને અક્ષરપંડિતની વિદ્વતા છે. એમના સાહિત્યનું સાહિત્ય તરીકે જીવું મૂલ્ય તો છે જ, પણ તેથી યે વિશેષ તો ગુજરાતની જ્ઞાનભૂમિને વિજ્ઞાનજળથી અભિ-સિંચિત કરવાનું માન પણ એમને ફાળે છે. નવા યુગના પવનની લહેરખી આપણે ત્યાં હલુ વાવી શરૂ થઈ હતી એ સમયે એમણે ગુજરાતી વાંચકને વિજ્ઞાનના અભિનવ સ્વરૂપ સુધી આણી મૂક્યું, અને એમનું એ કાર્ય આખરી શ્વાસ સુધી વલુથબધું રહ્યું. સંસ્કાર અને સંસ્કારિતા વિષે અલગપણે બેંકે એમણે લખ્યું નથી, પરંતુ એમના સાહિત્યના શબ્દશબ્દમાંથી તેની ઉદાત્તતાના પ્રતિશબ્દ મળે છે. એમની તીવ્ર વિવેચનશુદ્ધિ ને જોડે વિજ્ઞાનપ્રેમ, શુદ્ધ લેખનશૈલી અને જીવનના અનેક વિષયોમાં પ્રસરેલો એમની સહૃદય રસિકતા એમના લેખનમાં પ્રતિબિંબિત છે. એમના ગ્રંથસ્થ સાહિત્યમાં આટલી કૃતિઓ સમાવિષ્ટ છે: શ્રીયુત ગોવર્ધનરામ (૧૯૧૦); આઈન્સ્ટાઈન અને સાપેક્ષવાદ (૧૯૩૨); આપણો આહાર (૧૯૩૬); ચન્દ્રશંકરનાં કાવ્યો (સંપાદન, ૧૯૪૨); વિજ્ઞાનમંદિર ભાગ ૧ લો (૧૯૫૦); વિજ્ઞાનમંદિર ભાગ ૨ જો (૧૯૫૪); ગોવર્ધનરામનું સાલવારી વન અને સમકાલીન જીવન (પ્રથમ વાર ૧૯૫૫ના ‘સંસ્કૃતિ’માં, ૧૯૫૭માં ખીજી આવૃત્તિ); Govardhanram

Madhavram Tripathi's Scrap Book Vol. VII (૧૯૫૭); મારો સંક્ષિપ્ત જીવનવૃત્તાંત (સંપાદન, ૧૯૫૮). આ ઉપરાંત અગ્રિમ ભારતીય વૈજ્ઞાનિક સર સી. વી. રામન જે એમના મિત્ર હતા તેઓના રેડિયો-વાર્તાલાપો ભેગા કરીને પોતે નાલંદા પ્રકાશન પાસે પુસ્તકાકારે પ્રકટ કરાવ્યા હતા. તેની પ્રસ્તાવના પણ પોતે જ લખી છે.

સાહિત્યકાર તરીકેની એમની ખરી ખ્યાતિ અને પરિપૂર્ણ કલા તો એમના ‘શ્રીયુત ગોવર્ધનરામ’ એ શ્રેષ્ઠ જીવનચરિત્રના પુસ્તક પર રચાયેલી છે. વિજ્ઞાનના અધ્યાપક શુદ્ધ સાહિત્ય સુંદર રીતે લખી શકે એ વિચાર જ ઘણા વિવેચકોને ન ગમવાથી એમનું આ જીવનચરિત્ર બેઈએ તેટલું પ્રસિદ્ધ રીતે વખણાયું નથી; પરંતુ એમના પછી તૈયાર થયેલા શ્રી. વિનાયક મહેતાના ‘નંદશંકર જીવનચરિત્ર’ અને શ્રી. અંબાલાલ પુરાણીના ‘મણિલાલ નલુલાલ’ એ ઉત્તમ પુસ્તકો કરતાં પણ કાન્તિભાર્ગવું ‘શ્રીયુત ગોવર્ધનરામ’ વધારે જીવ્ય કક્ષાનું છે. જીવનચરિત્ર લખવાનાં શાસ્ત્ર અને કલાની દૃષ્ટિએ ગુજરાતના શ્રેષ્ઠ સાક્ષર શ્રી. ગોવર્ધનરામ વિષે આના કરતાં વધારે સારું પુસ્તક હજી સુધી તૈયાર થયું નથી. ‘શ્રીયુત ગોવર્ધનરામ’ વાંચતાં તેના લેખકની એક જીવનકથા-કલાવિશારદ તરીકેની જાણ વાચકમન ઝીલે છે; છતાં તેના લેખક તો ‘રઘુવંશ’ લખના બેસતા કાલિદાસનો પેલો ‘કવ સૂર્યવંશનો વંશ:’ શ્લોક સંભારીને નમ્રતાપૂર્વક લખે છે: ‘પરંતુ શ્રીયુત ગોવર્ધનરામના ચરિત્રનું સંપૂર્ણ ચિત્ર આપવાને બદલે તેને આ લેખની પેઠે સંક્ષિપ્ત તથા મર્યાદિત કરવું એ માર્ગ, જો કે એક પક્ષે ગોવર્ધનરામના નામને ઓછો અનુરૂપ જણાશે, તો પણ અન્ય પક્ષે લેખકનાં વર્તમાન અવકાશ તથા શક્તિઓને વિશેષ અનુકૂળ હોવાથી ઉક્ત ક્ષેત્રને કાંઈક શમાવે છે.’ વધુમાં તેઓ કહે છે: ‘આ પ્રમાણે શ્રીયુત ગોવર્ધનરામના મોટા શિષ્ટ જીવનચરિત્ર હોવાનો આ લેખનો ઈર્ષ્ય રીતે દાવો નથી. વળી જો એ મોટું ચરિત્ર કદી થે લખાય તો તેને આ લેખ બાધકારક નહિ પણ સહાયકારક થાય એવી આશા છે.’ અને ‘વિશેષમાં કાંઈ કહેવા જેવું હોય તો તે એ છે કે અગ્રેજ કવિ પોપે એક ઘણું સત્ય વચન લખ્યું છે, અને તે એવું છે કે He who expects to see perfection wants to see something that never was before and shall never be in future. અર્થાત્ જે આકાશકુસુમની પેઠે સર્વદા અસંભવિત તથા અશકય છે. આ વચન આ લેખના નાયક શ્રીયુત ગોવર્ધનરામના સંબંધમાં પણ સત્ય છે અને તેથી વિશેષ સત્ય પ્રસ્તુત લેખના સંબંધમાં છે: શ્રીયુત ગોવર્ધનરામમાં જેટલી અપૂર્ણતાઓ હતી તેથી પણ વિશેષ અપૂર્ણતાઓ એમની આ લઘુ જીવનકથામાં છે—એ વાત આ લેખક વીસરી શકે તેમ નથી.’ ‘શ્રીયુત ગોવર્ધનરામ’ની તેમણે લખેલી પ્રસ્તાવનામાં ગુજરાતી સાહિત્યમાં અપૂર્વ સ્વસ્થશ્રેષ્ઠ એવી જીવનચરિત્રકલાની મીમાંસા જોવા મળે છે. તેઓ લખે છે: ‘નાયકના ચરિત્રનું સત્ય સ્વાભાવિક અને તાદૃશ કરવામાં આ ચિત્રની ઉત્કૃષ્ટતા અને સુંદરતા રહેલી છે—નાયકને સર્વે ગુણોથી અસત્ય રીતે સુંદર બનાવવામાં નહિ.’

‘વિજ્ઞાનમંદિર’ના પહેલા ભાગમાં બુદ્ધબુદ્ધા વૈજ્ઞાનિકોનો વિક્રતાપૂર્ણ પરિચય કરાવવામાં આવ્યો છે અને બીજા ભાગમાં એવા જ વિજ્ઞાનવિષયક લેખો છે. એમના નિવૃત્ત જીવનનું સૌથી ઉમદા કાર્ય તે સ્વ. ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠીની જન્મશતાબ્દી—ઉજવણીની યોજના અને તેમની અંગ્રેજીમાં લખાયેલી ડાયરીનું સંપાદન કરી ‘Scrap Book’ને નામે તાજેતરમાં પ્રકટ થયેલું પુસ્તક. એ દ્વારા તેમણે માતુલ પ્રત્યેનું ઋણ અદકું અદા કરી લીધું છે. ‘સ્ક્રૅપ બુક’નું સંપાદન એ તો ગુજરાતના જીવનગ્રંથસાહિત્યમાં કીમતી પ્રદાન છે.

મધુર વ્યક્તિત્વ અને બીજાને સહાયક થઈ પડવાની પરગણુ વૃત્તિ એ બે ગુણોએ એમના સમૃદ્ધ વ્યજિજીવનને સમષ્ટિ માટે શકય એટલું સેવાસમર્પિત કર્યું. સાહિત્ય-વિજ્ઞાન-સંસ્કારી કેટલી થે ગણનાપાત્ર

લેખકપત્રું

તું કહે છે કે બાપુ બહુ ચોપડીઓ લખે છે. પણ એ શું લખે છે તે મહારા સમજવામાં તો આવતું નથી. તે દિવસે સાંજે ક્યાં લગી એ ત્હારી આગળ વાંચતા હતા ત્હેની તને કાંઈ સમજ પડી કે?

મા, તું અમને કેવી મઝાની વાતો કહે છે? ઢાણ જાણે, બાપુને એવું લખતાં કેમ નહિ આવડતું હોય! બાપુએ શું એમની મા કનેથી રાક્ષસોની ને પરીઓની ને શાહનશઓની વાતો કહીએ નહીં સાંભળ્યા હોય? શું એ બધું ભૂલી ગયા હશે?

ઘણીવાર બાપુને ન્હાવાનું મોકું થઈ જાય છે ત્યારે ત્હારે એમને બોલાવવા સેંકડો વાર જવું પડે છે. તું એમની વાટ બેઈ બાવાનું ગરમાગરમ રાખી મૂકે છે, પણ એ તો લખ્યાં જ કરે છે, ને ભૂલી જાય છે. બાપુ તો આખો દહાડો ચોપડીઓ લખવાનું સ્મરમ કરે છે.

જે હું કદી ભૂલેચૂકે બાપુની ચોરડીઓમાં સમવા જઈ તો તું એકદમ આવીને કહેવા મંડે છે, “કેવો નહારો છોકરો!” જે હું જરાયે અવાજ કરું તો તું કહેવાની જ, “જોતો નથી? બાપુ કામ કરે છે ને” જીહ, આખો દહાડો લખલખ કર્યું એમાં શું વળ્યું?

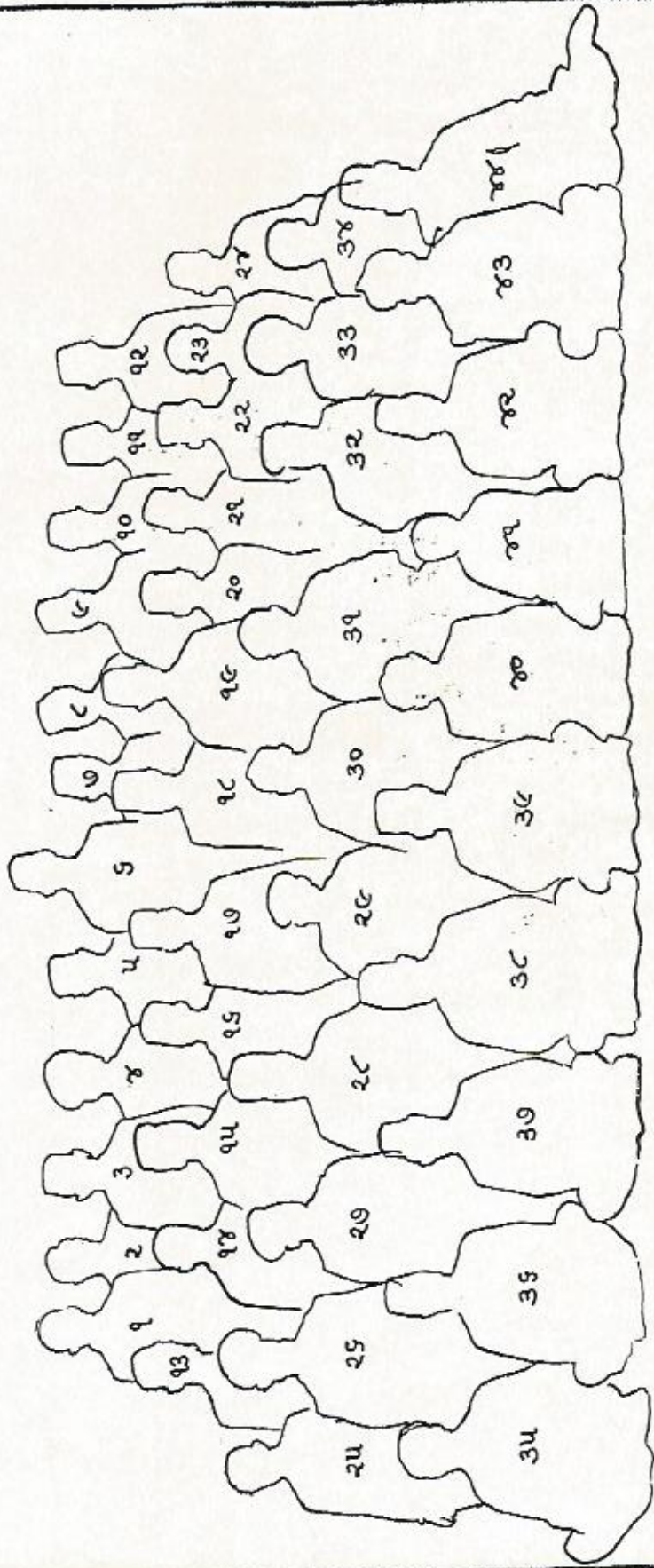
બ્યારે હું બાપુની કલમ કે સીસાપેન લઈને એમની પેટે જ એમની ચોપડી ઉપર ક ખ ગ ઘ લખવા બેસું છું, ત્યારે, મા, તું શું કામ મહારી ઉપર ચીડાય છે? બાપુ લખે છે એમને તો કશું ય કહેતી નથી.

બ્યારે બાપુ ઢગલાના ઢગલા કાગળો ખગાડે છે, ત્યારે, મા, ત્હને તો જાણે કશું ય લાગતું નથી. પણ જે હું એક જ કાગળ લઈને હોડી બનાવું તો તું લાગલી કહેવાની કે “તું કેમ પજવ પજવ કરે છે?”

બાપુ બન્ને તરફ કાળા કાળા ડાઘા પાડીને કાગળો ખગાડે છે, તે ત્હને કેવા લાગે છે?

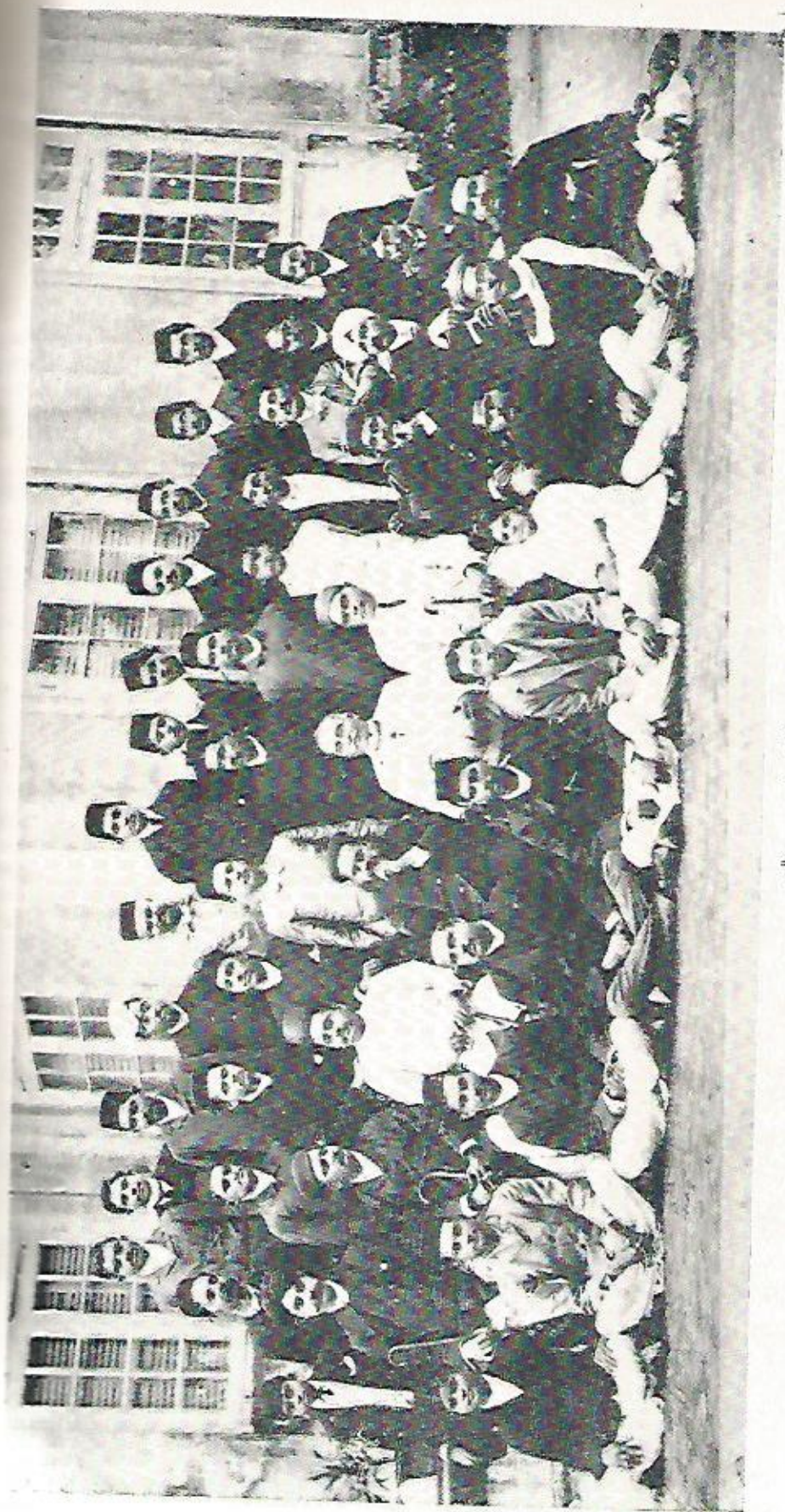
(સ્વીન્ડનાથ ડાકુરના એક બાલકાવ્ય ઉપરથી)

કા. છ. પંડ્યા

ગુજરાતમાં મુળાઈ-સામા પાતા પરના ફેટોગ્રાફમાંની વ્યક્તિઓનો, ઉપર આપેલા નિર્દેશ-રેખાંકનમાંના ક્રમાંક અનુસાર પરિચય

૪ જન્મનહાસ મ. મહેતા, ૫ અંબાલાલ પુલાખીદાસ વ્હની, ૭ હીરાલાલ ધાનકી, ૧૪ રામનારાયણ વિક્રમનાથ પાઠક, ૧૫ સવાઈલાલ ચુનીલાલ યાજ્ઞિક, ૧૬ રમણીયરામ ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી, ૧૭ રતિલાલ ચુનીલાલ યાજ્ઞિક, ૧૮ હિન્દલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિક, ૧૯ ધર્મસુખરામ તનસુખરામ ત્રિપાઠી, ૨૧ મણિલાલ હુકમચંદ કદાણી, ૨૨ પુરુષોત્તમરાય ગ્રીકમરાય મકેડ, ૨૪ મનુભાઈ ચંદ્રવિલાંદ પંડ્યા, ૨૬ ભગવાનલાલ ગિરિનાંકર ભટ્ટ, ૨૭ હિતમલાલ દેશવલાલ ત્રિવેદી, ૨૮ કલ્યાણીદાસ કેડકિસનદાસ દેસાઈ, ૨૯ કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી, ૩૦ નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દિવેટિયા, ૩૧ વિક્રમનાથ પ્રાણછવન દેવ, ૩૨ તગોનદાસ ત્રિભોવનદાસ ભારતર, ૩૩ કાલિદાસ ભગવાનદાસ વિભાકર, ૩૪ નૃસિંહ ભગવાનદાસ વિભાકર, ૩૭ કાન્તિલાલ છગનલાલ પંડ્યા, ૩૮ મનસુખદાસ આત્મારામ ભારતર, ૩૯ પરંબુભાઈ વ્હાલાભાઈ શર્મા, ૪૦ નસિનકાન્ત નરસિંહરાવ દિવેટિયા, ૪૧ કે. લવંગિકા નરસિંહરાવ દિવેટિયા, ૪૨ ચંદ્રસેનકર નમોદાસકર પંડ્યા, ૪૩ ભાનુકેરકર યાજ્ઞિક, ૪૪ શિવલાલ ઉત્તમરામ યાજ્ઞિક,

ગુજરાતના : મુખર્ષી, ૧૯૧૧

સંસ્થાઓના તેઓ સભ્ય કે ફેલો હતા. વળી એ સૌની સભાઓમાં જતે હાજર રહીને સક્રિય રસ લેવાનું તેઓ ચૂકતા નહિ, એવી તેમની સમયપરતા અને કર્તવ્યપરાયણતા હતી. જે જે સંસ્થાઓ સાથે તેઓ સંકળાયેલા હતા તેની યાદી જ માત્ર અર્ધો આપીએ છીએ: પી.ઈ.એન. (મુંબાઈ); યુજરાત સંશોધન મંડળ (મુંબાઈ); ઇન્ડિયન કેમિસ્ટ્રી ફોર કલ્ચરલ ફીડમ (મુંબાઈ); ફોર્સ સભા (મુંબાઈ); પ્રફુલ્લચન્દ્ર રાય સ્થાપિત ઇન્ડિયન કેમિકલ સોસાયટી (કલકત્તા)ના સ્થાપક સભ્ય અને ફેલો; સર સી. વી. રામન સ્થાપિત ઇન્ડિયન ઍકેડેમી ઑફ સાયન્સિસ (મલેર); ૧૯૫૦ સુધી બ્રિટિશ કેમિકલ સોસાયટીના ફેલો; ૧૯૫૦ સુધી સોસાયટી ઑફ કેમિકલ ઇન્ડસ્ટ્રીઝ (લંડન)ના સભ્ય; મૉરલ રી-આમમિન્ટની સંસ્થાના સભ્ય; લેખકમિલન; પ્રવૃત્તિસંઘ (મુંબાઈ); ઇન્ડિયન સાયન્સ ફ્રિંક્સ એસોસીએશન.

સુજનતા, સૌમ્યતા, શુદ્ધ સંયમીજીવન, શાન્ત અને સૌમ્ય વાણી, અને સૌથી વધારે તો શ્રી. ગોવર્ધનરામે લખેલી ‘તટસ્થ’વૃત્તિ (‘તટસ્થ સાક્ષીઓનું જીવન કેવળ સાક્ષર જીવન છે’) એ તેમના જીવનના ચિરસ્મરણીય અંશ છે. આપણી સાક્ષરપેઢીના એ લગભગ છેલ્લા સાક્ષીના જવાથી યુજરાતની સાહિત્ય-આલમ સુની બની છે, ને તેથી યે વિશેષ તો જે ખોટ સદૈવ સાહ્યા કરશે તે એ છે કે તેમના જેવો વિજ્ઞાનને સાહિત્યના સેતુ દ્વારા લોકસમાજ સુધી પહોંચાડનાર ખીજો પંડિત ક્યારે મળશે? તેમના અવસાન બાદ મળેલા અનેક પ્રસિદ્ધ અને પ્રતિષ્ઠિત વ્યક્તિઓના સંદેશાઓ એમની મહત્તાને અપાયેલી ભાવાંગલિ સમા છે. આગ્રાની સેન્ટ જ્ઞૉન્સ કોલેજના પ્રિન્સિપાલ શ્રી. પી. ટી. ચંદીએ તો લખ્યું છે કે ‘વિજ્ઞાનમાં અભ્યાસ અને સંશોધનને ક્ષેત્રે પોતાની ઘોડી પણ અગત્યની સ્થિતિ હોવાનો દાવો બે સેન્ટ જ્ઞૉન્સ કોલેજ કરી શકતી હોય તો તે મુખ્યત્વે ડૉ. પંડ્યાના પ્રયત્નોને જ આભારી છે.’ સર સી. વી. રામને તેમના મિત્રકર્તવ્યને સંભારીને છેલ્લે લખ્યું છે: ‘ડૉ. પંડ્યા સાથેની મારી મિત્રાચારી એ મારે માટે કાયમનું મીઠું સંભારણું બની રહેશે.’ આખા યુજરાત પર એમની અમીનજર હતી એવા એ વત્સલ મેઘડીની ખોટ ભૂલી શકાય એવી નથી, ત્યાં એમની આત્મજઓ શ્રી. રશ્મિબેન અને શ્રી. રજનીબેનના દુઃખની શી વાત કરવી? એમના આલિન્જત્યને અંગલિ આપતાં શ્રી. રજનીબેન લખે છે: ‘અત્યારે થઈ બય છે કે દાદાજીની પેઠે મુ. કાન્તિભાઈનું ચરિત્ર પણ વહેંચું લખાણું હોત તો? પણ એ તો આત્મપ્રશંસાથી પર હતા, ખીજા કોઈને પણ પ્રશંસા કરવા ના દેત.’

‘જ્યાં પ્રેમભક્તિનાં ગાન ભક્તજને ગાયાં.’ આપણા સદ્ગત કવિવર ‘પ્રેમભક્તિ’વિરચિત રાસની એ હક્તિ... જાણીતા યુજરાતી વૈજ્ઞાનિક ને સાક્ષર શ્રી. કાન્તિલાલ પંડ્યાના લેખસંગ્રહ ‘વિજ્ઞાનમંદિર’ને સર્વ રીતે અનુરૂપ લાગે છે... મંદિરના મહાપૂજારીઓની નામાવલિમાં સર્વોચ્ચ સ્થાને આદ્યન્દ્રાઈન, ઍડિસન અને કેપ્ટન કુક, તેમજ અર્વાચીન ભારતના અગ્રગણ્ય વૈજ્ઞાનિકો રામાનુજમ અને રામન, જગદીશચન્દ્ર બોઝ અને પ્રફુલ્લચન્દ્ર રાય, મેઘનાદ સહા, ચન્દ્રશેખર અને કૃષ્ણન, આઈની અને બાલા-એ સર્વનાં ચરિત્ર તથા જીવનકાર્યોનો આછોવેરો પરિચય, તેઓમાંના ઘણા સાથેના અંગત સપર્કની છાંટથી જેમણે હોઈને રસપ્રદ થઈ રહે છે..... કશ્વપ, ગજજર અને જયકૃષ્ણ ઇન્દ્રજ એ સર્વનાં વ્યક્તિગત જીવન તથા કાર્યોના સ્વરૂપ, સ્વીડનનાં નોબેલ પારિતોષિક અને ઈંગ્લંડની રૉયલ સોસાયટીના હતિહાસની રૂપરેખા... વગેરેથી વિજ્ઞાનમંદિરમાં વધી સ્તુતિ, ઘંટનાદ અને નિરાંજન સોડાઈને વિજ્ઞાનપૂજામાં સહભાગી થવા નિમંત્રે છે.

—‘માનસી’.

સ્વ. સુહૃદ શ્રી. કાન્તિભાઈ

શ્રી. રવિશંકર રાવળ

દિવસના પાછલા ભાગની સૂર્યછાયા પેઠે સજ્જનની મૈત્રી આરંભમાં લઘુ ને પછીથી વૃદ્ધિમતી બને છે, એ સંસ્કૃત સુભાષિત અનુસાર જ મને કાન્તિભાઈની મૈત્રીનો લ્હાવ મળ્યો છે.

સ્વ. હાજમહમદ પોતાના ‘વીસમી સદી’ માસિક માટે દરેક વિષયના શ્રેષ્ઠ લેખકની ભાળ રાખતા, તેમાં વિજ્ઞાનવિભાગ કાન્તિભાઈની કલમથી સમૃદ્ધ બનતો. ગુર્જર સભા દ્વારા રણજિતરામ આદિ એ યુગના પ્રગતિવીરો ગુજરાતની અસ્મિતાની ભાવનાથી પ્રેરિત બન્યા હતા, તેમાં પણ કાન્તિભાઈ હતા. શિષ્ટ ગુજરાતી ભાષામાં વિજ્ઞાનવેત્તાઓ અને વિજ્ઞાનની પ્રગતિના લેખોથી પ્રજાને નવયુગનો રંગ લગાડવાની એમને ધગશ હતી, તે સાથે ગુજરાતની અન્ય સાંસ્કારિક પ્રવૃત્તિઓમાં પણ ઊર્મિભર આનંદ તે અનુભવતા. ગુર્જર સભામાં કે હાજના તંત્રી-સદનમાં એમ કવચિત મળ્યા હોઈશું, ઉપલક્ષ્ય વાતો થઈ હશે; પણ આ ઊગતા ગુજરાતી કલાકાર માટે એમને કેવી મમતા હતી તે તો અચાનક મને બહુવા મળ્યું. મેં કોઈ ઊર્મિના ઉછાળાથી ‘ક્યાં છે ગુજરાતની કળા?’ એવો લેખ લખી નાખ્યો હતો, પણ તે કાણ જાપશે તેની ચિંતા કરતાં સ્વ. ભોગીંદ્રરાવ દિવેટિયાને બતાવ્યો. તેમણે મારી પાસેથી તે રાખી લીધો. કેટલોક સમય વીતી ગયો અને તેનું શું થયું તે કંઈ ન જાણાયું. ઘણે વખતે ૧૯૧૭ના મે માસના ‘સાહિત્ય’નો અંક મને પોસ્ટમાં મળ્યો. આશ્ચર્યથી ઉઘાડીને જોઈ છું તો પહેલે જ પાને મારો લેખ જપાયેલો! વડોદરાથી સ્વ. મટુભાઈ કાંતાવાળાના તંત્રીપદ નીચે નીકળતું એ માસિક એ કાળે સાહિત્ય-લેખકોનું પ્રમુખ વાર્નિક હતું ને સ્વ. મટુભાઈ ગુજરાતના સંસ્કૃતિવિભવના એક ચુસ્ત સ્તુતિગાતા હતા. મારા લેખને તેમણે આ સ્થાન આપી મને ખરેખર વિશુલ્લેખ કરી દીધો. સ્વતંત્ર લેખનો મારો એ પ્રથમ પ્રયાસ સ્વીકારપાત્ર બન્યો તેથી જ હું ભવિષ્યમાં સાહિત્યસેવામાં ઉમંગથી આગળ વધી શક્યો.

આ લેખ પ્રસિદ્ધ થયાને થોડા દિવસ થયા નહિ ત્યાં એક પરખીડિયું મળ્યું ને ઉઘાડી જોયું તો એમાં કાન્તિલાલ પંડ્યાની સહીથી એ લેખ પર પ્રશસ્તિવચનો હતાં. પત્રનો સાર આવો હતો: ‘તમે ચીતરી શંકા છો તે સાથે ગુજરાતનું આવું ભાવનાસ્વરૂપ લેખમાં ઉતારી શકો છો એ જોઈ અત્યંત રાજ થાઉં છું.’

આવા પ્રતિષ્ઠિત ગુજરાતી સાક્ષરને હાથે મારા તરંગો પર મહોર પડેલી જોઈ હું વિગલિત થઈ ગયો. આજે એ લેખની ક્ષતિઓ જોતાં લાગે છે કે કેટલી ઉદારતાથી તેમણે તેને નવાબ્યો હતો! પણ ઊગતા લેખકને ઉત્તેજન આપનારા એવા કેટલા? માટે જ કાન્તિભાઈ વિરલ ગુજરાતી હતા. એટલા પરિચય પછી ઘણે વખતે ‘કુમાર’ પ્રસિદ્ધ થતાં ફરી કાન્તિભાઈના પ્રોત્સાહક પત્રો ચાલુ થયા અને પોતે તેના સાહિત્યસંભારમાં સક્રિય ભાગ લેવા લાગ્યા. એ બધું તો ‘કુમાર’ નાં પૃષ્ઠોમાં સંગ્રહાયું જ છે; પરંતુ તે ઉપરાંત પોતે બ્યારે પણ અમદાવાદ આવતા ત્યારે કુમાર કાર્યાલયમાં આવી મુક્ત મનમેળાપનો લ્હાવ આપતા.

આગ્રામાં કોઈ ગુજરાતી જન્ય અને કાન્તિભાઈ ભેગા થાય તો તેને ત્યાં ગુજરાતનો અનુભવ થયા વિના રહે નહિ. દિલ્લીમાં યશવંત પંડ્યા, પૂનામાં ત્રિવેદી સાહેબ તેમ આગ્રામાં કાન્તિભાઈનું નામ ગુજરાતના સુયોગ્ય પ્રતિનિધિ (હું દિક્ષપાળા કહું છું) તરીકે સર્વની જાણે સહજ ચડી જતું. એમના પરિચયમાં આવતા ફરક જણાવે આગ્રામાં કાન્તિભાઈનું આતિથ્ય મીઠું સ્મરણ બની રહેતું. સાથેસાથે આગ્રાના સંસ્કારી સમાજથી પણ તે જરા યે અલિપ્ત નહોતા. રાજ કી મંડીના સ્ટેશન પરથી મજૂર કે ટાંગાવાળાને પંડ્યા સાહેબને ઘેર જવાનું કહેતાં તે જેમ સીધો એમને ત્યાં લઈ જતો, તેમ જ આગ્રાના વેપારીઓ, પંડિતો અને પ્રોફેસરોની સાથે પણ પંડ્યા સાહેબની બેઠક રહેતી. કેટલાયે વિદ્યાર્થીઓને તેમની ગુપ્ત સહાય મળતી, તો કેટલાયને અભ્યાસ તેમજ જીવનમાં મોઢાં માર્ગદર્શન મળતાં.

આગ્રા તેમને સહજ છોડે એ અશક્ય હતું, પણ શરીરના વ્યાધિએ તેમને વતન ભણી સુકાન ફેરવવા ફરજ પાડી. પોતે વૈજ્ઞાનિક હોવાથી કેન્સર જેવું દર્દ નિદાનમાં જણાયા છતાં અત્યંત કાળજીથી જીવનક્રમ નક્કી કરી મુંબઈ આવી રહ્યા અને દાકતરો, વૈદ્યો, હોમિયોપેથો વગેરેની સલાહ સૂચના તથા જાતસમજણથી એ લયંકર દર્દને કેટલી યે વાર જીવલેણ થતાં ખાળી રાખ્યું, અને વખતોવખત વિવિધ મિત્રો, સંબંધીઓ તથા સાંસ્કારિક પ્રસંગોના સંપર્કથી નિરપેક્ષ ભાવે આનંદ માણતા રહ્યા. વરસમાં એકાદ બે વાર નડિયાદ-અમદાવાદ આવે ત્યારે એક દિવસ તો મારે માટે રાખે જ, અને શ્રમ બચાવવા બીજા નિકટના મિત્રોને પણ ત્યાં મળવા ખબર આપે. એ વિશ્રંભવાતઓમાં ઘરની, પરિવારની, ગુજરાતની જાહેર વ્યક્તિઓ તથા સંસ્થાઓની વગેરે અનેક વાતો રસપૂર્વક ચર્ચાતા. સાથે ઘરનાં બાળકોને મીઠાશથી લડાવતા, અને સિનેમાની કડીઓ યાદ આપી તેમને રીઝવતા. તેઓ જન્ય ત્યારે કોઈ સ્વજન વિદાય લેતા હોય એમ ઘરનાં સૌનાં મન ભારે થઈ જતાં.

છેવટની મુલાકાતોમાં તબિયત ઘણી નાજુક અને નરમ થઈ ગઈ હતી તે વખતે તેમનાં સુપુત્રી ડૉ. રજનીબેન સાથેનાં સાથે જ હોય, ને કોઈ પરિષદ મેળાવડા કે મુલાકાતમાંથી ઘેર આવતાં જ કોઈ ચતુર ડ્રાઈવર મોટર તપાસી લે તેમ કાન્તિભાઈનાં ધાક, ભૂખ, જીંધ સર્વની ચિકિત્સા કરી તેમના માટે દવા, આરામ, ખોરાક ને વાતચીતની મર્યાદા નક્કી કરી નાખે.

કાન્તિભાઈની અનન્ય કુટુંબવત્સલતાની પાછળ મેં તેમની પવિત્ર જીવનનિષ્ઠા નિહાળી છે. નાગરી ન્યાતમાં તરુણ વયે વિધુર થએલા રૂપસંપન્ન, પદ્મીસંપન્ન, યુવાનને ફરી પરણવાનું જરા યે અશક્ય ન હોય; પણ કાન્તિભાઈએ સદ્ગત પત્નીનો સ્નેહ હૈયે ભરીને પોતાની મમતા પોતાની પુત્રીઓમાં પર્યાપ્ત કરી દીધી હતી. એ પુત્રીઓની પાછળ સ્વ. ધર્મપત્નીનું એ ધ્યાન ધરતા ત્યારે ઘણી વાર મને તાજ નીરખી રહેલા શાહજહાંનું ચિત્ર યાદ આવતું.

છેવટનાં વર્ષોમાં તેમણે મને સાવ આત્મીય બનાવી દીધો હતો. હું એમની આગળ મારી આશા-નિરાશા, ઉત્સાહ કે અભિરુચિ છુપાવી શકતો નહિ. ઘણી વાર તો હું તેમને લખ્યા વિના રહી શકતો નહિ એવી તેમના હૃદયની આકર્ષણશક્તિ હતી. હું તેમને પત્ર લખતો ત્યારે જણાવતો કે આ કાગળ નથી પણ ‘વન વે ટેલિફોન’ છે; છતાં સામેથી તેમના દિલસોજીભર્યા હૃદયંગમ જવાબો આવતા, તે અમારી મૈત્રીની પ્રકુલ પુષ્પસુવાસ જેવો આનંદ અને સમાધાન મારા મન પર છાઈ જતા. છેલ્લા દિવસોમાં યે મળ્યો ત્યારે અંદરનું દુઃખ છતાં તેમની લાક્ષણિક દબે એક બાબુનો હોઠ દબાવી જરા હસ્યા: ‘હવે કંઈ ગમતું નથી. મળી ગયા તે સારું લાગ્યું.’ એમને વધુ બોલાવવા જેવી તબિયત નહોતી. કટુતાને ય પોતાની મીઠાશથી ઓગાળી દેનાર એમના સમા કોઈક જ મેં જોયા છે. એ મૈત્રીથી હું ધન્ય બન્યો છું.

સ્વ. કાન્તિલાલના કેટલાક સ્મૃતિપ્રસંગો

પ્રા. ઉપેન્દ્ર જી. પંડ્યા

૧૯૪૬ એક સ્થળે કહ્યું છે “the measure of a man's life is the well spending of it and not the length.” જેમનું સુદૃઢ જીવન સત્ત્વસંશુદ્ધ ને પૂર્ણ હતું તેવા—મહારા વડીલ બન્ધુ —ડૉ. શ્રી. કાન્તિલાલ જી. પંડ્યાનાં કેટલાંક સ્મરણો અહીં રજૂ કરું છું. એમાં એક પ્રકારની આત્મીયતા છે જ; પરંતુ તટસ્થ રીતે બેતાંયે એમનું જીવન કશાંયે ખળભળાટ વિનાનું, અતિ શાંત, સંયત ને સાત્ત્વિક જ દેખાય છે. અલબત્ત એનો અર્થ એમ તો નહિ જ કે એમનું જીવન વેદનામુક્ત કે ચિંતા આપત્તિ વિનાનું હતું. એમ તો એમના લાંબા વિધુર જીવનમાં પત્નીના વિયોગની હાથા હમેશની ઢળેલી હતી; પણ એમણે એ દૃઢ જીંડે ઉતારી દીધું હતું, જીરવી બળ્યું હતું. એમણે જ મને એક વાર લખ્યું હતું—માકે દુઃખનના શબ્દોમાં— “the pleasantest things in the world are pleasant thoughts: and the great art of life is to have as many of them as possible.” આવું જીવન એ જીવી ગયા. તેમની જીવનકળાની કંઈક આંખી મળી રહે એ હેતુથી થોડાંક સંસ્મરણો અહીં રજૂ કરું છું.

વિજ્ઞાનનો અભ્યાસ કરતો વિદ્યાર્થી વૈજ્ઞાનિક બને એ ધ્યેય હમેશાં એમની નજર આગળ રહેતું. ને તેથી જ એમનો સાહિત્યનો જીવ લાતલાતની સૂક્તિઓ, અગ્રેજી, સંસ્કૃતાદિમાંથી સુભાષિતો, શ્લોકો, ઉત્તમ કાવ્યોની પંક્તિઓ કાલેજમાં પાઠ્યા પર લખીને પણ વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ મુકવા પ્રેરતો. કદીક એનું મધુર વિવેચન પણ એ કરતા. પોતાની પાસે પીએચ.ડી. ને અંગે સંશોધન કરતા વિદ્યાર્થીઓને પણ આવી પંક્તિઓ પત્રમાં યે લખીને પ્રેરતા ને એમ ઘણાના Friend, Philosopher and Guide—મિત્ર, ફિલ્સોફર ને માર્ગદર્શક—પણ બની રહેતા. એમના કેટલાંયે વિદ્યાર્થીઓ અંતરની આદ્રતાભરી કૃતજ્ઞતાથી આજે યે પિતાતુલ્ય પૂજ્યતાલાવ એમના પ્રતિ અનુભવે છે. એમનાં પ્રિય અવતરણોની ભેટ આ લખનારને પણ અવારનવાર મળી છે. એમને બહુ ગમતી પંક્તિઓમાંથી નીચેની ચાર પંક્તિઓ તો એમની જીવન-દર્શનું જ નહિ પણ એ જે ભતનું જીવન જીવી ગયા તેનું પણ માર્મિક સૂચન કરે છે:

“A little more ‘We’ a little less ‘I’,
A little more laugh, a little less cry,
A little more flowers on the pathway of life,
And fewer on graves at the end of the strife.”

એ પોતે તો કદીક વાતવાતમાં કહેતા: “શ્રદ્ધ વૃક્ષની જેમ ધીરેધીરે અંદરથી જીગડું, આસપાસના વાતાવરણને અનુકૂળ બનાવી વિકસાય તેટલું વિકસયું, થોડાં પાંદડાં, મંજરીઓ ને ડાળખી ચૂંટાય, લૂંટાય, તૂટે કે

કપાલ તો એ વૃક્ષનો ધર્મ ધારી રહેલો ને સમય આવ્યે ચૂપચાપ ચાલ્યા જવું, કશા ફેલેશ વિના, ડ્રોલાહલ કે કટુતા વિના, કશી એ આપવડાઈની આત્મકથની વિના.” અને ખરેખર, એ પોતે તો એવું જ જીવન જીવી ગયા, સાચા બ્રાહ્મણની રીતે જીવી ગયા, એ પરમ સંતોષજનક છે. જો કે એ વૃક્ષ ગયું એ સાથે એ જાયા પણ હવે હમેશની ગઈ, એમ એમના ઘણા મિત્રોને, સ્નેહી-સંબંધીઓને, વિદ્યાર્થીઓને અને કુટુંબીજનોને લાગ્યા કરે છે-ઘણા લાંબા વખત લગી લાગ્યા કરશે.

સિન્ધિયા સ્ટીમ નેવીગેશન કંપનીના હાલ નિવૃત્ત થયેલા મેનેજર શ્રી. સન્મુખલાલ પંડ્યા તથા શ્રી. રંજિતલાલ પંડ્યા સાથે વધુ અભ્યાસાર્થે વિદેશ જઈ કાન્તિભાઈ ઈ. સ. ૧૯૨૩માં પાછા આવ્યા ત્યારે ગાંધીનાં બંધનો આજનાં જેવાં શિથિલ થયાં ન હતાં. નડિયાદની વડનગરા નાગર ગાંધીજી એમનું બહુમાન કર્યું ખરું, પણ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાનું સૂચવ્યું. “મનસા વાચા કરમણા અધમ્યં કે અશુદ્ધ આચરણ કંઈ એ કર્યું નથી, પછી મારે પ્રાયશ્ચિત્ત શા સારુ હોય?” કહી એમણે ચોખ્ખી ના પાડી. અમારા પિતાજીએ એમને સમાધાન માટે સમજાવ્યા. પણ કાન્તિભાઈએ પિતાજીને જરા એ દુઃખ કે ગેરસમજણ ન થાય એ રીતે ઘણી ઝગજગતાથી બધું સ્પષ્ટ કર્યું ને મનમાં કશો ઉદ્વેગ ન રાખવા જણાવ્યું. પિતાજી એમનું દૃષ્ટિબિન્દુ બરાબર સમજ્યા ને કાન્તિભાઈ પરાણે પ્રાયશ્ચિત્ત કરે એ વાત એમણે હમેશને માટે પડતી મૂકી. એ પછી પણ આ દિશામાં કેટલીક વ્યક્તિઓ દ્વારા પ્રયત્નો થયેલા. નડિયાદના હાટકેશ મંદિરમાં દીવો પ્રગટાવી, સવા રૂપિયો અથવા ચતુર્કિચિત પણ દામ પ્રતીકરૂપે મૂકી, કાન્તિભાઈ પ્રાયશ્ચિત્ત કરે ને નાતમાં આવે તો નાત તૈયાર જ છે, એમ જણાવાયેલું. સ્વ. શ્રી. અંબાલાલ જીલાખીરામ જાનીને કાન્તિભાઈ માટે ઘણો સદ્ભાવ હતો. એમણે પણ કાન્તિભાઈને નાતમાં લાવવા પ્રયત્ન કરેલો. પણ જેમણે જીવનમાં ક્યારેય દુરાગ્રહ કે ઉદ્વેગ દાખવ્યાં નથી તેમને આવી દીનતા ભીરુતાના પર્યાયરૂપ, અસત્યરૂપ, લાગી. એટલે કાન્તિભાઈ તો પોતાના વલણને જ વળગી રહ્યા.

ખૂબીની વાત તો એ છે કે કાન્તિભાઈએ ભલે પ્રાયશ્ચિત્ત ન કર્યું, પણ નડિયાદની નાગરી નાતે હૃદયથી એમને કદી નાતબહાર ગણ્યા નથી, એમના પ્રતિ અતુલ આદર ને ઉષ્મા દાખવ્યાં છે; અને કાન્તિભાઈએ પણ આ બાબતમાં ગાંધી પ્રત્યે કદી પણ કટુતા કે તિરસ્કાર અનુભવ્યાં નથી. ગાંધીજીનાં લગ્નાદિ પ્રસંગે જન્મવાનું નોતરું એમને અચૂક હોય જ: પણ પોતે ગાંધીના વિધિ અનુસાર નાત બહાર હોવાથી ને બધાની જોડે જન્મવા એસે તો એમનો પાટલો જુદો મંડાય તેમ હોવાથી કદી નાતમાં જન્મવા જતા નહિ.

મારાં સૌથી મોટાં બેન અતિસુકુમાર વયે વિધવા થયાં ત્યારે એમણે તીવ્ર આઘાત અનુભવ્યો ને બહેનનું દુઃખ જોઈ પોતે પુનર્લેખ ન કર્યું. પણ પોતાના આ કે આને મળતા બીજા કોઈ પણ ત્યાગી, સિદ્ધિની, ઉદ્ધારતાની કે પોતાની પ્રસિદ્ધિની કશી વાત ક્યારેય પ્રસંગ પ્રસ્તુત હોય તો એ-એમણે કરી નથી, સૌમ્ય શાંતિભર્યા સ્વભાવથી ગોપાવી જ રાખી છે. એમની એ નિરાકર વૃત્તિ “વિનયમયુરો વાચિ નિયમઃ” એમના વ્યક્તિત્વનો ઉજ્જવલ અંશ બની ગયો હતો.

મારાં બેન ભરયૌવનમાં વિધવા થયાં ત્યારે નાતના તે વખતના રિવાજ મુજબ એમના કેશ કઢાવવાનો હૃદયભેદી પ્રસંગ બિભો થયો. કાં તો નાતને સમજાવી સુધારો કરાવવો ને કાં તો એ જૂનો રિવાજ

તોડવો, એ વિના ત્રીજે કોઈ ભાગે ન હતો. મારા પિતાજીએ ત્યારે તીવ્ર મંથન અનુભવેલું. એ પ્રસંગે કાન્તિ-ભાઈએ તથા મારા બનેલી શ્રી. રતિલાલ યાસિકે (તે પણ હમણાં જ અવસાન પામ્યા) ધૈર્ય સાથે દૃઢ વલણ ધારણ કર્યું. અને બાળવિધવાના કેશ કઢાવવાનો રિવાજ આમ હમેશ માટે નાબૂદ થયો !

મારાં બાને ‘પ્લુરિસી’નું દર્દ થયેલું : તે વખતે પાણી ભરાવાથી અસહ્ય દર્દ થતું. Tapping કરીને એ કાઢી નાખ્યે જ દુઃખ હળવું થતું. પણ એ કામચલાઉ જ ધલાજ હતો. વળી મારાં બા તે માટે તૈયાર ન હતાં. પણ કાન્તિભાઈ આગ્રાથી આવ્યા ને “નિર્મળબહેન ! શો વાંધો છે ? તમને રાહત થશે તો સૌને કેટલી બધી નિરાંત થશે ? બાકી, ડોક્ટરના હાથમાં આપણી જાત સોંપી પછી તો એ કહે એમ જ કરવું જોઈએ ને ?” વગેરે વચનો એવી ઋજુતા ને મૃદુતાથી કહ્યાં કે મારાં બાએ એમનું કહેવું સ્વીકારી લીધું !

પોતે જેટલા શાંત, સ્નેહાળ ને સહિષ્ણુ તેટલા જ વિનોદી પણ ખરા. એમની વાતચીતમાં મોં તો હમેશ મલકતું જ હોય. સંસ્કારિતાની ફેરમ એમાંથી જીદ્યા વિના રહે જ નહિ. “દધિ મધુરં, મધુ મધુરં, દ્રાક્ષા મધુરા, સુધાપિ મધુરૈવા તસ્ય તદેવ હિ મધુરં યસ્ય મનોયત્ર સંલગ્નમ્॥” જેવાં સુંદર સુભાષિતો, જૂનાં નાટ્યોની, શિષ્ટ સાહિત્યકૃતિઓની પંક્તિઓ એમના વાર્તાલાપમાં ફવચિત્ કવચિત્ અળકી જીંદે ને વાતાવરણને સંસ્કારી મધુરતાથી ભરી મૂકે. ફૂંજા તડકામાં ત્રીણું ફેરાં પડતાં હોય એવો મધુર અનુભવ એમની વાતચીતથી ઘણી વાર થતો.

અમારા કુટુંબમાં એક બહેન સારું ગાતી; પણ ગાતાં સંકોચ ખૂબ અનુભવે. ચાર માણસની હાજરીમાં ગાતાં ખૂબ શરમાય. એક વેળા રમૂજમાં એને કાન્તિભાઈએ કહેલું : “ગાતાં શરમ આવે છે, એમ ને ? પણ તેમાં શો વાંધો છે ? તું ગાતી ચે જ ને શરમાતી ચે જ, બસ ? અથવા એમ કર, પહેલાં ગાઈ લે ને પછી શરમાયા કરજે. તું કહીશ તો અમે પણ તારી જોડે શરમાવા લાગીશું.”

બાળકો એમને બહુ જ ગમે. બાળકો સાથે બાળક જેવા જ બની જઈ પોતાના શેષ આયુષ્યનો કીમતી સમય એમની પાછળ ગાળે, તોફાનમચ્છી કરે, તક્લીન થઈ જાય, ને એમનું વૃદ્ધત્વ તો ક્યાં ચે વિલીન થઈ જાય ! પણ બાળક અશુદ્ધ ઉચ્ચારણ કરે તો નરમાશથી, મીઠાશથી સુધાર્યા વિના રહે નહિ. બાળક એમની સાથે કેટલીક વાર ખૂબ તોફાને ચઢે ત્યારે એમના નખળા શરીરને બહુ કષ્ટ પડશે એમ વિચારી આપણે કંઈક અકળાઈએ, પણ એ તો એવા જ પ્રસન્ન ને શાંત ! “બાળક બિચારું ક્યાં જાય ?” એમ જ કહે. કડવી (નિર્દોષ) દવા* પોતે લેતા હોય ને બાળક તે માગે તો તે ય જરાક એને આપે ને એને હસાવીને પોતે પણ હસી પડે.

એક વાર એમના દૌહિત્રે કહેલું : “દાદાજી ! દાદાજી ! હું હવે તમારી સાથે બોલાવાનો જ નથી ! મેં તમને કેટલા બધા બોલાવ્યા પણ તમે તો બોલ્યા જ નહિ !” કાન્તિભાઈએ કહેલું : “હું જીંદોતો હોઈ પછી ક્યાંથી બોલું ?” એટલે દૌહિત્રે કહ્યું : “ના, ના, તમે બોલું બોલો છો. તમે જાગતા હતા ને હાથ જિઓનીઓ કરતા હતા વળી !” કાન્તિભાઈએ કહ્યું : “તે મારો હાથ જાગતો હશે ને તને બોલાવતો હશે, પણ હું તો જીંદોતો જ ‘તો ને ?’”

*કુશન સોલ્ટ.

એક વાર એક જુવાન સંબંધી એમની સાથે જમવા બેઠો. એ કંઈક ઓછું જમ્યા. કાન્તિભાઈએ કહ્યું: “જેમ શરમાયા કે?” પછી કહ્યું: “નથી શરમાયા, એમ ને? વારુ ભાઈ! અમારા કરતાં ય તમે ઓછું ખાઓ છો, તો તમારે બદલે અમે શરમાઈશું.”

દિલ્લીથી બાણીતા લેખક શ્રી. યશવંત પંડ્યા એક વાર આગ્રા આવેલા. એમણે અનેક વિનોદી વાતો કરેલી. કાન્તિભાઈએ પણ એવા કેટલાક રસભર્યા પ્રસંગો સંભારેલા ને એમ લાંબી રાત સુધી એ મહેફિલ એવી તો બની હતી! સ્વ. ચન્દ્રશંકર પંડ્યા એક વેળા “કાફી” એ શબ્દનો અર્થ સમજેલા નહિ ને તેને બદલે “કાફી” તો ન મળી ત્યારે કેવી રમૂજ થયેલી એ પણ એમણે બહુ સચોટતાથી કહી બતાવેલું.*

અમારા મામા ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠીનું જીવનચરિત્ર એમણે એમ. એ. નો અભ્યાસ કરતાં કરતાં ઈ. સ. ૧૯૦૬માં લખેલું. એ કહેતા કે “વસંતબહેનની માંદગીને લીધે તેમ જ “શ્રીયુત ગોવર્ધનરામ” લખવામાં હું શેકાયો તેથી એક વરસ બગડ્યું ને એમ. એ. ની પરીક્ષામાં હું ન બેસી શક્યો.” માત્ર ૨૩ વર્ષની ઉંમરે એમણે લખેલું આ જીવનચરિત્ર પ્રમાણમાં ઘણું પરિપકવ કહેવાય તેવું લખાણ છે. એમના તે વખતના મનોવિકાસનું એ મહત્ત્વનું સીમાચિહ્ન છે.

સ્વ. ચન્દ્રશંકર પંડ્યાએ એક વાર મને કહેલું કે “ગોવર્ધનરામનું જીવનચરિત્ર લખવાનું મૂળ તો મને સોંપાયેલું, પણ હું તે ન લખી શક્યો. કાન્તિભાઈએ અસાધારણ ખંત ને ચીવટથી કામ હાથ ધર્યું ને પૂરું કર્યું. આટલી તટસ્થતાથી, આવી સમભાવી સમતોલતાથી તો હું પણ કદાચ ન લખી શકત. એટલે ઈશ્વરી સંકેત આ બાબતમાં શુભ જ હતો, એમ જણાય છે.”

ચોકસાઈનો આ ગુણ એમના પ્રત્યેક કાર્યમાં દેખાતો. બહોળા સંબંધને લીધે એમના પર અનેક વ્યક્તિઓના પત્રો આવે. એ પત્રોના ઉત્તર વાળવામાં એ હમેશા અસાધારણ કાળજી રાખતા ને નિયમિત પત્રવ્યવહાર કરતા. જીવનની ઉત્તરાવસ્થામાં પત્રલેખન એમને માટે મનોમિલનનું કીમતી સાધન હતું; ને તેથી કોઈ યુવાનને ય શરમાવે એટલા ઉત્સાહથી એ પત્રવ્યવહાર કરતા. પોતાના ટેબલ પર છાપાં, સામયિકો, વાંચવા કાઢેલાં પુસ્તકો તથા પત્રોનો મોટો ગંજ પડ્યો હોય એમાંથી પણ એ આપણો છેલ્લો પત્ર કાઢી, એ કંઈ તારીખનો હતો તે નોંધી, એમાં આપણે લખવી રહી ગયેલી કંઈ હકીકત કે વિગત હોય તો એ વિશે આછી ટીકર કરે ને લખે કે “સામી વ્યક્તિને પત્ર લખતી વેળા એનો પત્ર પાસે રાખીને લખ્યું એ જ ઉત્તમ રીત છે. તો જ જવાબ સાચો ને સંપૂર્ણ નીવડે.” આપણે ક્યારે પત્ર લખેલો એ આપણે ભૂલી ગયા હોઈએ, પણ એ ન ભૂલે!

ગોવર્ધનરામનું સાલવારી જીવન મહત્ત્વના સમકાલીન પ્રસંગો સાથે એમણે “સંસ્કૃતિ”માં છપાવ્યું. પછી નડિયાદથી પ્રગટ થયેલા “ગો. મા. ત્રિ. રમારકાંથ”માં સુધારીને એ પ્રગટ કર્યું ને તે ફરી સુધારીને

* સ્વ. ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠી કેવા વિનોદી હતા ને તેમણે કાન્તિભાઈની, રમણીયરામભાઈની તથા શ્રી. બાનુભાઈ ચાક્ષિકની એટલીઓ બાંધવા કેવો ચત્ન કરેલો તેનું કાન્તિભાઈએ દોરેલું ચિત્ર જુઓ “ગોવર્ધન શતાબ્દી ગ્રંથ” માં, પૃષ્ઠ ૧૦૧.

સ્વનંત્ર પુસ્તિકાકારે પ્રગટ કર્યું. એમાં યે ઉમેરો કરી, સુધારા-વધારાવાળી છેલ્લી નકલ 'પદની સમીક્ષા માટે તેમણે મને આપી, એમાં આ અસાધારણ સીવટ કર્તવ્યનિષ્ઠાનો જ પર્યાય બની જતી જણાયો.

આ શુભ સ્વ. ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠીની Scrapbook-નિત્યનોંધ-ના સંપાદનમાં અનહદ દેખાય છે ને ત્યાં તો ખૂબ લેખ લાગ્યો છે. ગો. મા. ત્રિ.ના હસ્તાક્ષરોવાળી હસ્તપ્રત અત્યંત જીર્ણશીર્ણ અવસ્થામાં છે. સ્વ. ગજનરે તયાર કરાવેલી હસ્તપ્રત અપૂર્ણ છે ને એમાં પણ ઘણી ત્રુટિઓ છે એમ કાન્તિભાઈ કહેતા. ગો. મા. ત્રિ.ની અસલ હસ્તપ્રતને જરાક બેકાળજીથી ઉચલાવવામાં આવે તો બરડ કાગળ લાંગીને ભૂંડો થઈ જાય. આવી હસ્તપ્રત પરથી શુદ્ધ વાચન તૈયાર કરી તેનું સંપાદન કરવું એ ખૂબ પરિશ્રમ, ધીરજ ને ચોકસાઈ માગી લેતું દુર્ઘટ કાર્ય હતું. શ્રી. સન્મુખલાલ પંડ્યાએ એ માટે શીઘ્રલિપિના બણકારની બેગવાઈ કરી હતી ને તેથી એક લાઈ ઉમેશ બે કલાક આવે. કાન્તિભાઈ મૂળમાંથી લખાવે. ગો. મા. ત્રિ.ની વિશિષ્ટ અંગ્રેજી શૈલી, ગહન વિચારો, લખનારની કક્ષાને કારણે તથા કણદોષને લીધે ઘણી વાર “કહું કશું ને સાંભળું કશું, આંખનું કાજળ ગાલે ઘસું.” જેવું થાય. ઘણા અંગ્રેજી શબ્દો ખોટા જ લખાયા હોય, અશુદ્ધ હોય, તો કેટલીક વાર એક વાક્યમાં કેટલા યે દોષ હોય. એ બધું બેઠ જઈને કાન્તિભાઈ અને એમની પુત્રીઓ સામસામાં બેસીને સુધારે, વળી ટાઈપ કરાવડાવે ને વળી મૂળ સાથે સરખાવે. આમ બે કલાકમાં માંડ ૧૦ પાનાં જેટલું કામ થાય. ગો. મા. ત્રિ.ની નિત્યનોંધની હસ્તપ્રત એમણે આમ સળંગ તૈયાર કરી, એ એમની અંતિમ અવસ્થામાં થયેલું અસાધારણ જહેમતનું કામ હતું. ઘણી વાર એ કામથી એ ખૂબ થાકી જતા અને બોલવાનો ઉત્સાહ પણ કેટલીક વાર જતો રહેતો.

ગોવર્ધનરામે રચેલા તત્ત્વવિમર્શયુક્ત શ્લોકો પણ એમાં આવે. પોતે એનો અર્થ સમજવા યત્ન કરે. ન સમજાય તો શ્રી. રામભાઈ બક્ષી તથા પ્રાધ્યાપક શ્રી. ગૌરીપ્રસાદ ઝાલા પાસેથી સમજવા મથે. એ માટે માત્ર પત્રવ્યવહારથી ન અટકતાં, ‘ગાઉટ’નું અને પેટનું દર્દ હોવા છતાં, ખારથી ટેક્સી કરીને ટ્રાંકરોડ પ્રાધ્યાપક ઝાલાને મળવા એ ગયા હતા ત્યારે ભેગો હું પણ હતો. એમનો વિદ્યાવ્યાસંગ ને તેમાંથી પરિણમતો સાત્ત્વિક સંતોષ આ પ્રસંગે મેં એમના મુખ પર અજળ રીતે અંકિત થયેલા જોયા હતા !

પોતાના આયુષ્યના અંતકાળમાં સ્વજનોને, વિદ્યાર્થીઓને, મિત્રોને, લેખકોને અને સંબંધીઓને મળવાની એમને બહુ એક લગની જ લાગી હતી. “હવે તો કોણ બહુ ક્યારે મળાશે?” એવી આશંકાથી બીજાં મહેત્વનાં કામો બાજુએ મૂકીને પણ મળવાનું ને પત્રો લખવાનું એ જારી જ રાખતા. એ જ એમનો પરમાર્થ હતો. આપ્રા છોડ્યા પછી નડિયાદ કે અમદાવાદને બદલે મુંબઈ વસવાનું કારણ વાહનવ્યવહારની અનુકૂળતા, ઓછી ગરમી વગેરે હોવા છતાં મુંબઈમાં ઘણાને ઘણી વાર મળી શકાય એ પ્રવર્તક ને પ્રેરક કારણ પણ હતું.

બહાઉદ્દીન કૉલેજમાં તેઓ લાણુતા તે વખતના એમના પ્રિન્સિપાલ શ્રી. સલ્હાના જૂદા મુંબઈમાં વસે છે. તેમની પાસે પોતાની નાદુરસ્ત તબિયતે પણ કાન્તિભાઈ મને ખાસ લઈ ગયા હતા, એમાં એમની નિર્વ્યાજ શુરુલક્ષિત તથા ભૂતકાળના સંબંધોને જીવતા રાખવાની તત્પરતા પણ વ્યક્ત થતાં હતાં. ત્યાંથી પાછા આવતાં ટેક્સી મળતાં ઘણી વાર લાગેલી, હું આમતેમ શોધવા નીકળેલા ને એ મુંબઈના વિશાળ રસ્તા પર લંગડાતા લથડાતા ચાલતા હતા એ દશ્ય આજે યે એવું જ નજરે પડે છે.

દોહિત્ર પ્રકાશ સાથે
આગ્રા ઈ. ૧૯૪૮

દોહિત્ર સિદ્ધાર્થ સાથે
મુંબઈ ઈ. ૧૯૫૨

વિજ્ઞાન, સાહિત્ય, શિક્ષણ, ચિત્રકળા, સંગીત, રાજકારણ, ક્રિકેટ અને ટેનિસ જેવી રમતોમાં તથા સામાજિક ને સાંસ્કારિક પ્રવૃત્તિમાત્રમાં એમને ઘણું જીવંત ને જીંદા રસ હતો. એથી જ વડોદરામાં યોગ્યેલી અખિલ હિંદ લેખકપરિષદમાં, વિજ્ઞાનસંમેલનમાં તથા અમદાવાદના લેખકમિલનમાં એ સોતસાહ હાજર રહ્યા હતા. મોડી રાત્રે ભવાઈનો કાર્યક્રમ શ્રી. રવિશંકર રાવળ સાથે એમણે કેટલા રસથી નિહાળ્યો હતો !

આપ્રા છોડ્યું ત્યાં લગી, સાડ વર્ષથી વધુ ઉંમર થવા છતાં, એ સાઇકલ ચલાવતા હતા. અમને આપ્રા સ્ટેશને સામા લેવા '૪૭માં પોતે સાઇકલ પર આવેલા ! નિયમિત કસરત કરતા, નિયમિત ટેનિસ પણ રમતા, ને તેથી જ 'કન્સર' જેવા દર્દ સામે પણ એમનું શરીર આટલું ટકી શક્યું. (સાઇકલના અનુસંધાનમાં કહેવું જોઈએ કે કાન્તિલાઈ જૂનાગઢમાં જ્યારે વિદ્યાર્થીકાળમાં ભણતા હતા ત્યારે મારા પિતા-જીએ તે વખતે હિંદમાં નવી આવેલી 'એઈન' વિનાની સાઇકલ અપાવેલી. એવી સાઇકલ એ વેળા ઘણી મોટી નવીનતા હતી ને નડિયાદમાં અમે '૩૬ની સાલ સુધી તે વાપરી ત્યારે પણ તે જેવા જેવી ચીજ ગણાતી !)

રેનેહીએને મળવા આટલું તલસતું એ હૃદય અંતકાળે કેવું મન્યન અનુભવતું હશે ? એમની છેલ્લી માંદગી વેળા ડૉ. શ્રી. જીવરાજ મહેતા, શ્રી. સન્મુખલાલ પંડ્યા, ડૉ. યોધ, શ્રી. પોપટલાલ ગોવિંદલાલ શાહ, શ્રી. પરમાનંદ કાપડિયા, શ્રી. હિંમતલાલ અંબરિયા, શ્રી. ઉમાશંકર જેષી, શ્રી. શુભાવદાસ ધોકર વગેરેને આંખથી દેખી રહે પણ નળજાઈને લીધે વાકશક્તિ લગલગ હણાઈ ગઈ હોવાથી કશું ભાગ્યે જ બોલી શકે ! આમ છતાં અંતરના જીંદાશુભાંથી અવાજ કાઢી સૌનું આતિથ્ય કરવાનું કહે, આંખથી જોતાં યે શ્રમ અનુભવે, હૈયું આપું ય હાથમાં આવીને વસ્તું હોય તેમ માત્ર હાથથી સ્પર્શ કરી ડસડસી રહે, એ દૃશ્ય તો જોનારના હૈયાને હલમલાવી મૂકે તેવું હતું !

રંગૂનના કિલ્લામાં જેદી બનેલા બાદશાહ બહાદુરશાહ “ઝફરે” મરણ વખત દિલ્લી તરફ મીટ માંડતાં કહેલું કે—

અપને કો મરનેકા ગમ નહીં લેકીન હાથા પુછસે જુદાઈ હોતી હે !

કદાચ કાન્તિલાઈનું હૈયું પણ જતાં જતાં એવી જ કોઈ આંતરવ્યથા અનુભવતું હશે ! પણ હવે તો એ જુદાઈમાં જ કોઈ ખુદાઈ સંકેત વાંચવો રહ્યો છે !

સૌમ્ય ક્રાન્તિભાઈ

ડૉ. જીવરાજ મહેતા

શ્રીયુત ક્રાન્તિભાઈ સાથે મારો પહેલવહેલો પરિચય સને ૧૯૨૦ની સાલમાં થયો. સને ૧૯૨૦માં બ્યારે હું મારી તબિયતની સારવાર અર્થે સિંધિયાની 'લોયલ્ટી' આગબોટમાં સ્વિટ્ઝરલૅન્ડ જઈ રહ્યો હતા ત્યારે તેઓ એ જ બોટમાં વધુ અભ્યાસ માટે પરદેશ જઈ રહ્યા હતા; એટલે એ મુસાફરી દરમિયાન અમે બંને એકબીજાના સમાગમમાં આવ્યા. સૌમ્ય સ્વભાવ અને સજ્જનતાને લઈને તેઓશ્રીએ બોટમાં મુસાફરી કરી રહેલા સૌની સારી એવી પ્રીતિ સંપાદન કરી. વળી બોટની મુસાફરી દરમિયાન કેટલાક એવા પ્રસંગો પણ બન્યા કે જે વખતે અમે બંને સાથે રહીને અમારી સાથે મુસાફરી કરી રહેલા બીજા હિંદી વિદ્યાર્થીઓ માટે જોઈતી એવી ઘણી વ્યવસ્થાઓ કરી શક્યા. અમારી સાથે એ જ સ્ટીમરમાં સ્વ. વિદ્યાનાયાર્ય પ્રફુલ્લચંદ્ર રાય પણ સફર કરતા હતા. તેમને ગાંધીજીના વિચારો ઘણા પ્રત્યાઘાતી લાગેલા, તેમાં જે વિરમગામની જડાતના પ્રશ્ન તથા ચંપારણના આંદોલન પ્રત્યે તેમને ખાસ અરુચિ હતી. આ બંને બનાવો અંગે તથા ખાદીની ઉપયોગિતા વિષે તેમની સાથે અમે દિવસોના દિવસો સુધી ચર્ચા કરીને ધીરજથી તેમને સમજણ પાડીને તેની મહત્તા પુરવાર કરી, અને અંતે તેમની બધી શંકાઓનું નિવારણ કરીને તેમને ગાંધીવાદી બનાવવાનો જશ મેળવ્યો.

એ મુસાફરીમાંથી છૂટા પડ્યા પછી અમને ઘણાં વર્ષો સુધી એકબીજાને મળવાનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત ન થયો. ત્યાર પછી આગ્રાની મેડિકલ સ્કૂલને કૉલેજમાં ફેરવવા માટે સને ૧૯૩૭ની આસપાસ નિમાયેલી સમિતિનો હું સભ્ય હોવાને લઈને મારે આગ્રા અવારનવાર જવાનું થતું. તે વખતે તેઓ ત્યાંની સેન્ટ જૉહનસ કૉલેજમાં રસાયણશાસ્ત્રના અધ્યાપક હોવાથી મારી આગ્રાની મુલાકાત દરમિયાન તેઓ મારી ઘણી સરભરા કરતા. સૌમ્ય સ્વભાવ અને સજ્જનતાના ગુણને લઈને તેઓ આગ્રામાં પણ ત્યાંના વિદ્યાર્થીઓમાં ઘણા જ પ્રિય થતા હતા. વળી રસાયણવિજ્ઞાનનો તેઓને સારો એવો ગૂઢ અભ્યાસ હતો, અને આગ્રામાં અભ્યાસ કરતા આપણા ગુજરાતી વિદ્યાર્થીઓને તેઓ ઘણા જ મદદરૂપ થતા. એ ઉપરાંત આપણા જે ગુજરાતી ભાઈઓ આગ્રા જતા તે સૌની તેઓ પૂર્ણ સંભાળ લેતા અને કંઈપણ અગવડ ન પડે તેની કાળજીભરી સંભાળ રાખતા.

નોકરીમાંથી નિવૃત્ત થતાં તેઓ આગ્રા છોડી મુંબઈ આવ્યા. ગુજરાતી ભાષામાં વૈજ્ઞાનિક અને રાસાયણિક શબ્દો દાખલ કરવાનો એમણે ઘણો પ્રયત્ન કરેલો. ગુજરાત સાહિત્ય પરિષદના તેઓ એક સારા કાર્યકર હતા.

કાન્તિભાઈ

શ્રી. સન્મુખલાલ ઝ. પંડ્યા

રત્ને હ અને સુજનતાની મૂર્તિ સમા કાન્તિભાઈ લગભગ આઝીસ વર્ષો સુધી જીવનપથમાં સહચારી રહ્યા એ જીવાશે નહિ.

ચન્દ્રશંકર હતા ત્યારે જુદિનો અને હૃદયસ્પંદનોનો અજબ અખાડો* એ સંસ્કારી પ્રિય મિત્રને ત્યાં જૂના ચાઈના બાગમાં જામતો. ત્યાં અનેક રત્નો જડેલાં તેમાંના કાન્તિભાઈ જીવનભર સહચારી રહ્યા. ચન્દ્રશંકરના પરમ મિત્ર કાન્તિભાઈ એ મહારા પણ પ્રિય મિત્ર બન્યા. પ્રસંગપરંપરાઓ પણ એવી બની.

૧૯૨૦ના ઑગસ્ટમાં, સિંધિયા કંપનીની પહેલી સ્ટીમર “લોયલ્ટી”માં કાન્તિભાઈ અને હું સાથે વિલાયત ગયા. સ્ટીમર ઉપર ડૉ. જીવરાજભાઈ પણ હતા અને બહુ આનંદ આવેલો. હિંદની લોયલ્ટી પણ આ વર્ષે અમારી સાથે ઈંગ્લેંડ ગઈ તે પાછી ન આવી એ વાતનું સ્મરણ અમે ઘણી વાર કરતા. અમે પાછા આવ્યા પણ લોયલ્ટી ન આવી તે ન જ આવી.

સ્ટીમર ઉપરથી જ અમે સ્વાનપ્રદેશમાં ભમવા માંડ્યું હતું. મનોરથાનામ્ અગતિર્ન વિચિત્રે એ ન્યાયે મહેને સાત સમુદ્રોમાં હિંદની સ્ટીમરો તરાવવાની અભિલાષા હતી અને કાન્તિભાઈને પશ્ચિમનું વિજ્ઞાનભંડોળ હિંદમાં લાવવું હતું. છતાં સાહિત્યનાં ક્ષેત્રોમાં અમને ન્હાનપણથી જ રખડવાનો શોખ એટલે અમારા જીવન-પ્રવાહોનું તાદાત્મ્ય બદર્યું.

લંડનમાં એક વર્ષ સાથે રહ્યા. લગભગ દરેક રવિવારે સહવારે આસપાસના સુંદર પ્રદેશોમાં સાથે ભમતા. અલકમલકની વાતો કરતા. દર અકવાડિયે નાટક સાથે જોતા. નાટક જોઈ પાછા ફરતાં ઝાઈ ઝાઈ વામતે મધરાતે કાન્તિભાઈની કૉલેજ-લેબોરેટરીમાં એમનો અધૂરો રહી ગયેલો પ્રયોગ પૂરો કરવા માટે ડોકિયું કરતા. આમ સાહચર્ય બદર્યું.

૧૯૨૧ની વસંત ઋતુમાં ત્રણ દિવસની એક વીક-એન્ડ, શેક્સપિયર હોન્ડમાં એ મહાન નાટ્યકારની જન્મભૂમિ સ્ટ્રેટફર્ડ-ઓન-એવનમાં અમે સાથે ગાળી હતી. શેક્સપિયર હોટેલમાં કાન્તિભાઈને ચેમિયોના નામનો એક મળ્યો હતો અને મહારા ખંડનું નામ હતું હેમ્લેટ; હોટેલના કોફીરૂમનું નામ હતું એઝ-યુ-લાઈક-ઈટ; તેમાં અમે કોફી પીતા; દિવસે શેક્સપિયરને ઘેર જઈ એનો જન્મખંડ જોયો; પાછળના ઉઘાનમાં એનાં નાટકમાં ઉલ્લેખેલા પુષ્પપુંજોનો પરિચય કર્યો; વનશ્રીથી વીંટાયેલા પશ્ચિમમાં રસજાતે રસજાતે શેક્સપિયરને શ્વશુરગૃહે

* આ અખાડાનું સુંદર ચિત્ર કાન્તિભાઈએ “ચન્દ્રશંકરનાં કાવ્યો”ની પ્રસ્તાવનામાં દોર્યું છે.

પહેંચ્યા; એની ભાવિપત્ની-એના હૃદયે-ની કોટેજમાં જઈ કવિ જે પાટ ઉપર બેસતો તે જોઈ. નિઃશબ્દ શાંતિમાં નિર્ઝરતી એવન નદીને કિનારે જોતી વૃક્ષમાલામાં સંતાઈને જોમેલા સૂર્યમાં જગદ્વિખ્યાત નાટ્યકારની કબર પાસે નમ્રભાવે થોડી ક્ષણો જોવા રહ્યા; પાછળથી રોઈન્ડ-ગ્લાસની બારીઓમાંથી ચઢતા સૂર્યનું આપું તેજ કબર ઉપર પથરાયું હતું; એ સહુ સ્મરણું સંગ્રહીને બહાર આવ્યા.

રાત્રે શેક્સપિયર થિયેટરમાં ‘કિંગ લીઅર’ જોયું. આમ વાતાવરણ શેક્સપિયરમય હતું. “વાટે, ઘાટે, ઘર નગરમાં, ખમમાં વ્યોમમાં તું” એમ મહાન વિભૂતિનું પૂજન કરતાં યાત્રિકોના અમે પણ સહચારી હતા. અમારી કલ્પના ઉત્તેજિત બની - ગોવર્ધનરામના અને અમારા જન્મસ્થલ નડિયાદ મુધી પહોંચી. કદી ગુજરાતમાં પણ આયું સ્મૃતિમંદિર રચાશે એ અંકુરો અમારા બનેના મનમાં ત્યારે રોપાયા.

કાલક્રમે અનેક પડદા ઊપડ્યા-અનેક પડ્યા. કાન્તિભાઈ આગ્રે વસ્યા-હું જુહુમાં રહ્યો. વર્ષે વર્ષે વેકેશનોમાં કાન્તિભાઈ એમની વ્હાલસોઈ પુત્રીઓ સાથે જુહુમાં “જલવિહાર”ના અતિથિ બને. કુટુંબવત કલ્લોલ જામે. સુખદુઃખની અનેક વાતો થાય; જાતબતની ગત ગાથાઓ ખડી થાય; લવિષ્યનાં રંગબેરંગી સ્વપ્નો રચાય. અમને બનેને પત્રલેખનનો શોખ એટલે વેકેશનોની વચ્ચે પત્રદૂતો સૌહાર્દથી પ્રિયમનુચિત કર્તવ્ય કરે. એમના સુન્દર હસ્તાક્ષરો “જલવિહાર”માં આવે ત્યારે આનંદ પ્રસરતો અને ઉત્તરો લખતો ત્યારે હું ઉલ્લાસ અનુભવતો. આમ વર્ષો વીત્યાં. ક્યાં ગયાં તે સહમજતું નથી. હવે જલવિહારમાં સાથીદાર રહ્યા એ કલ્લોલના સ્પષ્ટ-અસ્પષ્ટ મીઠા પડલા અને વિવિધરંગી સ્મરણોના આઠાઘેરા પડજાયા.

વખત વીત્યો અથવા કાલો ન યાતો વયમેવ યાતા; સાતેક વર્ષો પહેલાં નિવૃત્ત થઈ કાન્તિભાઈ ખાર આવ્યા. ત્યાં એમના નિવાસસ્થાન “પરાગ”માં પ્રયોજન હોય કે ન હોય તો પણ દરેક અઠવાડિયે એક બે વાર તો જરૂર જતો-સદાયે સ્મિતથી સત્કાર પામતો-પરાગનો રાગ અનેક રીતે અનુભવતો. છેવટનાં વર્ષોમાં એમને પીડાતા જોઈ શોકાન્વિત બની પાછો ફરતો-એમના જેવા સર્વશુભેચ્છકને કયે ન્યાયે અસહ્ય પીડા પ્રાપ્ત થતી એ વિચારોથી વિસ્મિત બનતો. છેલ્લા મહિનાઓ અને દિવસોમાં માત્ર અમારી આંખો જ વાતો કરી શકતી; આડત્રીસ વર્ષોની હૃદયકથાઓ જેમને આમ સમેટવી પડી હોય તે જ આ અનુભવોની આદ્રતા સહમજે-બીજને માટે કાલ્પનિક સમભાવ રહ્યો.

૧૯૫૫માં ગુજરાતે ગોવર્ધનરામની જન્મશતાબ્દી જીજ્ઞવી. “એવાને તો સુરપદ ઘટે, ને ઘટે દેવ-પૂજ” એ ભાવે ગોવર્ધનરામને અનેક ઉદાત્ત અંજલિઓ અપાઈ. સંયોગવશાત્ મુંબાઈમાં સ્થપાયેલી સ્મારક-સમિતિમાં, અનેક મિત્રો સારથિઓ હોવા છતાં, કાન્તિભાઈ અને હું ખાસ કર્મચારી બન્યા. ૧૯૨૧માં સ્ટ્રેટફોર્ડમાં રોપાયેલા અંકુરો છત્રીસ વર્ષે પલ્લવિત થયા. ૧૯૫૭માં નડિયાદમાં ગોવર્ધનરામ સ્મૃતિમંદિર સ્થપાયું. એ મહાન લેખકના કેટલાક અગ્રાધ્ય ગ્રંથો ફરીથી છપાયા. “જગત કાદગબરીઓમાં સ્થાન” મેળવનાર સર-સ્વતીચંદ્રના લેખકની હબિ ઉપર ફરીથી પેલી સ્મરણીય પંક્તિ લખાઈ: કુલં પવિત્રં જનનો કૃતાર્યાં વસુન્ધરા પુણ્યવર્તી ચ વેન। એવા લેખકની જર્જરિત સ્કંપશ્રુતિને-આત્મકથાને-કાન્તિભાઈ અને રજનીબહેને અનન્ય ભક્તિભાવે અત્યંત શ્રમ લઈને વ્યવસ્થિત સ્વરૂપ આપ્યું.

નિરીક્ષણ કર્યા પછી, ક્રાન્તિભાઈને અને મહેન રેકૅપ્ચરે ઘણી જ મહત્વની લાગી. એમનું પ્રકાશન કરવું એ શતાબ્દીઉત્સવ ઉપર કલશ સ્થાપવા જેવું કર્તવ્ય લાગ્યું. પણ સ્મારક સમિતિનું લંડોળ બીજી ઉપયોગી પ્રવૃત્તિઓમાં પૂરું થઈ ગયું હતું. આ પરિસ્થિતિમાં રેકૅપ્ચરે પ્રસિદ્ધ કરવાનું પ્રિય કર્તવ્ય અમે ઉપાડી લીધું. ત્રિપાઠી કંપનીએ અડધું ખર્ચ આપવાની સૂચના સ્વીકારી એટલે કામ સરલ બન્યું.

૧૯૫૮ની શરૂઆતમાં રેકૅપ્ચરેનો એક ભાગ પ્રસિદ્ધ કરી શક્યા. વર્ષની આખરમાં તે ક્રાન્તિભાઈએ જીવનકલા સંકલ્પી લીધી. અમારી નેડી તૂટી. હું એકલો રહ્યો, પણ સદ્ભાગ્યવશાત્ શ્રી. રામભાઈ બક્ષીનો સહકાર આવી મળ્યો. સતોષનું કારણ એ હતું કે લગભગ પચાસ વર્ષો સુધી પ્રકાશનની રાહ નેચા પછી, ગોવર્ધનરામના મનોરાજ્યને પ્રતિબિંબિત કરતી, સરસ્વતીચંદ્રની - વલ્કલવેષિત - સહચરી જેવી રેકૅપ્ચર પહેલી વાર પ્રસિદ્ધ થઈ. ૧૯૫૮માં રેકૅપ્ચરેના બાકીના ભાગો છપાયા, પણ એ નેચા ક્રાન્તિભાઈ ન રહ્યા એ આ પ્રકરણની કરુણતા.

ક્રાન્તિભાઈના જીવનના સન્ધ્યાકાલે, લગભગ ત્રણ વર્ષો સુધી ગોવર્ધનરામના કીર્તિમંદિરમાં આરતી બિતરતી હતી તે વખતે, એક જૂના સ્વપ્ને અન્યથા અને જેમના પુણ્યથી વસુંધરા પુણ્યવતી છે એવા સાહિત્ય-સ્વામીઓને પ્રતાપે અમે સહચારી બની, મંદિરને એક ખૂણે બેસીને ન્હાની ઘંટડીઓ વગાડી શક્યા: શ્રી. રામભાઈ પણ પૂજનમાં નેડાયા; અમે ત્રણે કૃતકૃત્ય બન્યા; આ અમારું મહાન સદ્ભાગ્ય.

આજે હવે એ ઘંટડીઓના મધુર રણકા રહ્યા. દૂરદૂરથી એના પડયા - તાજબુમ્મટના અજબ રણકારભર્યા પડયા જેવા - કંઈ કંઈ કરણ-મધુર સ્મરણો જગાડે છે, પ્રતિબ્બિત બની અંતરના બિડાણમાં બિતરી પડે છે... ‘આયુધ્યંગા વહી એમ જાય.’

ડૉ. કાન્તિલાલ પંડ્યા ગુજરાતી સાહિત્યની દુનિયામાં સારી રીતે જાણીતા છે. ‘કાદંબરી’નો અદ્વિતીય ગુજરાતી અનુવાદ કરનાર શ્રી. હનનલાલ પંડ્યાના આ પુત્રે વિજ્ઞાનનો અભ્યાસ કર્યો છે. સાહિત્ય વિષયક લેખો ઉપરાંત એમણે ‘શ્રીયુત ગોવર્ધનરામ’ લખીને સાહિત્યના ઇતિહાસમાં પોતાનું સ્થાન કાયમ કર્યું છે.

વિજ્ઞાનનો અભ્યાસ, સાહિત્યકારની દષ્ટિ તથા રીઝી એવી એમની યોગ્યતા છે, તે ઉપરાંત જે વેજ્ઞાનિકોનો એમણે જુદાનું આપ્યો છે એમાંના ઘણા સાથેનો પ્રત્યક્ષ અંગત પરિચય એ યોગ્યતામાં ઉમેરો કરે છે... સાપેક્ષતાવાદને સ્ફુટ અને હોડગમ્ય રૂપે રજૂ કરતો લેખ અને આ પ્રકારના અન્ય લેખો લેખક પાસેથી ‘વિજ્ઞાનમંદિર’નો બીજો ‘માળ’ જલદી મેળવવાની ઉત્કંઠા જાગ્રત કરે છે... આમ, આ ગ્રંથ અનેક પ્રકારે પ્રેરણાદાયક અને કુતૂહલપ્રેરક બને છે. ગ્રંથની સફળતામાં વસ્તુનો એટલો ફાળો છે એટલો જ લેખકની સરળ શિષ્ટ રસપ્રદ ભાષાનો છે. ભૌતિક વિજ્ઞાન અને સાહિત્યની વચ્ચે, અથવા વિજ્ઞાન અને તત્ત્વજ્ઞાનની વચ્ચે, જે અંતર છે એ દૂર કરવામાં આવા ગ્રંથો ઉપયોગી નીવડે... અમે આશ્ચર્યપૂર્વક વાચકવર્ગનું આ ગ્રંથ પ્રત્યે ધ્યાન દોરીએ છીએ.’

—‘નાગરિક.’

ડૉ. કાન્તિલાલ પંડ્યા અને તેમનું સંશોધનકાર્ય

ડૉ. નરસિંહ મૂ. શાહ

[શરૂઆતમાં જ એક ખુલાસો કરી દઉં. ડૉ. કાન્તિલાલના સંશોધનકાર્યની આ સમીક્ષા મેં જાણીજૂઠીને ગુજરાતી ભાષામાં લખી છે. અંગ્રેજી જાણનાર વર્ગે ડૉ. પંડ્યાના કાર્યથી સાવ અજાણ્યો ન જ હોય; પરંતુ અંગ્રેજી ભાષાથી અનભિજ્ઞ ગુજરાતીઓ પોતાના એક વૈજ્ઞાનિકને પિછાને અને તેમના કાર્યની મહત્તા સમજે એ મારો આશય છે.

આપણી ભાષામાં ઉચ્ચ વિજ્ઞાનના વિષયોનો પરિચય કરાવી શકાય એ હેતુ પણ આમાં સમાયેલો છે. આખું સાહિત્ય આપણી ભાષામાં વધે એ આવશ્યકતા મરહૂમ ડૉ. કાન્તિલાલ સ્વીકારતા હતા. લોકભોગ્ય ભાષામાં વૈજ્ઞાનિક સંશોધનનાં પરિણામો જનતાને પહોંચાડવા ડૉ. કાન્તિલાલે પ્રયાસો કર્યા હતા. એને અનુસરવાનો આ એક પ્રયોગ છે. -લેખક]

વીસમી સદીની શરૂઆતનાં વર્ષોમાં, ઉચ્ચ દેશવણી આપતી આપણા દેશની તે વખતની પરદેશી સરકાર સ્થાપિત યુનિવર્સિટીઓ જૂની ધરેડે શિક્ષણ આપે જતી. એઓનું કાર્ય મુખ્યત્વે પરીક્ષાઓ લઈ પદવીઓ આપવાનું હતું. આ સ્થિતિમાં સુધારણા કરવાની જરૂર તે સમયની સરકારને લાગી. આ સુધારણા કઈ જાતની હોવી જોઈએ અને તેને અમલમાં કેવી રીતે મૂકવી એ સંબંધમાં વિચાર કરી સરકારને લલામણો કરવા તે સમયના હિંદના વાઈસરોય લૉર્ડ કર્ઝને એક સમિતિ નીમી. આ સમિતિની લલામણોના પરિણામે એવો ઠરાવ કરવામાં આવ્યો કે યુનિવર્સિટીઓમાં શિક્ષણનું ધોરણ ઊંચું લાવવા અભ્યાસક્રમમાં ફેરફાર કરવો : અત્યારે સામાન્યરીતે ઓગળાતો ‘ઍનર્સ’નો અભ્યાસક્રમ આ રીતે શરૂ થયો.

એ જમાનાની યુનિવર્સિટીઓ માત્ર પરીક્ષા લેનારી સંસ્થાઓ હતી. શિક્ષણનું કામ યુનિવર્સિટીઓએ માન્ય કરેલ મહાવિદ્યાલયો કરતાં. ‘ઍનર્સ’નો અભ્યાસક્રમ દાખલ થયો એટલે પ્રત્યેક વિષયમાં શિક્ષકોની સંખ્યા વધારવાની જરૂર પડી. વિજ્ઞાનના વિષયોમાં પણ આ સુધારાઓની અસર થઈ. કર્ઝને નીમેલ સમિતિએ પોતાની લલામણોમાં સંશોધનના કાર્યને યુનિવર્સિટીઓ ઉત્તેજન આપે એવો પ્રબંધ કરવા સ્પષ્ટ સૂચના કરી હતી. આથી વિજ્ઞાનના વિષયો શીખવતી કૉલેજોમાં પ્રયોગશાળાઓ શરૂ કરવામાં આવી; પ્રાયોગિક કાર્યને વેગ મળ્યો. આનો અર્થ એવો નથી કે હિંદુસ્તાનમાં પ્રાયોગિક સંશોધન અસ્તિત્વમાં નહોતું. મોટે ભાગે આ સંશોધનનું કાર્ય સરકારી ખાતાઓ કરતાં. યુનિવર્સિટીઓમાં સંશોધનને લગતું કાર્ય નહિવત હતું. ઘણું પણ વૈજ્ઞાનિક મંડળો અને સંસ્થાઓ અસ્તિત્વમાં નહોતાં, એટલું જ નહિ પણ સંશોધન અંગે સહાયક વૈજ્ઞાનિક વાતાવરણનો અભાવ હતો. છતાં છવાયા કાર્યકરો પોતાપોતાનું સંશોધન કાર્ય કરતા. આશરે અડધી સદી પૂર્વે (૧૯૧૦-૧૧માં) વૈજ્ઞાનિક શિક્ષણ અને સંશોધનને લગતી આ પરિસ્થિતિ આપણા દેશમાં પ્રવર્તતી હતી.

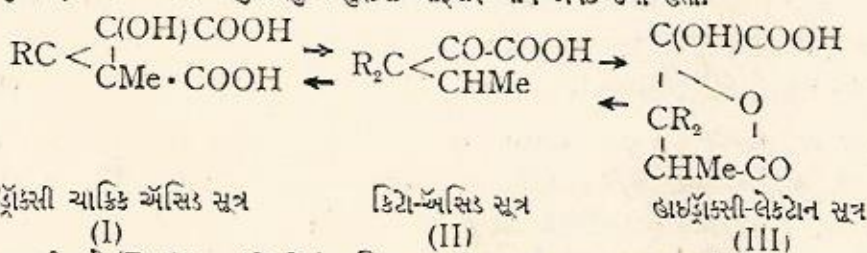
મુરબ્બી પ્રોફેસર કાન્તિલાલ પંડ્યાના શૈક્ષણિક અને સંશોધન કાર્યની યોગ્ય કદર ખૂંજવા માટે આટલી પશ્ચાદ્ ભૂમિકા આપવી જરૂરી લાગે છે.

શ્રી. કાન્તિલાલ ૧૯૦૭માં જૂનાગઢની બહાઉડીન કૉલેજમાંથી રસાયણ અને ભૌતિક વિજ્ઞાનના વિષયો લઈને મુંબઈ યુનિવર્સિટીના ડ્રેન્યુએટ થયા. વિજ્ઞાનના વિષયોમાં એમને ખૂબ રસ હતો : આ પ્રદેશમાં એના વિશેષ અભ્યાસ માટે સગવડો નહિ હોવાથી તેઓ પ્રોફેસર ટી. કે. ગજજરની પ્રયોગશાળા (મુંબાઈ)માં રસાયણ-શાસ્ત્રનો આગળ અભ્યાસ કરવા જોડાયા, અને ૧૯૧૦માં તેઓએ મુંબઈ યુનિવર્સિટીની એમ.એ.ની પદવી મેળવી. એ જમાનામાં વિજ્ઞાન અને આર્ટ્સનો અભ્યાસ સંયુક્ત હતો. વિજ્ઞાન અને આર્ટ્સનું વિભાગીકરણ પાછળનાં વર્ષોમાં શરૂ થયું.

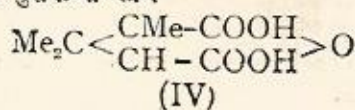
આ અરસામાં શ્રી. જે. એન. તાતાની ઉદાર સખાવતને પરિણામે બેંગલોરમાં વૈજ્ઞાનિક સંશોધન માટે ઇન્ડિયન ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ સાયન્સની સ્થાપના હિંદી સરકારે કરી હતી. ૧૯૧૧માં તેમાં પ્રથમ દાખલ થનારા પચીસ વિદ્યાર્થીઓમાં શ્રી. કાન્તિલાલ એક હતા. અન્ય ગુજરાતી વિદ્યાર્થીઓમાં શ્રી. પોપટલાલ ગો. શાહ તેમના સહાધ્યાયી હતા. શ્રી. કાન્તિલાલે બેંગલોર ઇન્સ્ટિટ્યૂટમાં પ્રોફેસર જે. જે. સડબરો અને પ્રોફેસર રૂડોલ્ફ નીચે સંશોધનનું કામ શરૂ કર્યું. સાથોસાથ ઔદ્યોગિક રસાયણવિજ્ઞાનમાં રસ લાગવાથી તે અંગે પણ વાંચવા માંડ્યું. ૧૯૧૩માં શ્રી. કાન્તિલાલ આઆની સેન્ટ જ્હોન્સ કૉલેજમાં રસાયણના એસોશિયેટ પ્રોફેસર તરીકે નિમાયા અને ત્રણ વર્ષ બાદ તેમને એ જ કૉલેજમાં રસાયણ-વિભાગના અધ્યક્ષ તરીકે લેવામાં આવ્યા. આ ચાર-પાંચ વર્ષોમાં તેમણે એ વિભાગને ખૂબ જ હેમતપૂર્વક ખીલવ્યો, અને ૧૯૨૦માં તેઓ વિશેષ સંશોધનકાર્ય માટે ઇંગ્લેંડ જવા ઊપજ્યા. સાંલંડન યુનિવર્સિટીની ઇમ્પીરિયલ કૉલેજ ઓફ સાયન્સ અને ટેક્સાસની રસાયણ-વિભાગની પ્રયોગશાળામાં જોડાયા અને કાર્યનિક રસાયણના સુવિખ્યાત પ્રોફેસર સર જેસેલીન થોર્પ નીચે સંશોધન શરૂ કર્યું.

પ્રોફેસર સર થોર્પની પ્રયોગશાળામાં તે વખતે સંયોજકતાના ખૂણા (valency angle)માં ફેરફાર થવાથી કાર્બન પરમાણુઓની શૃંખલામાંથી ચાક્રિક રચનાની બનાવટ (ring formation) થતાં તેની સ્થિરતા પર શી અસર થાય છે એ અંગે પુષ્કળ કાર્ય થઈ રહ્યું હતું. શ્રી. કાન્તિલાલે આ વિષયમાં સંશોધન હાથ ધર્યું, જેનાં પરિણામોના આધારે તેમને લંડન યુનિવર્સિટીની ડૉક્ટરેટ (Ph. D.)ની પદવી એનાયત થઈ. કપૂરના ઑક્સિડેશનમાંથી ઉત્પન્ન થતા ત્રણ વિસ્થાપકવાળા ગ્લુટારિક એસિડનું રાસાયણિક બંધારણ નક્કી કરવા અને તે કયા સ્વરૂપે અસ્તિત્વ ધરાવે છે એ નક્કી કરવા ડૉ. કાન્તિલાલે કરેલું સંશોધન લંડનની કેમિકલ સોસાયટીના જર્નલ-માં સંશોધન લેખ રૂપે ૧૯૨૩ના વૉલ્યુમ ૧૨૩માં (પૃ. ૨૮૫૨-૨૮૬૫માં) પ્રગટ થયું હતું, જેનું શીર્ષક છે “Ring-chain Tautomerism. Part VII. The $\alpha\beta\beta$ trisubstituted glutaric acid Type.”

કાન્તિલાલે આ સંશોધન હાથ ધર્યું તે પૂર્વે (૧૯૨૨માં) ત્રણ વિસ્થાપકવાળા ગ્લુટારિક એસિડ નીચેનાં ત્રણ સ્વરૂપે હોય એવો અનુમાનયુક્ત પુરાવો પ્રોફેસર થોર્પે પ્રગટ કર્યો હતો.

જર્મનીમાં બાલ્બીઆનો (Balbiano)એ એવું પ્રતિપાદન કર્યું હતું કે (IV) સૂત્ર પણ હોઈ શકે, જે બ્યુટીલીન ઑક્સાઈડના પ્રકારનું છે. પ્રાયોગિક પુરાવાઓ સાથે

આ સૂત્ર (IV) બંધબેસતું નથી એમ નક્કી કરવામાં આવ્યું હતું.

આ અંગે કાન્નિલાલે પ્રાયોગિક પુરાવા ભેગા કરી એમ દર્શાવી આવ્યું કે આ ઍસિડમાં 'ટ્રાઇમેરિક' અસર દેખાય છે. પાંચેક વર્ષો બાદ આપણા બીજા ગુજરાતી રસાયણવિદ્ ડૉ. આર. ડી. દેસાઇએ આ વિષયને અનુબંધી સંશોધન એ જ પ્રયોગશાળામાં ડૉ. થોર્પ સાથે કર્યું હતું એ નોંધતાં આનંદ થાય છે. આમ સૈદ્ધાંતિક કાર્યનિક રસાયણના ક્ષેત્રમાં પોતાનો ફાળો આપનાર ડૉ. કાન્નિલાલે સંશોધકની તટસ્થ દૃષ્ટિ રાખી આ કાર્ય કરેલ છે એમ એમનો મૂળ લેખ વાંચ્યા પછી પ્રતીતિ થયા વિના રહેતી નથી.

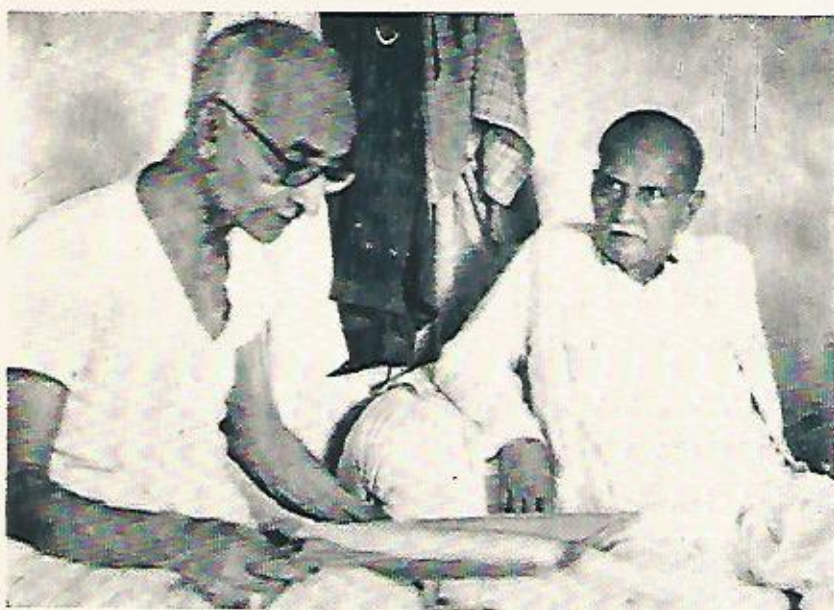
ઈંગ્લાંડમાં અભ્યાસ પૂરો કર્યા પછી ડૉ. કાન્નિલાલ યુરોપ અને અમેરિકાના પ્રવાસે નીકળ્યા અને ત્યાંના કેટલાક વૈજ્ઞાનિક અને સંશોધનકારો સાથે પરિચય સાધ્યો. ૧૯૨૩માં તેઓ સ્વદેશ પાછા ફર્યા: પોતાના મૂળ સ્થાને આગ્રાની સેન્ટ જ્ઞોન્સ કોલેજમાં જોડાઈ ગયા અને પોતાના અનુસંગેના લાલ કોલેજના વિદ્યાર્થીઓને આપવા માંડ્યો. તેમણે આગ્રામાં રસાયણના અનુસ્નાતક વર્ગો સેન્ટ જ્ઞોન્સ કોલેજમાં શરૂ કર્યા. તે વખતે આગ્રા યુનિવર્સિટી અસ્તિત્વમાં નહોતી. આગ્રાના વિદ્યાર્થીઓને અલ્હાબાદ યુનિવર્સિટીની પરીક્ષાઓમાં બેસવું પડતું. પ્રોફેસર પંડ્યા પાસે તાલીમ પામેલા આગ્રાના વિદ્યાર્થીઓ બહાર પડવા માંડ્યા અને સેન્ટ જ્ઞોન્સ કોલેજની કીર્તિ ખૂબ પ્રસરી. આગ્રા યુનિવર્સિટીની સ્થાપના બાદ રસાયણવિજ્ઞાનમાં સંશોધનકાર્ય શરૂ કરનાર પ્રોફેસર પંડ્યાની સેન્ટ જ્ઞોન્સ કોલેજ પ્રથમ હતી. પ્રોફેસર પંડ્યાની સંશોધનપ્રવૃત્તિ હવે વિસ્તરવા માંડી અને અનેક વિદ્યાર્થીઓ સંશોધનમાં ભાગ લઈ પોતાની કારકિર્દી ઉજ્જવળ કરવા લાગ્યા. તેઓ નિવૃત્ત થયા ત્યાં સુધીમાં ૭૨ વિદ્યાર્થીઓએ M.Sc.ની અને પાંચ વિદ્યાર્થીઓએ Ph.D.ની પદવી (ઉપાધિ) પ્રોફેસર પંડ્યાની ઘેરવણી નીચે સંશોધન કરીને મેળવી હતી.

પ્રોફેસર ડૉ. પંડ્યાના સંશોધનકાર્યના મુખ્ય વિભાગો નીચે પ્રમાણે કરી શકાય:

૧. રાસાયણિક પ્રક્રિયાઓમાં કાર્યનિક બેઝિક પદાર્થોનો સંસર્ગ પદાર્થ તરીકે ઉપયોગ અને તેથી (અ) અસંતૃપ્ત ઍસિડો બનાવવાની સુગમ્ય રીતોની યોજના અને (બ) કેટલાક નવા કૌમારિન પદાર્થોનું સંશ્લેષણ.
૨. કેટલાંક હિંદી ફળોમાં આવેલા કાર્યનિક ઍસિડોના પ્રમાણનું અન્વેષણ.
૩. આ ઉપરાંત વૈજ્ઞાનિક સંશોધનનાં પરિણામો લોકભોજ્ય લાભમાં ઉતારવાના તેમના પ્રયાસો અને બીજા સાહિત્યિક પ્રવૃત્તિ.

પ્રત્યેક વિભાગમાં ડૉ. પંડ્યાના સંશોધનનો શો હિસ્સો છે તે હવે આપણે જોઈએ.

કાર્યનિક પદાર્થમાં કાર્બોક્સિલ સમૂહ ($-COOH$) હોય તેને ઍસિડ કહેવામાં આવે છે. આવા ઍસિડોમાં એક કરતાં વધારે કાર્યન પરમાણુઓ હોય તો તેને ઓળખાવવા ગ્રીક કક્કાના અક્ષરો વપરાય છે. કાર્બોક્સિલ સમૂહની સાથે જોડાયેલો કાર્યન પરમાણુ આલ્ફા (α), તેના પછીનો બિટા (β) અને પછીના કાર્યન પરમાણુઓ માટે અનુક્રમે $\gamma, \delta, \epsilon, \dots, \omega$ અક્ષરો મૂકવામાં આવે છે. દાખલા તરીકે, $CH_3^{\gamma} \cdot CH_2^{\beta} \cdot CH_2^{\alpha} \cdot COOH$. આ ઍસિડમાં આવેલા કાર્યન પરમાણુઓની સંયોજકતા બરાબર સંતૃપ્ત છે એટલે આવા ઍસિડો સંતૃપ્ત (saturated) ઍસિડો કહેવાય છે. પરંતુ જો આ પરમાણુઓની સંયોજકતા અસંતૃપ્ત (unsaturated) હોય તો અસંતૃપ્ત ઍસિડ કહેવાય છે. અને અસંતૃપ્ત દર્શાવવા દ્વિબંધન (double bond) મૂકવામાં આવે છે, અને જે કાર્યન પરમાણુઓ વચ્ચે અસંતૃપ્તતા હોય તે કાર્યન પરમાણુઓના અક્ષરો મૂકી તે દર્શાવાય છે. જેમકે $CH_3^{\gamma} \cdot CH^{\beta} = CH^{\alpha} \cdot COOH$ $\alpha\beta$ અસંતૃપ્ત ઍસિડ છે; $CH_2^{\gamma} = CH^{\beta} \cdot CH_2^{\alpha} \cdot COOH$ $\beta\gamma$ અસંતૃપ્ત ઍસિડ છે.

રવિભાઈ

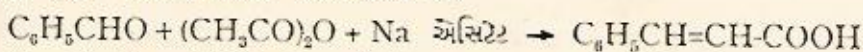
મુંબઈ ૧૯૫૭
નરેન્દ્ર રાવળના ઘરમાં

કાન્તિભાઈ

મુંબાઈનું ગુર્જરમંડળ-આગલી હારમાં બેઠેલા : ધનરાંકર ત્રિપાઠી, ઈન્દુલાલ યાજ્ઞિક, નૃસિંહદાસ વિભાકર, ધનસુખલાલ મહેતા, કનૈયાલાલ મુનશી, મનસુખલાલ માસ્તર; પાછલી હાર : ભાનુરાંકર યાજ્ઞિક, હરસિદ્ધલાઈ દિવેટિયા, અંબાલાલ જાની, રમણીયરામ ગો. ત્રિપાઠી, અન્દ્રશંકર પંડ્યા, શંભુલાલ દવે, હરગોવિંદ ભટ્ટ; પાછળ બેઠેલા : સન્મુખલાલ પંડ્યા, રઘુનાથદાસ કવિ, શિવલાલ યાજ્ઞિક

૯૬ અસંતૃપ્ત ઍસિડોનું સંશ્લેષણ એક મહત્તાપૂર્ણ પ્રક્રિયા છે. તેનું મહત્વ રસાયણ ઉત્પાદક ઉદ્યોગમાં તેમજ પ્રયોગશાળામાં સરખું છે. આવા ઍસિડો બનાવવાની રીત પરકિન (Perkin) નામના વિખ્યાત અંગ્રેજ રસાયણવિદે શોધી હતી. એટલે તેને **પરકિનની પ્રક્રિયા** તરીકે ઓળખાવવામાં આવે છે. પરકિનની રીત અનુસાર આલ્ડીહાઇડ વર્ગના (RCHO) પદાર્થને ઍસિડ એન્ડાઇડ્રાઇડ અને તે ઍસિડના સોડિયમ ક્ષાર સાથે ગરમ કરવાથી ૯૬ અસંતૃપ્ત ઍસિડ બનાવી શકાય છે.

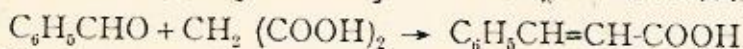

બેન્ઝાલ્ડીહાઇડ ઍસિટિક એન્ડાઇડ્રાઇડ

સિન્નામિક ઍસિડ

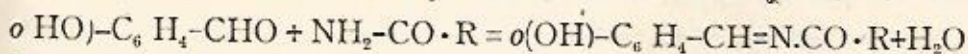
પરંતુ મુશ્કેલી એ છે કે ઍસિડની પેદાશ ઓછી બીતરે છે અને સમય ખૂબ લાગે છે. પ્રક્રિયા બધીય જાતના વિસ્થાપિત આલ્ડીહાઇડોને લાગુ પડતી નથી.

આ રીતમાં મહત્વનો ફેરફાર રટુઅર્ટ કર્યો. તેણે ઍસિડ એન્ડાઇડ્રાઇડને બદલે મેલોનિક ઍસિડ વાપર્યો.

ત્યાર બાદ જર્મનેનોસ અને વેલેંએ સંયોજક પદાર્થ તરીકે પિરીડીન વાપરી આ પ્રક્રિયા સિદ્ધ કરી: જર્મન વૈજ્ઞાનિક નોવાનેગેલે (Knoevenagel) આ ક્રિયામાં પિરીડીનને બદલે પિપેરીડીનનો ઉપયોગ કર્યો અને છેવટે પ્રોફેસર રોબિન્સને પિરીડીન અને પિપેરીડીન બંને વાપર્યાં, જે પ્રચલિત રીત છે.

આ પ્રક્રિયા અંગે ડૉ. કાન્તિલાલે સંશોધન હાથ ધર્યું. આ અંગેનો તેમનો પ્રથમ સંશોધન-લેખ ૧૯૩૪માં જર્નલ ઓફ ઇન્ડિઅન કેમિકલ સોસાયટીમાં પ્રગટ થયો. ૧૯૫૭ સુધીના એટલે લગભગ પચીસ વર્ષોના ગાળામાં તેમણે આ વિષય પર ૫૬ સંશોધન લેખો પ્રગટ કર્યા હતા. આ બધું સંશોધનકાર્ય તેમણે તેમના વિદ્યાર્થીઓ સાથે આગ્રાની સેન્ટ જૉહન્સ કૉલેજની રસાયણ વિભાગની પ્રયોગશાળાઓમાં કર્યું હતું અને તેમણે સુધારેલી રીત અનુસાર લગભગ ૭૦ નવા ૯૬ અસંતૃપ્ત ઍસિડો તૈયાર કર્યા હતા. ડૉ. કાન્તિલાલની આ રીત સરળ અને સારી છે. એના વડે ૯૬ અસંતૃપ્ત ઍસિડોનું ઉત્પન્ન ખૂબ આવે છે અને પ્રક્રિયા ટૂંકા સમયમાં પૂરી થઈ જાય છે. એટલું જ નહીં પણ પ્રક્રિયામાં વપરાતા પ્રક્રિયક પદાર્થોનું પ્રમાણ ઘણું ઓછું જોઈએ છે. પિરીડીન જેવો બેઝિક પદાર્થ આ પ્રક્રિયામાં સંસ્કર્ષકાર્ય તરીકે કામ આપે છે—માત્ર તેનું જૂજ પ્રમાણ પૂરતું થાય છે. વિસ્તૃત સંશોધન કરીને તેમણે એ પણ શોધી કાઢ્યું કે આ પ્રક્રિયામાં ઉષ્ણતામાન અને સમય પણ ઉપયોગી ભાગ ભજવે છે. વિસ્થાપિત આલ્ડીહાઇડોમાં આવેલાં વિસ્થાપકોની પણ પ્રક્રિયા પર અસર થાય છે. તેમણે લગભગ ૨૫ જુદાજુદા બેન્ઝાલ્ડીહાઇડો વાપરી આ નિર્ણય તારવ્યો હતો. મેલોનિક ઍસિડને બદલે તેના એસ્ટર (ઇથાઇલ મેલોનેટ) વાપરવામાં આવે તો તેની પ્રક્રિયા ઓછી માલુમ પડે છે. આલ્ડીહાઇડને બદલે કિટોન (હાઇડ્રોજનને બદલે કાર્બનિક અણુસમૂહ હોય તો તે કિટોન કહેવાય છે. દા.ત. R.CHO= આલ્ડીહાઇડ અને R.COR₁=કિટોન) વાપરવામાં આવે તો પ્રક્રિયા નહિવત્ થાય છે યા મુદ્દલ થતી નથી. સંશોધનનું ક્ષેત્ર વિસ્તારતાં ડૉ. કાન્તિલાલ પંડ્યાએ આલ્ડીહાઇડોની સાથે એમાઇડો (RCONH₂)ને ઉપરની ક્રિયા લાગુ પડી અને શોધી કાઢ્યું કે તેમાં પણ પિરીડીનની હાજરીમાં પ્રક્રિયા ખૂબ સરળ થાય છે.

આ ક્રિયા અગાઉ સોડિયમ ઍસિટેટની હાજરીમાં કરવામાં આવી હતી, પણ ડૉ. કાન્તિલાલની રીત સાથે સરખાવતાં તેમાં પેદાશ ઓછી આવે છે અને અશુદ્ધ પદાર્થ મળે છે.

ઔષ્ઠ પશુ પ્રશ્નની ઝીણવટભરી તપાસ કરવી એ ડૉ. કાન્તિલાલનો સ્વભાવ હતો. એ અનુસાર તેમણે આ પ્રક્રિયાઓનો અભ્યાસ અનેક દૃષ્ટિબિન્દુથી કર્યો હતો, અને પોતાનાં પરિણામો પ્રગટ કર્યા હતાં. પછી તેમણે મેલોનિક એસિડને બદલે ઈથાઈલ એસિટોએસિટેટ અને એ વર્ગનાં બીજાં β -કિટોનિક એસ્ટરો લઈ આ પ્રક્રિયાનો વિગતવાર અભ્યાસ કર્યો. આ સંશોધન ડૉ. કાન્તિલાલનાં નાનાં પુત્રી રજની બહેને કર્યું હતું અને તેના આધારે તેમને ડૉક્ટરની પદવી (પીએચ. ડી.) એનાયત થઈ છે.

આ બધા કાર્યની અસર એ થઈ કે તેમના સંશોધનનો ઉલ્લેખ દેશ-પરદેશમાંથી પ્રસિદ્ધ થતાં વિજ્ઞાનનાં પુસ્તકોમાં મળી આવે છે: જેમકે, અમેરિકાથી પ્રગટ થતા 'Organic Reactions'માં પરકિન-પ્રક્રિયાના પ્રકરણમાં. ડૉ. કાન્તિલાલની સુધારેલી રીત ઉપયોગી નીવડી છે અને દેશપરદેશના સંશોધનકારોએ તેને અપનાવી છે.

આ સંશોધનના ફળ રૂપ ડૉ. પંડ્યા અનેક $\alpha\beta$ -અસંતૃપ્ત એસિટો તૈયાર કરી શક્યા; અને આર્થો હાઇડ્રોક્સી સિનેમિક એસિટોમાંથી બુદાબુદા કૌમારિન (Coumarin) બનાવી શક્યા હતા. પોતાની નવી રીત અનુસાર સેલિસિલાઈડીહાઈડ અને ઝલીસીનનું સંયોજન કરી ૩-એમાઇનો-કૌમારિનનું સંલેષણ કરી શક્યા હતા. મૂળ પ્રક્રિયાઓનો સિદ્ધાંત લાગુ પડી તેમણે કેટલાય નવા પદાર્થોનું સંલેષણ સિદ્ધ કર્યું હતું.

‘મનુષ્યો અને પ્રાણીઓએ સાંધટ્રિક, ટાર્ટારિક જેવા એસિટો પુષ્કળ લેવા જોઈએ; છતાં આ વનસ્પતિજ એસિટોનું શું કાર્ય છે એ લગભગ અજ્ઞાત છે. પોષણમાં તેઓ શું લાભ લગવે છે? તેઓ યકૃત (liver)માં સંગ્રહાય છે કે શરીરમાં બધેય પહોંચે છે?’ (પ્રોફેસર એલ. બી. મેન્ડલ, સાયન્સ, ૧૯૩૩). પ્રોફેસર મેન્ડલના આ પ્રશ્નોનો જવાબ ભવિષ્યનું સંશોધન ગમે તે આપે; પણ એ ચોક્કસ છે હિંદમાં અનેક જાતના વનસ્પતિજ પદાર્થો તેમની ખટાશ માટે આહારમાં વપરાય છે. ડૉ. કાન્તિલાલે આપણા રોજિંદા ઉપયોગમાં આવતાં આંબલી, ઝેરકમ, આંબોળિયાં વગેરે ખાટા પદાર્થોમાં કયા એસિટો આવેલા છે અને તેમનું પ્રમાણ શું છે એ અંગે સંશોધન શરૂ કર્યું હતું અને તેને લગતો પ્રથમ સંશોધનલેખ ૧૯૩૧માં પ્રગટ થયો હતો. આપણા પ્રદેશમાં જેમ આંબલી, ઝેરકમ વપરાય છે તેમ મલબારમાં કુરુમ્બુલી (વિલાયતી આમલી) વપરાય છે. તેનું અન્વેષણ કરીને તેમાં ૧૦ ટકા ટાર્ટારિક એસિડ છે એમ ડૉ. પંડ્યાએ શોધી કાઢ્યું હતું. ત્યાર બાદ તેમણે ગુજરાતમાં સામાન્યતઃ વપરાતાં આંબોળિયાં (કાચી ફેરીને છોલી કરેલ કકડાની સૂકવણી)નું અન્વેષણ હાથ ધર્યું અને તેમાં ટાર્ટારિક (૬ ટકા), સાંધટ્રિક (૪ ટકા), ઑકસાલિક (૧ ટકા) એસિટો ઉપરાંત ૩ ટકા ગ્લુક્રોઝ ખાંડ અને ૫-૪૪ ટકા ખનિજ દ્વારો હોય છે એમ નક્કી કર્યું. આ સૂકવણીમાં વિટામિનોનું શું થાય છે? એ પ્રશ્ન ડૉ. કાન્તિલાલે હાથ ધર્યો લાગતો નથી. આપણે ત્યાં શાકની, ફળોની સૂકવણી કરીને આખા વર્ષના ઉપયોગને માટે રાખી મૂકવામાં આવે છે. આથી એક જ ઋતુમાં થતાં શાક, ફળ વગેરે બધી ઋતુઓમાં ખાવાનો લહાવો લઈ શકાય છે. જેનો લીલી શાકભાજીને સૂકવી એ સૂકવણીનો ઉપયોગ ચાતુર્માસમાં કરે છે. અથાણું કરવાની રીત લગભગ સર્વત્ર પ્રચલિત છે. ડૉ. કાન્તિલાલે આ ઉપયોગી સંશોધન શા માટે આગળ ન વધાર્યું તે સમજાતું નથી. બીજાં કામોના રોકાણમાં એ થયું હોય એમ લાગે છે. ડૉ. કાન્તિલાલે ગુજરાતમાં વપરાતા આપણા ખોરાકી પદાર્થો અંગે જે સંશોધનયોજના વિચારી હતી એ તેઓ પાર પાડી ન શક્યા એ આપણું દુર્ભાગ્ય છે. આ અંગે આ લેખકને તેમની સાથે ખૂબ ચર્ચાઓ અને વિવેચનો થયેલાં યાદ આવે છે. આપણી સરકાર સ્થપાયા પછી આ અંગે દરેક રાજ્યમાં સંશોધન શરૂ થયેલ છે એ આનંદની વાત છે.

આપણી પ્રાદેશિક ભાષાઓમાં વિજ્ઞાનના વિષયોને લગતું સાહિત્ય અતિ જુદું છે : આમાં ગુજરાતી ભાષા અપવાદરૂપ નથી. ડૉ. કાન્તિલાલની પ્રવૃત્તિ માત્ર સંશોધન પૂરતી જ મર્યાદિત નહોતી. તેઓ સંશોધનનાં પરિણામો જનતાને માતૃભાષા દ્વારા પહોંચાડવા હમેશા ઉત્સુક રહેતા. વિજ્ઞાનદર્શન વિના આવજનું યુગદર્શન અપૂર્ણ રહેવાનું એમ તેઓ ખાતરીપૂર્વક માનતા. આ લેખકને તેમની સાથે આ અંગે પ્રસંગોપાત વિચારણા કરવાનો લહાવો મળતો. તેઓ વૈજ્ઞાનિક સાહિત્ય તૈયાર કરવા માટે, શક્ય હોય એટલો, સમય બચાવતા-ગુજરાતી માસિકોમાં વિજ્ઞાનના વિષયોને લગતા તેમના લેખો ખૂબ અદ્યતન માહિતીપૂર્ણ રહેતા અને તેમાં તેમની સંશોધનવૃત્તિ તરી આવતી. આપણે આહાર, વિજ્ઞાનમંદિર ભાગ ૧-૨, આઈન્સ્ટાઈનનો સાપેક્ષવાદ ઇત્યાદિ તેમનાં પુસ્તકો આપણા અલ્પ વિજ્ઞાનસાહિત્યમાં ઉપયોગી ઉમેરો કરે છે. આ બધાં પુસ્તકોમાં તેમની સંશોધનપ્રિયતા સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે. અભ્યાસીઓને ઉપયોગી થાય એ માટે એ બધાં પુસ્તકોમાં તેમણે કરેલાં વિધાનો અંગે સંદર્ભો જરૂર પડે છે છૂટથી ઉપયોગ કરેલો છે. ગુજરાતી ભાષામાં આજકાલ પ્રગટ થતા વિજ્ઞાનને લગતા બે-જવાબદાર લેખો કરતાં ડૉ. કાન્તિલાલના લેખો વિજ્ઞાનના વિદ્યાર્થીને માર્ગદર્શક થઈ પડે છે. એમાં જ તેમની મહત્તા રહેલી છે. 'ગોવર્ધનરામની સાલવારી ને સમકાલીન જીવન' અને 'ગોવર્ધનરામની Scrap book, Vol VII'નું તેમનું સંપાદન તેમની વૈજ્ઞાનિક સંશોધનવૃત્તિના સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં વ્યવહારુ દૃષ્ટિાંતર છે. 'વિજ્ઞાન સમજાવવાના પ્રયત્નો કરવાના ડોઝ જગ્યા અને એ નવો ધર્મ પ્રાપ્ત થયો,' એ એમનું વિધાન સ્મરણીય બની જાય છે. એમનું કેટલુંયે લખાણ હજી અપ્રગટ છે. એ અંગે થોડો વિચાર કરવા એકબે વાર તેમણે મને પત્રોમાં સૂચન કરેલું. એ બધાં ગ્રંથસ્થ કરવાનો સમય પાડી ગયો છે. અને આ સ્મારક-ગ્રંથ પ્રગટ થઈ ગયા પછી એ કાર્ય અંગે સક્રિય પગલાં લેવાય એમ ઇચ્છીએ. ગોવર્ધનરામની scrap-bookના બીજા ભાગનું સંપાદન કરવા જેટલું તેઓ વિશેષ આયુષ્ય ન ભોગવી શક્યા એ દુઃખની વાત છે. આથી આપણા સાહિત્યને, ખાસ કરીને વૈજ્ઞાનિક સાહિત્યને મોટી ખોટ પડી છે.

સ્મારક-ગ્રંથમાં સ્થાનતી મર્યાદામાં રહીને ડૉ. પંડ્યાના સંશોધન અંગે અને તેને સંબંધિત તેમની અન્ય પ્રવૃત્તિઓ અંગેની આ સમીક્ષા ગુજરાતમાં વૈજ્ઞાનિક સંશોધન પ્રત્યે યુવકોમાં રસ પેદા કરે તો મરહૂમને આપણી અંજલિ આપી ગણાશે. વિજ્ઞાનમાં ગુજરાત પ્રગતિ કરે અને દેશના અને જગતના જ્ઞાનમાં પોતાનો હિસ્સો આપે એ ડૉ. કાન્તિલાલની મહેચ્છા પરિપૂર્ણ થાય એ જ પ્રાર્થના.

બીજા પ્રદેશોમાં જેમકે બંગાળમાં માત્ર સંશોધન અર્થે જ સંસ્થાઓ ઊભી થયેલી છે : મહારાષ્ટ્રમાં પણ રાનડે ઇન્સ્ટિટ્યૂટ, મહારાષ્ટ્ર એસોશિયેશન ફોર કલ્ટિવેશન ઓફ સાયન્સ આવું કાર્ય કરે છે. ગુજરાત જેવા સમૃદ્ધ પ્રદેશમાં અનેક સંસ્થાઓ પોષાય છે તો શું આશા રાખી ન શકાય કે ગુજરાત એક વૈજ્ઞાનિક શોધખોળનું કેન્દ્ર ઊભું કરવા પ્રયત્ન કરે? સદ્ભાગ્યે ગુજરાતમાં વૈજ્ઞાનિક સંશોધન કરનારાઓની સંખ્યા વૃદ્ધિ પામતી જાય છે. પણ હજી આપણે ખૂબ આગળ વધવાનું છે. ગુજરાતના હુન્નર ઉદ્યોગોને સંશોધનનો લાભ મળતો રહે તે જોવાનું જોઈએ. તે ઉપરાંત પણ અનેક બીજા પ્રશ્નો ઉકેલવા માટે સંશોધનની જરૂર છે, એ પૂરી પાડવી જોઈએ. ડૉ. પંડ્યાએ ઉઠાવેલી જાહેર દૃષ્ટાંતર બને અને આપણને પ્રેરણા આપે.

સાહિત્ય-સંસ્કાર-લક્ષ્ય વિજ્ઞાનવિદ્

પ્રા. અનન્તરાય મ. રાવળ

સ્વ. કાન્તિલાલ જગનલાલ પંડ્યા તો આદ્યુષિત વડીલ પેઢીના. ‘ગુરુજીની સાથે પૃથ્વીપર્યટન’ એ એમની લેખમાળા માધ્યમિક શાળાનો હું વિદ્યાર્થી હતો ત્યારે ‘વીસમી સદી’ની હાથ આવેલી કાંઈકમાં રસથી વાંચ્યાનું યાદ આવે છે. ગ્રેન્થુએટ થવાના અરસામાં વાંચેલી એમની સુલિખિત ગોવર્ધનરામ-જીવનકથા ‘શ્રીયુત ગોવર્ધનરામ’. મનમાં આવા વાચને એમના વિશેની છાપ તો વિજ્ઞાનવિદ્ અને પંડિતની જ પડે ને? ગોવર્ધનરામના ભાગિનેય અને ‘કાંઈબરી’ના યશસ્વી અનુવાદક જગનલાલ પંડ્યાના પુત્ર, અને તેથી પંડિત્યુગમાં બીજરી તેના જ બધા સંસ્કારથી પુષ્ટ થયેલી બુદ્ધિ અને રુચિવાળા આવા પ્રૌઢ મુરબીને ‘સ્નેહમુદ્રા’ તેમજ ‘સરસ્વતી-ચંદ્ર’માંના પાત્રવિધાન પરના મારા લેખોને સામેથી ચાલી પ્રશંસાત્મક પત્રોથી વધાવતા ન્દેઈ મને કેવું તો પ્રોત્સાહન મળ્યું હતું તે અત્યારે યાદ આવે છે. પછી તો ભાઈશ્રી ઉપેન્દ્ર પંડ્યા ગુજરાત કોલેજમાં ભણવા આવતાં એમનો નિકટનો પરિચય થયો. આગ્રાથી મોટા વેંકટરામમાં ગુજરાતમાં આવ્યા ત્યારે રૂબરૂ મળવા આવવાનું વાત્સલ્યપૂર્ણ સ્નેહસૌજન્ય એમણે દાખવ્યું. એ પછી તો રત્નમાં ગુજરાતમાં આવ્યા હોય ત્યારે એમને મળવાનું બન્યાં કરતું. ‘આપણે આહાર’ એ એમના કાર્ગિસ સભા તરફથી અપાયેલા વ્યાખ્યાનના એ સભાના ત્રિમાસિકમાં છપાયેલા લેખની પુસ્તિકા મને મમતાપૂર્વક એમણે મોકલી હતી. મુંબઈમાં ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ તરફથી ભારતીય વિદ્યાલવને યોજેલી શરદ્વ્યાખ્યાનમાળાના મારા ‘ગોવર્ધનરામનું યુગદર્શન’ એ વ્યાખ્યાનમાં પોતે હાજરી આપેલી. ઉત્સાહમાં તે ઉત્સાહમાં મેં વ્યાખ્યાન પોણા બે કલાક નેટલું ખેંચી નાખ્યું તો ય પોતે નાદુરસ્ત તબિયત છતાં બેઠેલા, અને વ્યાખ્યાનને અંતે મને બેચાર પ્રોત્સાહક શબ્દોથી નવાબ્યો હતો. છેલ્લું એમને મળવાનું બન્યું નડિયાદ ખાતે ‘ગોવર્ધનરામ સ્મૃતિમંદિર’ના ઉદ્ઘાટન-સમારંભ પ્રસંગે. ગોવર્ધનરામની પુણ્યસ્મૃતિની એમની ‘શ્રીયુત ગોવર્ધનરામ’ના લેખનની પહેલી સેવા પછીની ‘ગોવર્ધનરામ સ્મૃતિમંદિર’ની યોજના દ્વારા બીજી સેવા બજાવવાની સાથે સમાનરે ગોવર્ધનરામની Scrap booksના સંપાદન દ્વારા ત્રીજી સેવા પોતે પોતાના મુંબઈ ખાતેના નિવૃત્તિનિવાસ દરમિયાન બજાવી રહ્યા હતા, તેના પ્રથમ ફળરૂપ Scrap-bookના સાતમા ભાગના છપાયેલા થોડા છૂટા ફરમાની ભેટ-પ્રસાદી તે વેળા એમની પાસેથી મળી હતી.

આગ્રાની કોલેજમાં રસાયનશાસ્ત્રના અધ્યાપક તરીકે વર્ષો સુધી આગ્રામાં રહેલા સ્વ. કાન્તિલાલ પંડ્યા એ ઉત્તર પ્રદેશમાં ગુજરાતનાં વિદ્યા, શીલ અને સંસ્કારિતાના એક ઉત્તમ પ્રતિનિધિ બની રહ્યા હતા. રત્નઓમાં ગુજરાતમાં આવી જૂની પેઢી સાથેના સંબંધો ચાલુ રાખી નવી પેઢી સાથે પણ પિઠાન-સંબંધ બાંધી પછીની રત્નઓમાં તે ચાલુ રાખી ટકાવનાર કાન્તિભાઈ ગુજરાતી ભાષા, સાહિત્ય અને સંસ્કારના એવા

જાપરા ભક્ત કે સાહિત્ય પરિષદની તેમ લેખક-મિલનની બેઠકોમાં શક્ય તેટલા પ્રમાણમાં હાજરી આપવાનું કરી પોતાના નિવૃત્ત જીવનમાં એ બાબતમાં આજના જુવાનોને શરમાવે એવાં સ્ફૂર્તિ અને ઉત્સાહ તે દેખાડતા. મુરબીવટનો અંગ્રેજી કચારેય ન ઓઢનાર અને ખોટા અહંથી પૂરા વિમુક્ત એવા આ સૌજન્યશીલ, નિખાલસ અને મિલનસાર પુરુષની સંસ્કારભક્તિને અને મધુર પ્રકૃતિને સહેજે માથું નમી પડે છે. એવાઓની સંખ્યા અત્યારે દુઃખદ રીતે ઓછી થતી ચાલી છે.

સ્વ. કાન્તિલાલ પંડ્યાની સાહિત્યસેવા કાયમ માટે યાદ રહેશે ગોવર્ધનરામના એમણે લખેલા જીવન-ચરિત્ર ‘શ્રીયુત ગોવર્ધનરામ’થી. ગોવર્ધનરામ એમના મામા થતા હોઈ એમના વિશેની અંગત વિગતોની એમની જાણકારી, જીવનકથાના પશ્ચિમમાન્ય આદર્શનું અનુસરણ, ગોવર્ધનરામની કાયરી ને Scrap-booksનો યથા-શક્ય ઉપયોગ અને ચરિત્રનાયક પ્રત્યેનો એમનો ઉષ્માભર્યો આદર એ ચરિત્રને, ગોવર્ધનરામના વ્યક્તિત્વ અને મનોરાજ્યની તેમજ ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ જેવા તેમના અમર સર્જનની મૂલ સામગ્રી તથા પ્રેરક બળા અને આશયની યથાર્થ પરિચયદાતા, અને તેથી ગુજરાતી સાહિત્યની એક ટકાઉ મૂલ્યવત્તાવાળી ચરિત્રકૃતિ કરાવે છે. દૃષ્ટિ-સંપન્ન ચરિત્રલેખક ઉપરાંત જેવી ગરવી શૈલીના ગદ્યકાર પણ સ્વર્ગસ્થ હતા તે એ ચરિત્ર બતાવી આપે છે.

સ્વ. કાન્તિલાલ પંડ્યાએ જેટલી સેવા ગોવર્ધનરામની અને ગુજરાતી સાહિત્યની ‘શ્રીયુત ગોવર્ધનરામ’થી બજાવી છે તેટલી જ ઉભયની સેવા તેમણે પોતાના આયુષ્યના અંતભાગમાં ગોવર્ધનરામની Scrap-bookના સંપાદન-પ્રકાશનથી બજાવી છે, જેને માટે સાહિત્યરસિક એમનો અવશ્ય આભાર માનશે. Scrap-book તે ગોવર્ધનરામે પોતે અંગ્રેજીમાં લખેલી પોતાની નોંધપોથી છે. એમાં ગોવર્ધનરામના કુટુંબજીવન, વ્યવહારની ગૂંચો અંગેની તેમની મથામથ ને મંથનો, તેમના વ્યક્તિત્વ, પ્રાસંગિક સામાજિક-રાજકીય અગત્યની ઘટનાઓ પરનાં તેમનાં મંતવ્યો અને તેમના અધ્યાત્મજીવનની વાચકોને શ્રદ્ધેય માહિતી ઉપલબ્ધ થતી હોઈ ગોવર્ધનરામના સાક્ષરજીવનના અભ્યાસીને તથા તેમના જૂઠ્ઠાચરિત્રના ભાવિ લેખકને માટે તે અતિમૂલ્યવાન સામગ્રી છે. એ અંગ્રેજી નોંધપોથીનું સંપાદન જહેમત માગે તેવું કામ હતું. એ નોંધપોથીઓના જૂના પીળા પડી ગયેલા બટકણા કાગળ પરના લખાણની ટાઈપ કરાવેલી સાફ નકલો તૈયાર કરવી તેમાં શ્રમસહિષ્ણુતા, અને અંદરની વિગતોમાંથી કંચાંક કશી વ્યક્તિને અન્યાય થઈ જવાનો સંભવ હોય તો તે ઘળવા કરવાની એની બાદબાકીમાં ઝીણવટભર્યું એનું વાચન તથા ઔચિત્યવિવેક જોઈએ. સ્વર્ગસ્થે તે સારા પ્રમાણમાં બતાવેલ છે. Scrap-bookના સાતમા ભાગના સંપાદન-પ્રકાશનથી આરંભાયેલી સ્વર્ગસ્થની આ સાહિત્યસેવા કે સંસ્કારસેવા ચાલુ જ હતી ત્યાં એમનું અવસાન થયું! પહેલી ચાર નોંધપોથીઓના Scrap bookના બીજા પુસ્તકના પ્રકાશન પર સ્વર્ગસ્થનું નામ છે, એ હવે છેલ્લું જ! એ કાર્ય હવે અધૂરું નહિ રહે* અને શ્રી. સન્મુખલાલ પંડ્યા અને રામપ્રસાદ બક્ષી જેવા અધિકારીઓએ ચિરવિદાય લેતા સ્વ. કાન્તિભાઈ પંડ્યા પાસેથી એ માથે લીધું છે એ આત્વાસક હકીકત છે, છેલ્લે છેલ્લે ગોવર્ધનરામના જીવનની અને ગોવર્ધનયુગની સાલવારી સ્વર્ગસ્થે તૈયાર કરેલી. એમની સાહિત્યપ્રીતિ અને ખંતીલી ઉદ્યોગપરાયણ-તાની એ પણ બોલતી નિશાની છે.

પણ માતૃલપક્ષ તેમ પિતૃલપક્ષ ઉભયના સાહિત્ય-સંસ્કારવાળા આ પુરુષની વિશેષજ્ઞતા તો હતી સ્વ. કાન્તિભાઈની અને વિદ્યાનની. આગ્રાની પ્રતિષ્ઠિત કોલેજમાં એ વિષયના વિદ્યાર્થીપ્રિય કુશળ અધ્યાપક તરીકે

* ૧૯૫૬માં પૂરું થઈ ગયું છે.

સફળ કામગીરી બળવતાં બળવતાં વિજ્ઞાનવિષયક લેખો લખતા રહી ગુજરાતને વિજ્ઞાનરસિક બનાવવાની સંસ્કારસેવા એમણે સારી બજાવી છે. ડેટલાક મહાન વૈજ્ઞાનિકોનાં જીવન અને વિજ્ઞાનસેવાશ્ચ જીવનકાર્યોના તેમણે વિષયના બળુકારની અદ્યત્ત સાહિત્યસંસ્કારવાળી ગદ્યશૈલીમાં માહિતીપૂર્ણ પરિચય કરાવ્યો છે તે આ બાબતમાં ખાસ નોંધપાત્ર છે. ‘વિજ્ઞાનમંદિર’ એ એમના એવા લેખોનો વાચનપાત્ર આદરણીય સંગ્રહ છે. ‘આપણો આહાર’ એ કાર્બસ ગુજરાતી સભાને આશ્રયે એમણે આપેલ વ્યાખ્યાન એ સભાના ત્રૈમાસિક મુખપત્રમાં તેમજ તે પછી ‘પ્રસ્થાન’-કાર્યાલય તરફથી પુસ્તિકા તરીકે પ્રગટ થયેલ છે. આહારનાં ઘટક તરવો તથા પોષણની દૃષ્ટિએ આહારમાં જોઈતાં તરવો અને પ્રમાણ વિશે શાસ્ત્રશુદ્ધ માહિતી તેમાં પીરસી આપણા ગુજરાતીઓના આહારના ગુણદોષ એમણે તેમાં બતાવ્યા છે. આ વિષય પર આપણે ત્યાં ત્યાર પછી લેખો ને પુસ્તકો લખાયાં છે, પણ તેના પર સૌ પ્રથમ વૈજ્ઞાનિક રીતે લખાયેલ પુસ્તક તો આ જ. એના લેખકના ગુજરાતપ્રેમનું પણ દર્શન એમાં કરનારને થવાનું. ‘આઈ-સ્ટાઈનનો સાપેક્ષવાદ’ પણ એમની એવી જ બહુમૂલ્ય પુસ્તિકા છે. આઈ-સ્ટાઈનના સાપેક્ષવાદના કૃટ સિદ્ધાંતની શક્ય તેટલી સરલ ને લોકભોગ્ય સમજૂતી તેમાં સ્વર્ગસ્થે આપી છે. આ સિવાય બસોએકની સંખ્યા સુધી પહોંચતા નાનામોટા લેખો પણ એમના વિદ્યાવ્યાસંગ અને સંસ્કારોપાસનાના બોલતા પુરાવા છે.

પંડિત યુગના આવા નિષ્ઠાવાન સંતાન, ગુજરાત તથા તેનાં સાહિત્ય અને સંસ્કારના ભક્ત, અને મિલનસાર સૌજન્યમૂર્તિ સદ્ગુહસ્થના જીવાત્માને પરમાત્મા શાશ્વત શાંતિ અર્પે એમ પ્રાર્થના કરીને એમની પ્રત્યેનો મારો આદરભાવ અત્ર વ્યક્ત કરું છું.

વિજ્ઞાનમંદિર ભા. ૧

‘ગુજરાતી ભાષામાં પ્રસિદ્ધ થયેલ લોકભોગ્ય વિજ્ઞાનવિષયક સાહિત્ય’માં આ પુસ્તક અનેક રીતે અગત્યનું સ્થાન ભોગવે છે. કતાં એક સિદ્ધહસ્ત લેખક છે. એક બાબત ‘કાદમ્બરી’ના અનુવાદકાર શ્રી. છગનલાલ પંડ્યાના પુત્ર અને ખીચ બાબુએ સદ્ગત શ્રી. ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠીના ભાણેજ તરીકે ગુજરાતી સાહિત્યમાં લેખન, વિચાર અને મનનના આનુવંશિક સંસ્કારો તેમનામાં સુદૃઢ રીતે રોપાયેલા છે. ગોવર્ધનરામનું ‘જીવનચરિત્ર’ લખીને તેમણે જીવનકયાકલાવિશારદ તરીકે કીર્તિ સંપાદન કરી છે, અને છેલ્લાં ચાળીસ વર્ષથી તેમની સાહિત્યસેવા વિજ્ઞાન સિવાય બીજાં ક્ષેત્રોમાં ગુજરાતી વાક્યમથને સમૃદ્ધ કરી રહી છે... આટલાં લાંબાં વર્ષો સુધી ગુજરાત બહાર રહેવા છતાં માતૃભાષાને ભૂલી ગયા નથી એ અભિનન્દનયોગ્ય છે...

—‘ગુજરાત સંશોધનમંડળનું ત્રૈમાસિક’.

સૌજન્યશાલી કાન્તિભાઈ

શ્રી. હિન્મતલાલ ગ. અંબારિયા

સ્વ. શ્રી. કાન્તિભાઈ-કાન્તિલાલ જીનલાલ પંડ્યા-સાથે કચારે અને કેવે પ્રસંગે પરિચય શરૂ થયો એ આજે તો જરા ય સાંભરતું નથી, પરંતુ જ્યારથી થયો ત્યારથી જ જાણે ખૂબ ગાઢ જ હોય એમ લાગ્યા કર્યું છે. મુંબાઈમાં સ્વ. ચંદ્રશંકર પંડ્યાને ત્યાં સાક્ષર અને સેવક થવાની હોશ ધરાવનારા જે જીવાનો ભેગા થતા હતા તેમાં દ્રાઈ દ્રાઈ વખતે મને પણ જવાનો લોભ અને મોહ હતો, પરંતુ કાન્તિભાઈ ત્યાં વારંવાર કે અચૂક મળનારી વ્યક્તિ હોય એમ મને યાદ આવતું નથી. શરૂઆત ગમે ત્યારે થઈ હોય, પણ ૧૯૩૪ના અરસામાં સ્વ. બહેન કુંજબાળાને મુંબાઈ લઈ આવ્યા ત્યારથી તો જાણે ખૂબ નિકટ સંબંધ હોય એવું અમારું હળવું-મળવું થતું. કાન્તિભાઈમાં હૃદયનો જે ખરો ભાવ હતો, તેમનામાં નિરાકર વિદ્વત્તા અને તીક્ષ્ણ વેદક પુદ્ગિ-શક્તિ હતી, અને ખાસ કરીને સ્વભાવની સરળતા અને આદર્શ શાંતિ હતી, તે તો મેં ઘણા વિરલ જનોમાં જોયાં હશે. તે જ નિખાલસ ગંભીર અને અનન્ય સૌજન્યને લીધે એમને માટે મને પ્રથમથી જ માન અને પ્રેમ ઉત્પન્ન થયાં હતાં.

તેમના જીવનનો ઘણો સમય તેમણે આગ્રામાં ગાળ્યો હતો અને હું તો મુંબઈથી બહાર ભાગ્યે જ દ્રાઈ વખત ગયો કે રહ્યો હતો, એટલે સાથે રહેવાના કે મળવા-હળવાના પ્રસંગો તો બહુ જુદા હતા. જો કે તેમની વિદ્વત્તાનાં વખાણુ તો સંભળાયા જ કરતાં. વળી આગ્રામાં હતા ત્યારે સ્નેહીઓ અને ઓળખીતાઓ જ્યારે જ્યારે આવે ગયા હોય ત્યારે ત્યારે પાછા આવ્યા પછી કાન્તિભાઈની મહેમાની અને તેમનાં સરળ મિલન અને પ્રેમભરી સંભાળનાં વખાણુ દરેકે દરેક જનારને મોઢે ખૂબખૂબ સાંભળવા મળતાં. એમ તેમનો પરોક્ષ પરિચય તો લગભગ અનવરત થયા જ કરતો. સ્નેહીઓ અને ઓળખીતા જ નહિ, પણ દ્રાઈ પણ ગુજરાતી, પછી તે ગમે તેટલો અજાણ્યો કે નાનો કે મોટો હોય તોપણ, આગ્રામાં તેવા જનાર માટે-હું મારી કાઢિયાવાડી ભાષામાં કહું તો-કાન્તિભાઈના અખાડાનાં દ્વાર હમેશાં ખુલ્લાં જ હતાં-તેમને ત્યાં ક્યારે હમેશાં ભરાયેલો જ રહેતો.

પ્રત્યક્ષ પરિચય ભલે ઓછો હતો, પણ તેમની પ્રશંસા અને તેમના લેખો વડે તો તેઓ જાણે હર-હમેશ સમીપવર્તી જ હતા. તેમની અનેક સાહિત્ય-કૃતિઓમાં ‘શ્રીયુત ગોવર્ધનરામ’થી તો તે આખી ગુજરાતી આલમમાં સુગત અને સુસન્માનિત થઈ ચૂક્યા હતા. વળી એક સુપ્રતિષ્ઠિત વિદ્વાનના તે પુત્ર હતા એટલે શ્રી. જીનલાલ હરિલાલ પંડ્યાને જાણનારાઓને તો ખૂબ જાણીતા જ હતા. ગુજરાતીમાં ગદ્ય લખવાની શરૂઆત નર્મદાશંકરે કરી અને નવલરામ અને તેના જમાનાના લખનારાઓએ સારું અને સરળ ગદ્ય લખવામાં ક્રમેક્રમે

સારો જશ મેળવેલો હતો; પરંતુ ગુજરાતી ગદ્યમાં ફેટલું વધુ સત્ત્વ છે, સાહિત્યની ભાષામાં તે કેવી જિંદગી દ્રષ્ટિ પ્રાપ્ત કરી શકે છે અને ગમે તે સારી ખેડાયેલી ભાષાની સમાન દ્રષ્ટિએ પહોંચવામાં ગુજરાતી ભાષા કેટલી સફળ બની શકે છે, એ બતાવી આપનાર શ્રી. છગનલાલભાઈએ કાદંબરીનું ભાષાંતર પ્રકટ કરીને તો ગુજરાતી ભાષાના બોલનાર-લખનારને ઉત્તમ નમૂનો આપ્યો છે. ઇ. સ. ૧૮૮૪માં તે ભાષાંતર બહાર પડ્યું ત્યાર પછી તો બાંહે ગુજરાતી ભાષાને નવો દેહ મળ્યો-ગુજરાતી ભાષાએ સુંદર નવીન સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. છગનલાલભાઈની ‘કાદંબરી’એ ગુજરાતી ભાષામાં નવો યુગ આણ્યો-ભાષાને નવો અવતાર આપ્યો. આવા પિતાના પુત્ર તરીકે કાન્તિભાઈને એ ઓળખાણનો લાભ તો મળ્યો જ હતો, તેમાં વળી ‘શ્રીયુગ ગોવર્ધનરામ’ જેવી જીવનકથા લખી પોતે પોતાની કૃતિથી વિખ્યાતિ મેળવી. ગુજરાતીમાં જીવનચરિત્રો તે વખતે તો થોડાં જ હતાં-આજ પણ જીવનચરિત્રોનાં પુસ્તકો હજી ગણ્યાગાંધ્યાં જ છે, અને તેમાં યે સર્વથા સરસ કહીએ તેવાં તો બહુ જ છે. તેવાં પુસ્તકોમાં કાન્તિભાઈનું ગોવર્ધનરામનું ચરિત્ર ખરેખર આકર્ષક અને પ્રશંસનીય છે. જોઈએ તેટલા વિસ્તારથી વંચિત છે એ ખરું. કાન્તિભાઈના નિવૃત્ત થયા પછી તે ચરિત્રને ફરીથી લખી વધારે માહિતીસરું કરવાનું તેમનાથી કેમ નહિ બન્યું હોય એ અત્યારે પ્રશ્ન ઊઠે છે. કાન્તિભાઈની ખીલ કૃતિઓમાં મોટે ભાગે વિજ્ઞાનને લગતો છે; વિજ્ઞાનને લગતાં હોવા છતાં એ પુસ્તકો ગુજરાતી સાહિત્યની સમૃદ્ધિમાં સારો ફાળો આપનારાં છે. સામાન્ય વાચકને પણ તે ખૂબ ઉપકારક બને તેવાં છે. પરંતુ તેમની આ બધી સેવા ઉપરાંત ગોવર્ધનરામની સ્મારક સમિતિ દ્વારા તેમણે સ્વ. ગોવર્ધનરામની આત્મીય નોંધનું શોધન કરી તે નોંધાને પ્રકાશન માટે તૈયાર કરી તથા એક ગ્રંથ તો પોતે જ બહાર પાડ્યો એ સેવા એટલી બધી મહત્ત્વની છે કે તે ઉપકાર ગુજરાતી સમાજ કદી જ ભૂલશે નહિ-ભૂલી શકશે જ નહિ.

કાન્તિભાઈનો પરિચય બધાં વર્ષો સુધી તો દૂરદૂરનો જ રહ્યો, છતાં તે પોતાની સૌજન્યશીલતા, વિદ્વત્તા અને સ્વભાવપ્રાપ્ત ગૌરવથી બાંહે બહુ જ નિકટના સ્વજન હોય એવું લાગ્યા કરતું જ હતું; પણ થોડાં વર્ષોથી તેમણે મુંબઈમાં જ રહેવાનું પસંદ કર્યું અને ખારમાં આવીને વસવાટ કર્યો ત્યારથી તેના સમાગમનો લાભ લેવા હું ભાગ્યશાળી થયો. ‘ભાગ્યશાળી’ એ વિવેકકથન નથી. તેમના જેવા સુશ્રુત સર્વકાલ-પ્રાપ્ય સજ્જન, કે જેની સાથે આપણો સમય જોયા વાર્તાલાપથી ગાળી શકીએ એવી વ્યક્તિઓ, મોટાં મોટાં શહેરોમાં બહુ બહુ હોય છે; ખાર જેવા દૂરના પરામાં સદ્ભાગ્યે તેવી વ્યક્તિઓ નથી એમ નહિ. છતાં કાન્તિભાઈ જેવી સર્વથા સ્પૃહાળુ અને સર્વદા સુલલ વ્યક્તિ મને મળી એ હું મારું ખરેખર સદ્ભાગ્ય માનું છું.

તેમના અહીં આવ્યા પછી તો તેમના સૌજન્ય, સરળ સ્વભાવ, ઉત્તમ વાર્તાલાપ અને બેનમૂન સદ્ભાવનો લાભ મળવા સાથે, મને તેમના કુટુંબજીવનનો પણ પરિચય થવા માંડ્યો. એ પરિચય થતાં તો, હું એકલા કાન્તિભાઈને એક જોયા સજ્જન અને સત્પુરુષ તરીકે સમ્માનની નજરથી જોતો હતો તેને બદલે હવે તો હું તેમને કુટુંબના વડીલ અને કુટુંબને ઘડનાર તરીકે પણ જોઈ શક્યો.

કાન્તિભાઈ થોડાં વર્ષોથી જીવલેણ વ્યાધિના ભોગ બની રહ્યા હતા. ક્રોધ ક્રોધ વાર વ્યાધિ જોર કરે ત્યારે તો અસહ્ય પીડા થાય તેવા તે રોગ હતો; છતાં કાન્તિભાઈના ચહેરા પર વ્યાધિના તેવા હુમલા સમયે પણ એવી શાંતિ બાંહે હતી કે તેવા સંયમ કેમ રહી શકતો હશે એ પ્રશ્ન સહેજે થાય જ; છતાં તેમણે કેમ બાંહે શરીરથી આત્માને જુદો જ કરી નાખ્યો હોય તેમ વિરલ માનવથી ક્રોધ વાર ભાગ્યે જ બળવી શકાય એવી શાંતિ તે હમેશાં બળવી રાખતા-બળવી રાખવા પ્રયત્નશીલ રહેતા. સાધારણ પીડાને તો તે ગણુકારતા જ નહિ, અને નિવૃત્તિમાં પણ તેમણે જે થોડીકણી પ્રવૃત્તિ કાયમ રાખી હતી તે પ્રવૃત્તિ-

માં હમેશાં જગદ્ગુરુ જે રહેતા—તેવી પીકાના સમયમાં પણ ગોવર્ધનરામની બધી નોંધો લક્ષ્યપૂર્વક જોઈ ગયા, કાળજીથી નકલો કરાવી, અને તેનો એક ભાગ પ્રગટ કરાવ્યો. બીજા ભાગોનું ઘણુંક કામ—અવલોકનનું, સંશોધનનું, અને વિવેકભરી તારવણીનું કામ ઘણુંખરું પતાવી દે બતાવી ગયા.

આમ સ્વ. શ્રી કાન્તિભાઈ જીવનના દરેક પ્રસંગે, દરેક અવસરે અને દરેક તબક્કે એવું સુંદર કામ, એવી એવી સેવાનું કામ કરી ગયા છે કે તેવા જીવનને ખરેખર ધન્યજીવન જ કહેવું જોઈએ. શાળામાં વિદ્યાર્થી તરીકે જોયી કક્ષાના ગણાઈ ખૂબ પ્રશંસા પામ્યા હતા. પ્રવૃત્તિનાં સમયમાં પ્રાધ્યાપક તરીકે જીવન શરૂ કરી નિવૃત્ત જીવનમાં પરમ શાંતિ, સતત ઉદ્યોગ અને અનવરત સેવાકાર્યમાં મશગૂલ રહી સર્વ યોગ્યખીલાઓ તરફથી પ્રશંસા, પ્રેમ અને માન મેળવી ચૂક્યા હતા. તેવા સદામાનો તો મોક્ષ જ હોય—તે સદ્ગત આત્માને આપણાં અનેકાનેક અભિનંદન અને અભિવંદન.

“દુઃખ ભોગવ્યાથી સારા માણસનું હૃદય કોમળ થાય છે, અને બીજાં દુઃખી હૃદયો તરફ વધારે ઊંડી દયા દત્તપત્ર થાય છે. મૂળથી જ જે હૃદયમાં પરોપકારી વાસનાઓ નિવાસ કરતી હોય છે તોને આવે વખતે બીજાઓનાં દુઃખ માટે એવી તીવ્ર લાગણી થાય છે કે તેઓનું દુઃખ કાઢવામાં પોતાનું જ દુઃખ ઓછું થયેલું માને છે. આ પ્રમાણે પ્રચંડ વિપત્તિથી ઉદાર હૃદયમાં લોકકલ્યાણની પ્રબળ વાસના સ્ફૂરે છે, અને આવી રીતે જ પરમાર્થનાં લોકોત્તર કાર્ય કરનારા, ગૌતમ મુદ્ધ જેવા, અનેક મહાત્માઓએ આ પૃથ્વીને શોભાવી છે. તે સુજળ ગોવર્ધનરામની નજર લોકોનાં દુઃખો તરફ વિશેષ આકર્ષાઈ. એ દુઃખ દૂર કરવાના પ્રયાસોમાં પોતાના ભાગનો ફાળો આપવા તો મોટેમોટું વધારે દૃઢ નિશ્ચય કર્યો. પોતાના આયુષ્યનો અમૂક ભાગ કેવળ જનહિતને ખાતર જ આપી દેવાની ન્હાનપણની ઈચ્છા નિશ્ચયરૂપે ધર્મ હવે સ્થિરતા પામી.”

‘શ્રીયુત ગોવર્ધનરામ’માંથી

—કા. જી. પંડયા

શ્રી. કાન્તિલાલ પંડ્યા : થોડાં સંસ્મરણો

શ્રી. ગુલાબદાસ ઓક્સર

પહેલવહેલા મેં એમને ૧૯૪૫માં જોયેલા—પી. ઈ. એન. સંસ્થાના પ્રથમ અખિલ ભારતીય અધિવેશન વખતે, જયપુરમાં. તેમની નાની પુત્રી રજનીબહેન જોડે તેઓ આવેલા. એમની વયના કારણે સહેજે અમારા સૌથી જુદા તરી આવે, પણ તેમની સહૃદય મૈત્રીના ભાવને અંગે સહુની સાથે અજબ પ્રેમભાવથી ભળી જાય. સફેદ વાળવાળા યુગ્મોં એ અધિવેશનમાં બે આવેલા—કાન્તિલાલ પંડ્યા અને ગુરુદયાળ મલ્લિક. બંને જેટલા સહૃદય એટલા જ મૈત્રીભાવભર્યા. બંને પોતપોતાની પ્રેમાંકિત છબી ત્યાં આવનારા સર્વેનાં હૃદય ઉપર મૂકી ગયેલા.

પછી તો તેઓ મુંબઈ રહેવા આવ્યા અને મળવાનું વારેવારે થવા માંડ્યું. જયપુરનો એ પ્રેમભાવ તેમણે પણ હૃદયમાં સાચવી રાખ્યો હશે, એટલે મુંબઈમાં સ્થિર થતાં વેંત જ કહેણ મોકલ્યું : મળી જાઓ. મળ્યા. પ્રીતિની ગ્રંથિ દૃઢમૂલ બની. તેમના મૃત્યુ સુધી એ ગાંઠ અતૂટ જ રહી.

એમના એ નિઃસ્વાર્થ પ્રેમભાવનાં દર્શન તો વારંવાર થતાં. અમુક સમય સુધી મળ્યા ન હોઈએ તો એમનો સંદેશ આવે. મળીએ ત્યારે એટલો પ્રેમ એમની આંખોમાં જણાઈ આવે, કે સમય કાઢીને એમને મળવા ન જવું એ ગુનાહિત લાગે. અલકમલકની વાતો કરે, પણ કયાંય આપવકાઈની વાત નહીં. વિજ્ઞાનનો પોતાનો આટલો અનુભવ, વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં એમની સિદ્ધિ પણ ખરી, પણ એમાંની કશી વાત કરે જ નહીં. આપણી નાનામાં નાની ચીજ પણ તેમના જોવામાં કે ખ્યાલમાં આવી હોય તો ઉલ્લાસપૂર્વક તેને વિષે ગુણદર્શી વાતો કરે. અને તેમાં પણ આપણને રાજી કરવાનો ભાવ માત્ર નહીં, એમના હૃદયની સન્નિધિ અને સાચકલી ખુશી જ વરતાઈ આવે, ને એ કેટલી નિખાલસ છે એ તો તેઓ હસે ત્યારે જે નિર્દોષ પ્રેમભાવભર્યું એમનું મુખ બની જાય એથી જણાઈ આવે.

ને એ નિષ્ઠાની તો વાત જ ક્યાં કરવી? આટલી ઉંમર અને શરીરમાં ધીરેધીરે ઘર કરી રહેલો વ્યાધિ, છતાં ક્યાંય લેખકમિલનની કે પી. ઈ. એન.ની જરા પણ રસ પડે એવી સલા મળવાની હોય તો તેમાં કાન્તિલાલ હાજર હોય જ. સફેદ દૂધ જેવા, આગળના લાગમાંથી નષ્ટ થઈ ગયેલા, પણ ગરદન પાછળના લાગમાં ઊડી રહેલા વાળ, અને હસતા ચહેરાવાળી એમની મૂર્તિ દેખાય કે સહેજ સહેજમાં થાકી અને કંટાળી જતા અમારા જેવા, પ્રમાણમાં નાની ઉંમરના માણસોની મુસ્તીનો ખ્યાલ સહેજે આવી જાય. કાયા ચાલી ત્યાં સુધી આવા સર્વ સમારંભોમાં હાજરી આપવાનું કાન્તિલાલ ચૂક્યા નહોતા—પછી એ સમારંભ વડોદરા જેવા દૂરના સ્થળે જોડવાયેલો હોય, કે અમદાવાદમાં યોજાયો હોય—એવી અસગવડવાળી જગ્યાએ યોજાયો હોય, તો પણ.

ને વિનયની એમની ભાવના તો કદી યે નહીં ભુલાય. આ ચાલી ગયેલા વૃદ્ધો પાસેથી એ વસ્તુ તો અત્યારના માણસોએ ખાસ ખાસ શીખવા જેવી હતી. કદાચ એ પેઢીના માણસો એ મોટા ગુણને પોતાની સાથે જ સદાને માટે લઈ ગયા હોય એવું આજના જમાનાના માણસો ધણી યે વાર જે રીતે વર્તતા હોય છે તે ઉપરથી તો લાગે છે.

એમનું છેલ્લું કરેલું દર્શન તો જીવનમાં કાયમ માટે રહેશે. વ્યાધિએ ફરી પાછો ઊઘડો માર્યો હતો. રજની તથા રશ્મિબહેન પ્રેમે આપેલી આશામાં જીવતાં હતાં, પણ વ્યાધિ જીવલેણ હતો એમ સહુ ઢાંઢાં કહેતું. ભાઈ ઉમાશંકર ત્યારે અહીં હતા. તેમણે પણ આ માંદગી વિષે સાંભળેલું, મેં પણ સાંભળેલું. બંનેએ એમને જોવા જવાનું નક્કી કર્યું. ગયા. કુટુંબીઓ એમને વીંટળાઈ વળ્યાં હતાં, પણ અમને તેમની પાસે જવાને સહુએ માર્ગ મોકળો કરી આપ્યો, અને તેમની પાસે બોલાવ્યા.

અંદર ગયા. આ કાન્તિભાઈ? આવા થઈ ગયા છેક? આંખમાં આવતાં ઝળઝળિયાં માંડ રોક્યાં. તેમને થતું દર્દ અસહ્ય હતું. ચમચી પાણી ગળા નીચે ઉતારતાં બહુ ધગધગતું સીસું ઉતારતા હોય અને વ્યાધિ થાય એવી વ્યાધિ થતી લાગતી હતી. કાયા તદ્દન કૃશ બની ગયેલી, ચહેરો મૃત્યુના ઓળા ત્રીલી રહ્યો હતો, ને ભાન તો બહુ અલપજલપ આવતું ને ચાલી જતું હોય એવું લાગતું હતું—આમ તો સંપૂર્ણ ભાનમાં હોય એવી સ્થિતિમાં હોવા છતાં યે.

અમારી જીલ સિવાઈ ગઈ. મુંગામુંગા એમની યાતના જોતા બેઠા રહ્યા. થોડી વારે એમની નજર અમારા ઉપર પડી. આંખમાં પેલા પ્રેમભર્યા તેજની એક નાની એવી ચમક ચમકી ભ્રમી. હોઠે હસવાનો સખળ પ્રયત્ન કરી જોયો, અને આટલી વ્યાધિ છતાં યે દર્દ તેમને હોઠ ઉપર એક મંદ સ્મિત લાવતાં અટકાવી ન શક્યું. અમે વાત કરવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ તેમણે નજર ઓશીકા આગળ બેઠાબેઠાં શુશ્રૂષા કરી રહેલ રજનીબહેન તરફ ફેરવી. અવાજ ઓખો નીકળે એમ બોલાય એવી તો સ્થિતિ જ નહોતી રહી. રજનીબહેન નીચાં નમ્યાં. તેમણે મંદ અવાજે પૂછ્યું: “આ લોઢાને આ પાઈ?”

આવી સ્થિતિમાં પણ આગંતુક સ્નેહીઓ વિષે આવી મમતાલરી કાળજી સેવનાર મુરબ્બીને ભક્તિ-ભર્યા વંદન કરી અમે બહાર નીકળી ગયા.

એમની સ્મૃતિને હું એવાં જ ભક્તિભર્યાં વંદન સમર્પું છું.

સૌજન્યમૂર્તિ કાન્તિલાલ છગનલાલ પંડ્યા

શ્રી. ચોપરલાલ ગો. શાહ

ગુજરાતના પ્રસિદ્ધ અને બહુશ્રુત વિદ્વાન અને લેખક, વૈજ્ઞાનિક અને અધ્યાપક, સંજ્ઞન અને સુજ્ઞન ભાઈ કાન્તિલાલ પંડ્યાના અવસાનથી ગુજરાતના સંસ્કારજીવનમાંથી એક બ્યલંત તારક ખરી પડ્યો છે.

બોતેર વર્ષની પરિપક્વ વયે, સતત લેખન, વાચન, અને દેશહિતના પ્રશ્નોની વિચારણાના વાતાવરણમાં તેમનો જીવનવ્યવસાય છેવટ સુધી સાક્ષરજીવનના ભાવથી ઓતપ્રોત હતો. તેને માટે તેમને જન્મથી નૈસર્ગિક-શક્તિ અને કૌટુંબિક વાતાવરણ પ્રાપ્ત થયાં હતાં. કાદંબરીના અનુવાદક અને બીજી કૃતિઓથી પ્રસિદ્ધ થયેલા એમના પિતાશ્રી સ્વ. છગનલાલ હરિલાલ પંડ્યા, તેમના મામા શ્રી. ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠી, અને શ્રી. મનઃસુખરામ સૂર્યરામ ત્રિપાઠીના સંસર્ગથી તેમનું સાહિત્યકલેવર બંધાયું હતું. તેમના શ્વશુર શ્રી. તનસુખરામ ત્રિપાઠીના વિદ્યાવ્યાસંગી વાતાવરણથી તેમનાં પત્ની શ્રી. ઉમાંગબહેનથી અને તેમની ત્રણ પુત્રીઓ કુંજ, રશ્મિ અને રજનીથી એમના સંસ્કૃતિમય નિત્ય જીવનને અનેરી શુદ્ધિ અને પ્રેમનો લાભ મળ્યો હતો.

આગ્રાની સેન્ટ જ્ઞોન્સ કોલેજના રસાયનવિદ્યાના પ્રોફેસર તરીકે તેમણે ત્રીસ વર્ષ ઉપર કાર્ય કર્યું; તે વખતે હું પણ રાસાયનિક વિદ્યાનો લાહોરમાં અધ્યાપક હતો અને આગ્રામાં તેમની મેમાનગીરીનો લાભ મેં ઘણી વખત લીધો હતો. તેમનો અતિથિસત્કાર બધા ગુજરાતી ભાઈઓને માટે ખુલ્લો હતો; અને જેવી રીતે પૂનામાં શ્રી. જયશંકર ત્રિવેદીનો ઘરસંસાર આની આતિથ્ય પ્રવૃત્તિમાં પરિણમ્યો હતો, તેવી રીતે આગ્રા જનાર ઝાઈ પણ ગુજરાતીને કાન્તિભાઈના સંસ્કારી કુટુંબનો લાભ મળ્યા વિના રહેતો નહિ.

તેમના હાથે સંકલ્પે વિદ્યાર્થીઓને એમ. એસસી. અને પીએચ. ડી.ની ઉપાધિ મળી હતી. તે છતાં એમના જીવનમાં મુખ્ય રસ તો સાહિત્ય અને ગુજરાતી ભાષાના વિકાસ વિષે હતો. સન ૧૯૧૧માં તુરતમાં જ ખુલેલા બેંગલોરના તાતા ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ રિસર્ચમાં સંશોધન માટે ૧૯૧૩માં અમે બે ગુજરાતીઓ ત્રણ મહિના સાથે રહ્યા હતા. તે પ્રસંગે અમે રોજ રાતે ગુજરાતી સાહિત્યના વિકાસનાં સ્વપ્નાં સેવતા હતા અને છેવટે અમે એમ નિર્ણય ઉપર આવ્યા હતા કે ગુજરાતી સાહિત્યમાં વિજ્ઞાનનાં પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કરવાં એ અમારે જીવનનું ધ્યેય ગણવું. ત્યાર પછી મેં ગુજરાતીમાં વૈજ્ઞાનિક લેખો લખવા શરૂ કર્યા અને વર્ષો સુધી ‘સુંદરીસુબોધ’ અને ‘સ્ત્રીબોધ’માં લેખ લખ્યા. ત્યાર પછી મેં ‘વિજ્ઞાન-વિનોદ’ અને ‘વિજ્ઞાનવિચાર’ એ પુસ્તકો લખ્યાં. કાન્તિભાઈને આગ્રાની કોલેજમાં એક જ ઠેકાણે વર્ષો સુધી રસાયનવિદ્યાના અધ્યાપકનું કામ કરવાનો લાભ મળ્યો; અને ૧૯૨૪ની સાહિત્ય પરિષદના વિજ્ઞાનવિભાગના પ્રમુખ તરીકે વૈજ્ઞાનિક શબ્દકોષ તૈયાર કરવાની તેમણે યોજના કરી. તેમના અનેક લેખો વિજ્ઞાનમંદિરના ત્રણ ભાગમાં પ્રસિદ્ધ થવાની યોજના થઈ છે. તેમાંથી બે ભાગ પ્રસિદ્ધ થયા છે.

પરંતુ કાન્તિભાઈની ખરી ખ્યાતિ અને પરિપૂર્ણ કલા તેમના “શ્રીયુત ગોવર્ધનરામ” એ શ્રેષ્ઠ જીવન-ચરિત્રના પુસ્તક ઉપર રચાયેલી છે. વિજ્ઞાનના અધ્યાપક શુદ્ધ સાહિત્ય સુંદર રીતે લખી શકે એ વિચાર જ ઘણા વિવેચકોને ન ગમવાથી તેમનું આ જીવનચરિત્ર જોઈએ તેટલું પ્રસિદ્ધ રીતે વખણાયું નથી; પરંતુ મને લાગે છે કે તેમના પછી તૈયાર થયેલા શ્રી. વિનાયક મહેતાનું “નંદશંકર-ચિત્ર” અને શ્રી. અંબાલાલ પુરાણીનું “મણિલાલ નભુભાઈ” એ ઉત્તમ પુસ્તક કરતાં પણ કાન્તિભાઈનું “શ્રીયુત ગોવર્ધનરામ” વધારે જીંચી કક્ષાનું છે. જીવનચરિત્ર લખવાની કલા અને શાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ, ગુજરાતના શ્રેષ્ઠ સાક્ષર શ્રી. ગોવર્ધનરામ વિશે આના કરતાં વધારે સારું પુસ્તક હજી તૈયાર થયું નથી. શ્રી. ગોવર્ધનરામની જન્મશતાબ્દીના ઉત્સવ પ્રસંગે શ્રી. કાન્તિભાઈએ જે ઉત્સાહ અને કાર્યક્ષમતાથી પોતાનું કાર્ય કર્યું હતું તે વખતે તેમના મંદવાડનો કે તેમના આયુષ્યનો અંત આટલો જલદી આવશે એવો કદાચ વિચાર સરખો પણ નહોતો. ‘Scrap Book’ ગોવર્ધનરામની નિત્યનોંધપોથી ઉપરથી સુંદર પુસ્તક ઉપજવ્યું છે, અને તે પુસ્તકના ખીજ વિભાગે જલદી તૈયાર થશે એવી આશા છે.*

વિજ્ઞાન અને સાહિત્ય બંને ક્ષેત્રમાં ઉચ્ચ કક્ષાની સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરનાર લેખકોમાં શ્રી. કાન્તિભાઈનું સ્થાન પ્રથમ આવે છે. તેમની સબજનતા, સૌમ્યતા, શુદ્ધ જીવન, તેમની શાન્ત અને સૌમ્ય વાણી અને સૌથી વધારે ગોવર્ધનરામે લખેલી તટસ્થ વૃત્તિ (“તટસ્થ સાક્ષીઓનું જીવન કેવળ સાક્ષર જીવન છે”) એ તેમના જીવનના ચિરસ્મૃતિય અંશ છે.

*૧૯૫૬માં બાકીના ભાગો છપાઈ ગયા છે.

“જીવનચરિત્રના સ્વરૂપ સંબંધી બીજી એક વાત યાદ રાખવા જેવી છે. જે જીવનચરિત્ર નીતિને યોષક ન હોય, અર્થાત્ જે વાચકના હૃદયના મલિન ભાવોને નિર્બળ કરી ઉચ્ચભાવને ઉત્તેજિત કરે નહિ, અથવા તે મહાન મતિમાનું પ્રતિબિમ્બ બતાવી વાચકની શક્તિઓને વિકાસ આપે નહિ, અથવા તે જીવહત્તરમાં ઉપયોગી થઈ શકે તેટલું પણ કાંઈ જ્ઞાન આપી શકે નહિ, તે જીવનચરિત્ર, વંચાય કે ન વંચાય, તહોયે સર્વથા નિષ્ફલ છે. તેમ એ પણ યાદ રાખવું તેટલી જ અગત્યનું છે કે જીવનચરિત્ર એ કોઈ રીતે નીતિશાસ્ત્રનો નિબંધ નથી, સ્થળે સ્થળે, પ્રસ્તુત અપ્રસ્તુત વિચારો વિના, લાંબા નીતિના નિબંધોમાં લેખક ઊતરી પડે એ જીવનચરિત્રના શુદ્ધ સ્વરૂપને તથા રસને સખતમાં સખત મહાર કરવા બરોબર છે. તે જ પ્રમાણે તેથી વિપરીત કાઠિમાં ઊતરી જઈ, ચરિત્રને અનેક વિચિત્ર-હકીકતો-બનાવો-પ્રસંગોનું, સંધ્યાન-વિનાનું, શુષ્ક નીરસ દફતર બનાવી દેવું એ પણ કલા તથા કર્તવ્ય ઉભયને પૂર્ણ રીતે વિનાશક છે. પ્રસંગોનો મર્મ દર્શાવવો એ જીવનકથાકારનું કર્તવ્ય છે, અને તે કાર્ય ઉચિત સ્થાને મિતાક્ષર વચનોથી સારી રીતે સિદ્ધ થાય છે.”

‘શ્રીયુત ગોવર્ધનરામ’માંથી

-કા. છ. પંડ્યા

સંસ્કારમૂર્તિ કાન્તિભાઈ

ડૉ. રમણલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિક

જેને લલિતજી “નંદનવન ગુજરાતતાણું એક જ તું નડિયાદ” કહેતા, તે ભૂમિમાં પહેલા સંસ્કારો અમારા ઉપર પડ્યા બાળપણમાં મનઃસુખરામભાઈના, ગોવર્ધનરામભાઈના અને દેવનારામભાઈના. ત્યાર પછી, બીજી પેઢી આવી તેમાં, ચન્દ્રશંકરભાઈ, અંબાલાલભાઈ અને કાન્તિભાઈના. મારા પિતાશ્રી કનૈયાલાલભાઈએ ‘નાગર-યુવક સમાજ’ સ્થાપેલી, તેમાં પ્રાણ પૂરનાર અમુક વ્યક્તિઓમાં આ ત્રણ મુખ્ય હતી. સંસ્કૃત, અંગ્રેજી અને ગુજરાતી-ત્રણેય ભાષાઓ તરફ લગભગ એકસરખો પ્રેમ, અને સાથે હિંદી પણ તે સમયે પ્રચલિત હતી, એટલે આ ચારેય ભાષામાં ૧૯૧૦ની આસપાસમાં અમારી સમાજના ઉત્સવો થતા; તેમાં ગરબા-રાસ સાથે સ્વગત ઉક્તિઓ, સંવાદો અને નાટકનાં દસ્તો ભજવાતાં અને ગીતો ગવાતાં; તેમાં કાન્તિભાઈ અમને અત્યંત પ્રેમ અને કાળજીથી તાલીમ આપતા; ઉચ્ચારની શુદ્ધિ, વાક્યછટા, વક્તવ્યની સ્પષ્ટતા અને ઉચિત અભિનય તરફ સવિશેષ લક્ષ આપતા. તેમનાં સર્વસૌમ્ય પ્રકૃતિ, શાંત, સ્વસ્થ અને સુખી ગૃહસ્થાશ્રમ, સૌજન્ય, સંસ્કાર તથા ઉચ્ચ શિક્ષણની પ્રતિભા વગેરે અમારા યુવક માનસ ઉપર ચિરંજીવ છાપ મૂકી ગયાં. એમનો દૃષ્ટિ આપવાની રીત પણ મીઠી હતી. આજે જ્યારે તેઓ નથી ત્યારે અમારા કૂળા માનસ ઉપર નડિયાદની અમુક મહાનુભાવ વ્યક્તિઓએ જે સુંદર અને ઉન્નત છાપ પાડી તેમાં કાન્તિભાઈનું સ્થાન પ્રથમ પંક્તિમાં તરી આવે છે.

એ બાળપણના દિવસો યે ગયા: “મીઠી બાલ્યાવસ્થા, મધુર પણ થોડા દિવસની”; અને પછી તો ઓ. કાન્તિભાઈ વિલાયત ગયા અને વિદ્યાનના ડૉક્ટર થઈ પાછા આવ્યા. કેટલી યે મુંઝવણો પછી આગ્રામાં ઉચ્ચપદે નિયુક્ત થયા; ત્યારે એમ લાગ્યું કે હવે કાન્તિભાઈની કલા અધ્યાપક તરીકે, વિદ્યાનના લેખક તરીકે અને સંસ્કારસ્વામી તરીકે સંપૂર્ણ વિકાસ પામશે; ત્યાં તો, એમનાં અત્યંત સંસ્કારી, સુશીલ અને પ્રેમાળ પત્ની ઉમાંગબહેનની, જેઓ સ્વ. તનસુખરામ મનઃસુખરામ ત્રિપાઠીનાં જ્યેષ્ઠ પુત્રી હતાં તેમની, જીવલેણ માંદગી આવી અને ત્રણ પુત્રીઓ મૂકીને એ તો ચાલ્યાં ગયાં; ત્યારે તેમના વિશાળ કુટુંબીજનો અને તેથી યે વિશેષ મિત્રમંડળે કાન્તિભાઈના અસહ્ય દુઃખમાં યથાશક્તિ આશ્વાસન આપવાનો પ્રયાસ કર્યો. આ પ્રસંગે આપણને, સ્વાભાવિકરીતે, કલાપીના કરુણામય કાવ્ય “અસ્વસ્થ ગૃહિણી”ના છેલ્લા ભાગનો ઉલ્લેખ કરવાનું સાંભરે છે:

“બચ્ચાં તો તે પ્રભુઅનુગ્રહે જાહરી કાલ જશે!

“કિન્તુ હા આ મુજ જિગરથી કેમ ભૂલી જવાશે?

“ભૂલ્યાં કીધાં! કદિ ન મળશે! રિન્દગી રોઈ રહેશે!

“જેજે! કોની હૃદય બળતાં વિશ્વમાં રહાય લેશે?

“બોળા વ્હાલા! તુજ જિગરનું સોખતી કે! રહું ના!
 “ને હું તો આ જખમ દઈને જઈ છું દૂર, વ્હાલા!
 “અર્પું છું” એ કદી ચ સમજ અર્પનારું શકે ના,
 “ને ઔદાર્યે મુજ હૃદયને સાચવ્યું તેજ વ્હાલા!”

સામાન્યરીતે એમ કહેવાય છે કે “માર્યાદુઃખં પુનર્માર્યા” — એટલે નવી પત્ની આવતાં જૂની પત્ની નિસારે પડે છે! પરંતુ, તે ઉક્તિ લોકોત્તર પુરુષો માટે નથી. ત્રણ પુત્રીઓ હતી પણ પુત્ર ન હતો; અને ઉંમર બહુ મોટી ન હતી; અને સવિશેષ આગ્રહ કરુંબમાંથી અને બહારથી અનેક ઠેકાણેથી થયો, પરંતુ કોઈ ઉરમંથન પછી પોતાના એકપત્નીવ્રતના નિશ્ચયમાં તે અડગ રહી શક્યા. આ એક જ જીવનનું જિંદગી પાસું તે તેમના શેષ આયુષ્યને ધન્યતાને પાત્ર કરાવે છે. આ પ્રસંગે, મારા એક પરમ મિત્ર જમનગરના શ્રી. ધોળકિયા જે ઈ. સ. ૧૯૨૦માં મહારી સાથે કરાચીમાં હતા તેમના જીવનનો એક અત્યંત કરુણ પ્રસંગ યાદ આવે છે. પરણ્યા પછી દૂંક ગાળામાં જ તેમનાં પત્ની એકાએક જમનગરમાં ગુજરી જતાં તેમના જીવનને અસહ્ય આઘાત લાગેલો. કહે છે કે દુઃખનું ઓસડ દહાડા છે; પરંતુ, તેમના જીવનની અડગ સમાધિ મૃત્યુ સુધી છૂટી જ નહિ! ફરી લગ્ન કરવા એમને ઘણાંયે મિત્રોએ વિનવ્યા હતા; તેમના પિતાશ્રીના આગ્રહથી છેવટે એ તેમને લાવનગરથી લખેલું કે :

“સંસારનું પ્રયાણ હજી બહુ લાંબું બાકી છે અને આ પ્રયાણમાં એકથી લલા બે તેવી વડીલોની સલાહ છે; માટે માતપિતાની ઉંમર, સંતતિ નથી તે હકીકત વગેરે ધ્યાનમાં લઈ, ફરી વિચાર કરવા જોઈએ.”

એના હૃદયદ્રાવક ઉત્તરમાં તેમણે આ બે અમર પંક્તિઓ ટાંકી હતી તે હું કદી ભૂલી શકતો નથી :

તથા સંસેક્તવ્યા સ્મરણસલિલેનાનુદિવસમ્ ।

યથા મેયં મ્હાનિ વ્રજતિ મધુરા પ્રેમ-લતિકા ॥

આ પંક્તિઓ જીર્મિના આવેશમાં ટાંકવી તો કદાચ સહેલી છે; પરંતુ નિરંતર સ્મરણરૂપી સિંચનના જળથી પ્રેમલતિકાને આમરણાંત પ્રકુલિત રાખી શકે તેવી વ્યક્તિઓ કેટલી જીવંતમાં આવે છે? મહારા મિત્ર શબ્દેશબ્દનું પાલન કરી થોડા વર્ષમાં તો સંસાર છોડી ગયા !!

આ પંક્તિઓનું એ માટે સ્મરણ થાય છે કે કાન્તિલાઈના શેષજીવનમાં જે કરુણ દાયા પડી તેની માનસિક નોંધ સ્વજનોએ અને મિત્રોએ લીધી છે; હું બ્યારે આગ્રા ગયો, ત્યારે તેઓ બહારથી હસમુખા, અને કર્તવ્યનિષ્ઠ લાગતા હતા; જતાં, ઉરમાં તેમના ગૃહજીવનમાં મને એવો યે સ્પષ્ટ ભાવ ઊઠ્યો કે જેનું અમર-સ્વરૂપ લવભૂતિએ આપ્યું છે :

વિના સીતાદેવ્યા કિમિવ ન હિ દુઃખં રણપતેઃ ।

ખીબું મેં જોયું કે તેમની માતાવિહોણી પુત્રીઓને કંઈ પણ ઓછું ન આવે તે માટે તેઓ અત્યંત કાળજી રાખતા. માતપિતા ઉભયનું વાત્સલ્ય તેમનામાંથી નીતરતું હું જોતો. તેમાં પાછી મોટી પુત્રીની જીવ-લેણ માંદગી આવી અને તેને પણ ભારે હૃદયે વળાવવી પડી!

ત્રીજી છાપ એ પડી કે કૉલેજના વિદ્યાર્થીઓના જીવન સાથે તેઓ ઓતપ્રોત થઈ જતા. વિદ્યાનના આદર્શ અધ્યાપકને જાજો તેવું તેમના જીવનનું શીલ હતું. પોતાનું કર્તવ્ય એકનિષ્ઠાથી કરવું, જ્ઞાન અને

વિજ્ઞાનની સતત ઉપાસના કરવી અને તે ઉપરાંત બહારના જીવન સાથે ઉદાત્ત સંબંધ ટેંગવવા-તે પ્રણાલી આજના સંકટો જીતવા અધ્યાપકોએ અપનાવી લેવા જેવી છે. જૂના વખતના ગુરુ-શિષ્ય સંબંધોની તેમણે અવારનવાર ઝાંખી કરાવી છે તેમ હું સ્પષ્ટ નોંધી શક્યો.

આ સાથે હું એમ પણ જોતો કે આનોર્લે જે વિજ્ઞાન અધ્યાપકની વ્યાખ્યા આપે છે તે પ્રમાણે, પઠન અને પાઠન ઉપરાંત જે કાંઈ, બ્યાંથી, તેમને સુંદર અને ભવ્ય મળ્યું, તેનું પૂરા ભાવથી એકલા વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ જ નહિ, પરંતુ શિક્ષિતસમાજ આગળ થાય એટલું વિતરણ કરવું; આમ, દ્વિર્થ પણ પ્રકારનો પોતાનો સ્વાર્થ સાધવાની વૃત્તિ સિવાય, જે શુદ્ધ અને ઉચ્ચ પ્રચારકને શોભે તેવી તેમના ઉરમાં રહેલી ભાવના જોઈને હું પ્રસન્ન થતો.

રિકન જેને જીવનસાહ્ય અથવા ઉત્તમ પ્રગતિ કહે છે તે સાધવાની તેમની હમેશાં તમન્ના હતી:

“He is only advancing in life, whose heart is getting softer, whose blood warmer, whose brain quicker, whose spirit is entering into living peace.”

આ પ્રમાણે, વર્ષો જતાં તેમનું હૃદય વધારે દ્રમણ બનતું હતું; અસાધ્ય રોગ લાગુ પડેલો છતાં તેમનું સત્ત્વ વધારે સતેજ થતું હતું; તેમની ખુદ્ધિ તીવ્ર થતી હતી; અને આત્મા ધીરેધીરે પ્રભુધર્યાને આધીન થઈ પરમ શાંતિ મેળવવાનો પ્રયત્ન કરતો હતો. ગોવર્ધનરામભાઈ જેવી વિભૂતિને, સાક્ષરજીવનને શોભે તેમ અંત સુધી શ્રી. સન્મુખભાઈ પંડ્યાની પ્રેરણાથી તેમણે કષ્ટ સહન કરતાં કરતાં પણ રક્ષકપણું સંપાદન કરીને શ્રદ્ધાંજલિ આપ્યાં જ કરી-એ એક એમના જીવનની ઐતિહાસિક ઘટના બની ગઈ. આવા ગાનનિષ્ઠ, ઉચ્ચ દ્રષ્ટિના અધ્યાપકો આપણા ગુજરાતમાં બહુ થોડા છે, અને હું માનું છું કે જેમ એક પ્રકારનું ઉચ્ચ સ્થાન સંસ્કારમૂર્તિ, સાહિત્યના અધ્યાપક આનંદશંકરભાઈનું છે તેવું જ લગભગ સ્થાન કાન્નિભાઈનું વિજ્ઞાનના ઉચ્ચ અધ્યાપક તરીકે રહેશે. આમ સાહિત્ય કલા અને વિજ્ઞાનનું પરિશીલન-આ ત્રિવેણીસંગમ તેમનામાં સધાયો હતો. કૉલેજની વિજ્ઞાનની પ્રયોગશાળામાં સાવકાળો સુધી સંશોધન, વિદ્યાવ્યાસંગ તથા વિદ્યાર્થીઓ સાથે મમતાભરેલો ને સક્રિય સહાયયુક્ત સંપર્ક, વિશેષ વાચન મનન અને રસિક વ્યાખ્યાનો ને ખીજી વિવિધ યુનિવર્સિટીની પ્રવૃત્તિઓમાં જોડા રસ વગેરેથી તેઓ પોતાના કુટુંબજીવનની અંતર્વ્યથા શમાવી દેતા!

આમ જે ગૃહસ્થાશ્રમ આપ્યા જઈ સંગોપાંગ વિકાસ પામશે એમ ધારેલું તે વિધિની ફૂર ઘટનાથી ન બની શક્યું; એટલે, એક જાતની જોડી ઉદાસીનતા આવી ગઈ, નહિ તો, જીવનના ઉત્સાહમાં તેમનો સાહિત્યસેવાનો વધુ મનહર વિકાસ સધાન એમ હું માનું છું. કૉલેજમાં ભાષણો આપવાં ને વિજ્ઞાન વિષે વાંચવું-લખવું તે બરોબર હતું, પણ પ્રેરણામૂર્તિના અભાવથી એક એવો એળો જીત્યો જે છેવટ સુધી રહ્યો!

આજે ગુજરાતભરમાં આવા વિદ્યાને આજીવન વરેલા, સંસ્કારમૂર્તિ અધ્યાપકો કેટલા હશે!

જેને વારંવાર ‘રાજકીય કાર્ય’ના નામથી આપણા દેશમાં વર્ણવવામાં આવે છે, તેની વિરુદ્ધ મહારે અન્યારે કહેવાનું નથી, છતાં આપણે એક સત્ય ભૂલી જવું ન જોઈએ કે આવું ‘રાજકીય કાર્ય’ દરેક યુવકને ગોકતું નથી અને દરેક યુવકને આકર્ષી શકે પણ નહિ, સિવાય કે એક અલ્પકાળની પ્રવૃત્તિ તરીકે. દુર્ભાગ્યે આ વસ્તુ બહુ થોડા સમયે છે, અને દેશસેવા એટલે ‘રાજકીય કાર્ય’ એવો સાંકડો ને બ્રમજનક સંસ્કાર ઘણા યુવકોના ઉત્સાહી હૃદયને ભમાવે છે.

પણ રાષ્ટ્રરચનાને માટે એટલી જ આવશ્યક એવી સેવા અર્પવાના ઘણા માર્ગો છે. તેઓ વધારે શાન્તિવાળા હોય, ધાંધલીઆ ન હોય, તરત નામ બહાર આણે એવા ન હોય તો કાંઈ ખોટું છે? ઘણા યુવકો એવાને જ પસંદ કરશે. ઘણાઓમાં એવાને માટે ખાસ યોગ્યતા હોય છે.....
.....દરેકે દરેક માણસે યથાશક્તિ તે સમયે (સ્વરાજ્ય મળે ત્યારે) પોતાની સેવા કરવા તૈયાર થઈ રહેવું જોઈએ. દરેક જણ આજથી જ એવી તાલીમ લે, એવી પ્રવીણતા મેળવે કે રાષ્ટ્રરચનાની કોઈ પણ વિધિમાં પોતાનો સંગીન ફાળો તે આપી શકે. ‘રાજકીય કાર્યકર્તા’ને જ કાંઈ દેશસેવાનો પટ્ટો લખી આપ્યો નથી: એક વેદ, એક ઇજનેર, એક રસાયનશાસ્ત્રી ઘણી વાર વધારે સેવા કરી શકે અને આપણામાંના ઘણાને એ સેવા વિશેષ અનુકૂળ પણ થાય.”

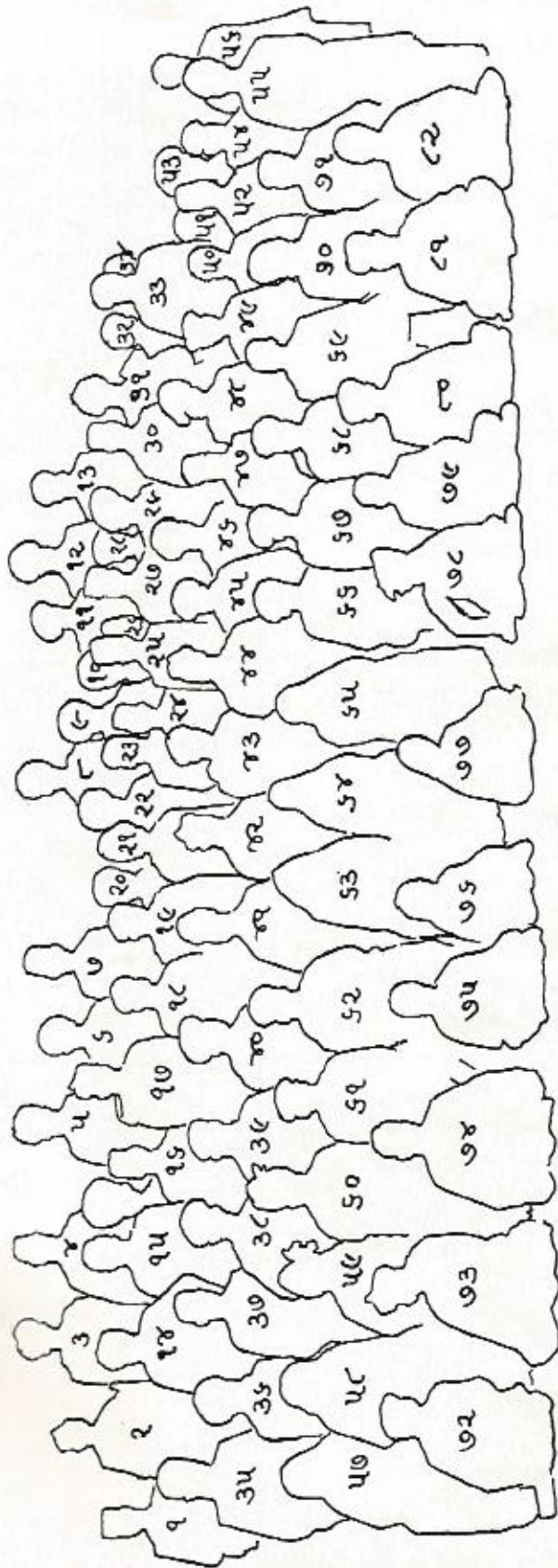
(“છેલ્લી પરીક્ષા”માંથી નવચેતન, ૧૯૩૧)

કા. છ. પંડ્યા

“શ્રેષ્ઠતા તો નાના-મોટાના સુભગ સમન્વયથી જ જન્મે છે. પીછી ને રંગોની સાથે ચિત્રકારનું માનસ જોઈએ. વીણાના થોડાક ધાતુના તારો ને બે તુંબાંઓની સાથે પ્રભુત્વમય ક્રીડા કરનાર અંગુલિઓ ને સંગીતહૃદય પણ જોઈએ. આ ઉપરથી પડતા ફળને શું ન્યૂટન પહેલાં કોઈ કાળામાથાના માનવીએ દીઠું જ નહોતું? શિવલિંગની સાથે ઉદરડીની રમત ભાવિ દયાનન્દની પહેલાં કોઈ ભક્ત નેત્રાએ દીઠી જ નહોતી? છતાં ન્યૂટનના દર્શનથી ગુરુત્વાકર્ષણનો મહાસિદ્ધાન્ત જન્મ પામ્યો, મૂળશંકરના દર્શનથી દયાનંદ સરસ્વતી, આર્યસમાજ ને તેમાંથી નીપજેલું સર્વ જન્મ પામ્યું. ગ્રહણોના દર્શનમાં ખગોળવેત્તાઓની ગણતરી કરતાં થોડીક પણ મોટો પ્રકાશ દેખાતો હતો તે થોડી પણનો તક્ષવત ને આઈન્સ્ટાઈનની પ્રતિભા બનેથી “રેલેટિવિટી”નો નવો યુગ-પ્રવર્તક વાદ જન્મ પામ્યો.”

(“મહોટાં અને ન્હાનાં”માંથી નવચેતન, ૧૯૨૭)

કા. છ. પંડ્યા

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ રાજકોટ ઈ. ૧૯૦૯-સામ. પાતા પરના ફોટોગ્રાફમાંની વ્યક્તિઓનો, કપર આપેલા નિર્દેશક-દેખાંકનમાંના ક્રમાંક અનુસાર પરિચય

૭ ભોગીન્દ્રરાવ રતનલાલ દિવિટિયા, ૧૧ હરિરાય બુચ (વડોદરા), ૧૨ જયસુખરાય પુ. ભોળીપુરા, ૧૩ અંબાલાલ બુલાખીરામ ભત્તી, ૧૪ શંકરરાય અમૃતરાય સહીબક, ૧૮ ટા. હરિપ્રસાદ શંકરરાય હેસાઈ, ૨૩ ડાહ્યાભાઈ લક્ષ્મણભાઈ પટેલ, ૨૫ કાન્તિલાલ છાગતલાલ પંડ્યા, ૨૬ ગદુલાલ ગોપીલાલ ધુ, ૨૭ ચન્દ્રસંકર નર્મદાસંકર પંડ્યા, ૩૩ ભાનુસુખરામ ત્રિશુલુરામ મહેતા, ૩૫ પ્રો. સાંકળબંદ જે. શાહ, ૩૬ હિમતલાલ ગણેશજી અંબલિયા, ૩૮ જન્મરાજ મહાસંકર બુચ (સલિત), ૩૯ બળવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર, ૪૦ શ્રી શુક્લ, ૪૧ ભેજનજી દીવાન (ગોડલ), ૪૩ રા. બ. કેશવલાલ ગિરધરલાલ ત્રિવેદી, ૪૫ પ્રાણસંકર ભવ.નીસંકર ભોળી, ૪૭ હિતમલાલ કેશવલાલ ત્રિવેદી, ૪૯ નળીનદાસ આત્મારામ માસ્તર, ૫૭ શાસ્ત્રાભેન સુમન્ત મહેતા, ૫૭ વિદ્યાભેન રમણભાઈ નીલકંઠ, ૬૦ ઠાકોર શ્રી દોસતસિંહ (લીમડી), ૬૧ મહારાજ ભગવતસિંહ (ગોડળ), ૬૨ અંબાલાલ સાકરલાલ હેસાઈ (મધુખ), ૬૩ મહારાણી નંદકુંવરબા (ગોડળ), ૬૪ કુ. બાકુંવરબા (ગોડળ), ૬૫ કુ. લીલાબા (ગોડળ), ૬૬ લાલ-સંકર હિમયાસંકર ત્રિવેદી, ૬૭ રણજીટભાઈ કદશરામ, ૬૮ કેશવલાલ હર્ષદરાય ધુચ, ૬૯ ડાહ્યાભાઈ પીતાંબરદાસ દેરાસરી, ૭૦ સર પ્રભાસંકર દસપતરામ પટ્ટણી, ૭૧ શેઠ પુરુષોત્તમ વિશ્રામ માવજી, ૭૨ કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી, ૮૦ રમણલાલ મહીપતરામ નીલકંઠ,

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ રાજકોટ ઇ. ૧૯૦૯

કેટલાક સંસ્કારો

શ્રી. ઇન્દુલાલ ક. યાજ્ઞિક

ક્રાન્તિભાઈ બાણે ગઈ કાલે મળ્યા હોય એમ લાગે છે, તેથી તેમના સ્મારક-અંક માટે લખવું જરા અડતું લાગે છે; છતાં અડધી સદીથી વધુ કાળના એક વડીલ સુગ મિત્ર પાસેથી થોડુંઘણું શીખ્યો છું, તેથી તે વિષે લખવાની મારી ફરજ સમજું છું.

સન ૧૯૦૫ની આસપાસ નડિયાદના નાગર બ્રાહ્મણ સમાજ તરફથી ઉનાળાની રજામાં સંસ્કૃત-અંગ્રેજીના વર્ગ ચલાવાતા, તેમજ તેના વાર્ષિક સમેલનમાં મુખપાઠ ગોઠવાતા. આ બંધી પ્રવૃત્તિમાં એક શિષ્યાઉ વિદ્યાર્થી તરીકે મને તેમના સૌમ્ય સ્વભાવનો અને શાણી શિક્ષણ-શક્તિનો અનુભવ થયેલો; અને ભાષાના ઉચ્ચારના અને વકૃત્યના ઘણા પાઠ તેમની તેમજ ચંદ્રશંકર પાસેથી હું શીખેલો તે આજ સુધી મારા ઘડતરમાં વણાયેલા રહ્યા છે.

મુંબાઈમાં સન ૧૯૦૯-૧૯૧૨ના કાળમાં ગુર્જર સભામાં મને તેમનો ગાઢ અનુભવ થયેલો. તેઓ ખાસ કરીને સાહિત્ય, વિજ્ઞાન, શિક્ષણ, સમાજ-સુધારણા જેવા વિષયોમાં રસ લેતા. પણ જે સવાલ તે લેખન કે ભાષણ માટે પસંદ કરતા તેમાં ઊંડા ઊતરતા, તેનો પદ્ધતિસર અભ્યાસ કરતા, તેની વિવિધ દૃષ્ટિથી ચકાસણી કરતા, અને તેનું કંઈક નિષ્પક્ષ છતાં પ્રગતિશીલ દૃષ્ટિથી નિરૂપણ કરતા. તે જેમ રહિયુસ્ત નહોતા તેમ છેક ઉદ્દામ કે ઉગ્ર નહોતા થતા. પણ વર્ડ્ઝવર્થ કવિની રીતે એક ડગલું આગળ ભરવામાં કૃતકૃત્યતા અનુભવતા.

તે કાળમાં કેટલીક વાર અમારી સાથે અંગત તેમજ સામાન્ય વિષયોની ચર્ચાઓ કલાકો સુધી બહુ શ્રીષ્ટવટ્ટી, ધીરજથી અને વિવેકબુદ્ધિથી કરતા. તેમાં ખાસ તો પોતાના અંગત રાગદોષ કે લોકવાયકાના કરને ગાળીને હિંમતભેર યોગ્ય નિર્ણય કે સલાહ આપતા. આવી લાંબી ચર્ચાઓથી મારી વિચારશક્તિ અને નિશ્ચયબળ ઘણું જ ધકાએલાં તે આજ સુધી હું આભાર સાથે યાદ કરું છું.

મારા મુંબાઈના વાસ દરમ્યાન ક્રાન્તિભાઈ વિજ્ઞાનના વધુ અભ્યાસ માટે ઈંગ્લાંડ ગયા અને થોડાં વર્ષ પછી ડિગ્રી લઈને પાટા ફર્યા. અમારા નડિયાદ મેડળમાંથી એ પહેલા વિલાયત ગયા ને જરૂરી બંધી તૈયારી કરી શક્યા અને પછી જીવનભર વિજ્ઞાનના વ્યાસંગિક સંશોધક અને શિક્ષક રહ્યા, એ તેમના પસંદગીના વિષય પર એકાગ્ર થવાની અસાધારણ શક્તિ પુરવાર કરે છે.

તેમણે વિજ્ઞાન વિષે પુસ્તકો અને અનેક લેખ લખ્યા છે, પણ ગુજરાતની જનતા તો “શ્રીયુત ગોવર્ધનરામ” એ નામે લખેલી સંક્ષિપ્ત જીવનકથાથી જ તેમને સદા કાળ માટે પિછાનશે.

ઓગણીસમી સદીની આખરમાં સાહિત્ય વ્યોમમાં ઝળકેલા અને ધ્રુવ તારક બની રહેલા, ગોવર્ધનરામ ખાવન વરસની-પ્રમાણમાં નાની-વયે સને ૧૯૦૭માં ગુજરી ગયા. તે પછી થોડા જ માસમાં તેમના વડીલ ને પ્રેરક તેમજ સંસ્કૃતમયી ગુજરાતીના પુરસ્કર્તા મનસુખરામ વૃદ્ધ વયે અવસાન પામ્યા. તે પહેલાં નડિયાદના જ અવેરીલાલ ચારિક, મણિલાલ નલુભાઈ, બાલાશંકર ઉલ્લાસરામ અને તે પછી દોલતરામ પંડ્યા વગેરે સાક્ષરો આવ્યા ગયા હતા. છતાં એ સર્વેના શિરોમણિ રૂપ ગોવર્ધનરામનું જ માત્ર કડીબંધ લખેલું જીવનચરિત્ર આજે મોખૂદ છે. તે માટે ગુજરાતી પ્રબલ કાન્તિભાઈનો આભાર માનવો જોઈએ.

ખીજ સર્વ સાક્ષરો અને મુસ્સદીઓનાં જીવનચરિત્ર લખવાની અનેક યોજના ઘડાઈ, પણ પાર પડી નહિ. જ્યારે ગોવર્ધનરામના અવસાનનો ઘા તાજે હતો, ત્યારે તેમના મામાની જીવનકથા માટે સુલલ સામગ્રી તરત ભેગી કરી, તે પોતાના અભ્યાસ-કાળ દરમ્યાન લખવાનું કામ સહેલું નહોતું. અનેક કારણસર તે કામ હીલમાં મુકાયું હોત, પણ કાન્તિભાઈ, તેમના સ્વભાવ મુજબ એક વાર કામ હાથ પર લીધું એટલે તેની તૈયારી રૂપે મોંઘ ટિપ્પણ કરવા પલાંઠી વાળીને બેસી ગયા અને આગળ ભણવા જતાં પહેલાં એ જીવનકથા પૂરી કરીને પ્રકાશકને સોંપી દીધી, એ તેમના જીવનની યશ કલગી જ ગણાય.

પોતાના નિકટ સંબંધને બને તેટલે અંશે ગાળીને વાસ્તવિક દૃષ્ટિથી તે વખતે સહેલાઈથી મળતી હકીકત સરલ અને સુવાચ્ય, છતાં રસિક અને પ્રબોધક શૈલીમાં રજૂ કરવા માટે ગોવર્ધનરામના ગુજરાત સમરના ગુણપૂર્વક સદા માટે કાન્તિભાઈના ઝણી રહેશે.

“જીવનકથા કે જીવનચરિત્રની રચનાના બે બે નિયમો છે તે સર્વ નિયમોના આધારરૂપ મહાનિયમ તો એ જ હોઈ શકે કે ચરિત્રલેખકે નાયકની તાદશ પ્રતિમા પોતાના લેખમાં ખરી કરવી. એક કુશળ ચિત્રકાર પોતાના કેન્દ્રવાસ ઉપર એવી આબેહૂબ છબી ઉતારે છે કે છબીમાં રહેલો મનુષ્ય જાણે જીવતો જ હોય એમ જોનારને આભાસ થાય છે. તોને જોળખનાર મનુષ્યને, છબી જોતાં, એમ જ લાગે છે કે, આ તે પેલો મનુષ્ય સાક્ષાત્ અહીં વિરાજે છે શું? અને તોને ન જોળખનારને એની પ્રતિમા-જીવરહિત હોવા છતાં-એવી તાદશ લાગે છે કે જાણે જીવતો આકૃતિ જ જોઈ હોય એમ તોના મન ઉપર સંસ્કાર પડે છે. અરે, એટલું જ નહિ, પણ કેટલાક પૂતળાં બનાવનારાઓ એવી શ્રેષ્ઠ કલાથી પૂતળાં ઘડે છે કે તે જાણે હમણાં બાલશે કે હાલશે એટલે સુધી જોનારને ભ્રમ થાય છે. આવી શ્રેષ્ઠ તાદશતા ચિત્રમાં, ફોટોગ્રાફમાં કે વિશેષ સ્થૂલ, મૂર્તિરચનામાં ઘણી વાર દૃષ્ટિગોચર થાય છે. જીવનકથાકારનાં કલા ને કર્તવ્ય પણ આવા પ્રકારનાં છે. તોનાં સાધન અલબત્ત, વિશેષ સૂક્ષ્મ શક્તિવાળાં છે, પરંતુ તેની કૃતિ તો તરવતઃ શબ્દચિત્ર જ છે. પોતાના નાયકને કેમ વધારે સુંદર બનાવવો તથા કેમ ઓછા દોષવાળો દેખાડવો એ એને જોવાનું નથી. એનું મુખ્ય કર્તવ્ય તો એ જ છે કે નાયકનું સત્ય સ્વરૂપ શું છે તે બને તેટલી સંપૂર્ણતાથી સમજવું અને બને તેટલી કુશળતાથી કાગળ પર ઉતારવું. નાયકના ચરિત્રનું સત્ય, સ્વાભાવિક, તાદશ નિરૂપણ કરવામાં આ ચિત્રની કૃતૃજ્ઞતા અને સુંદરતા રહેલી છે—નાયકને સર્વ ગુણોથી અસત્ય રીતે સંપૂર્ણ બનાવવામાં નહિ.”

“શ્રીચુત ગોવર્ધનરામ”માંથી

-કા. છ. પંડ્યા

એક મુંગા સાહિત્ય-સેવક

શ્રી. ચુનીલાલ મડિયા

છેલ્લા દરેક વર્ષથી મુંબાઈ શહેરનાં સાહિત્યિક સમારંભો ને સંમેલનોમાં એક શ્વેત વસ્ત્રધારી વયોવૃદ્ધ વ્યક્તિની હાજરી અચૂક નજરે પડતી. ઓછાબોલા, નિરાડંબર, તેજસ્વી વ્યક્તિત્વ ધરાવનાર એ સબજન નવી પેઢીના લેખક સાથે નિખાલસતાથી હળતામળતા, નાના સાથે નાના બની જતા, અને સાહિત્યના છેલ્લામાં છેલ્લા લેખનપ્રવાહો અને વલણોથી વોકેફ રહેતા. સાક્ષરપેઢીના એ લગલગ છેલ્લા સાક્ષી ડૉ. કાન્તિલાલ-છગનલાલ પંડ્યા હતા.

ડૉ. પંડ્યા, સદ્ગત ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠીના ભાણેજ, અને “કાદંબરી”ના અનુવાદક છગનલાલ હરિલાલ પંડ્યાના પુત્ર થાય. આમ પોતે વિજ્ઞાનના અધ્યાપક હોવા છતાં સાહિત્યના સંસ્કાર અને અનુરાગ એમને પિતૃપક્ષેથી તેમજ માતૃપક્ષેથી બાણે કે વારસામાં મળેલા. નિવૃત્તિકાળમાં એમણે ગોવર્ધનરામનું સાલવારી જીવનચરિત્ર તૈયાર કરેલું તથા એમની ‘સ્કૅપ્યુલ્કસ’નું સંપાદન શરૂ કરેલું, જે કામ હવે અધૂરું રહેવા પામ્યું છે.*

સદ્ગતનો વ્યવસાયી રસનો વિષય વિજ્ઞાન હતો, અને વિજ્ઞાનવિષયક ત્રણેક ગ્રંથો પણ લખેલા અને લાવનગર ખાતેના સાહિત્યપરિષદના અધિવેશનમાં વિજ્ઞાનવિભાગના પ્રમુખ તરીકે પણ બિરાજેલા, છતાં તેઓ સાહિત્યના રંગ વડે જ રંગાયેલા હતા. શેષ જીવનમાં તેઓ સાહિત્યનાં છેલ્લામાં છેલ્લાં પ્રકાશનો ઉપરાંત ચાલુ સામયિકમાં પ્રગટતાં લખાણો પણ ઝીણવટથી વાંચી જતા, અને એમાંની ઊર્ધ્વ વાર્તા યા નાટિકા પોતાને ગમી જતી, તો તુરત એના લેખકને પત્ર લખીને યા ટેલિફોન કરીને પોતાનો આનંદ વ્યક્ત કરતા.

છેલ્લાં ચારેક વર્ષથી ગોવર્ધનરામ સ્મારક સમિતિમાં ડૉ. પંડ્યા સાથે કામ કરવાનું સદ્ભાગ્ય આ લખનારને પ્રાપ્ત થયેલું. સમિતિએ ગોવર્ધનરામનું નડિયાદ ખાતેનું જન્મસ્થાન ખરીદી લીધું પછી એને “સ્મૃતિમંદિર” તરીકે બહેર દૂરને સોંપતા પહેલાં ડૉ. પંડ્યાના અને મારા નામ પર રાખવું પડેલું. એ વર્ષો દરમિયાન સમિતિની બેઠકો બોલાવવામાં, એની કાર્યનોંધ તૈયાર કરવામાં, ચેરિટી કમિશનર સાથે દૂરનોંધણી અંગેના પત્રવ્યવહાર વગેરેમાં તથા આખરી સોંપણી કરવામાં ડૉ. પંડ્યાએ એમની પેઢીના જે લાક્ષણિક ગુણો ચોકસાઈ, ચીવટ, ખંત વગેરે દાખવેલાં, એ તો આ લખનારને માટે એક અંગત સંભારણું બની રહેશે.

નડિયાદ ખાતે ગોવર્ધનરામ સ્મૃતિમંદિરની યોજનાને મૂર્ત કરવામાં ડૉ. કાન્તિલાલ પંડ્યાનો અવિરત પુરુષાર્થ જ સદ્ગતની એક કાયમી સ્મૃતિ બની રહેશે.

*૧૯૫૬માં સંપૂર્ણ થયું છે.

સ્વ. શ્રી. કાન્તિલાલ પંડ્યા

કેટલાંક સંસ્મરણો

શ્રી. શંકરલાલ બેંકર

મુંબાઈમાં કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ અને ખીજાઓ મળી “યુનિયન” નામની સંસ્થા ચલાવતા. તેમાં શ્રી. નગીનદાસ ભારતર, શ્રી. ચંદ્રશંકર પંડ્યા, શ્રી. કાન્તિલાલ પંડ્યા, શ્રી. મનસુખરામ ભારતર, શ્રી. વિભાકર વગેરે આગળપડતો ભાગ લેતા. આ યુનિયનની સ્થાપના ઘણું કરીને ૧૯૦૮ના અરસામાં થઈ હતી. કાકડવાડીમાં આર્યસમાજના મંદિરમાં રવિવારે સવારે તેની સભાઓ મળતી. ત્યાં રાજકીય, સામાજિક તથા સાહિત્ય સંબંધી વિષયોની ચર્ચા થતી. આ પ્રવૃત્તિ વિશે સાંભળી હું પણ તેમાં જતો થયો, અને ત્યાં શ્રી. કાન્તિલાલ પંડ્યા અને એમના સાથીઓનો પરિચય થયો.

યુનિયનમાં ભાગ લેનારા મોટે ભાગે સાહિત્યના રસિયા, એટલે એમને એવો વિચાર આવ્યો કે આ યુનિયનની સભા ઉપરાંત ગુજરાતી કાવ્યો માટે એક અભ્યાસવર્તુળ હોય તો સારું. એ પછી તે માટે દર અઠવાડિયે એક વખત અનુકૂળ દિવસે સાંજના મળવાનો કાર્યક્રમ થયો.

શ્રી. કાન્તિલાલ, ગોવર્ધનરામના ભાણેજ થાય અને તેમના પિતા છગનલાલ પંડ્યા પણ સંસ્કૃત અને સાહિત્યના વિદ્વાન. એટલે તે રીતે તેમનામાં સાહિત્ય વિષેનો પ્રેમ તો સ્વાભાવિક રીતે હોય જ. આ અભ્યાસ-વર્તુળમાં શ્રી. કાન્તિલાલ અંજરિયાના “કાવ્ય માધુર્ય”માંથી કાવ્યો ગાઈ સંભળાવતા. કલાપિના “વીણાનો મૃગ” અને “મિલ્લમંગળ” તેમણે સરસ રાગ અને લઘુથી ગાઈ સંભળાવેલાં તે હજુ પણ મને એવાં ને એવાં યાદ છે. આ કાવ્યગાન પછી સાહિત્યકારો ચર્ચા કરતા ને કાવ્યોની ખૂબીઓ ને ખામીઓ બતાવતા.

શ્રી. કાન્તિલાલ સ્વભાવે પ્રેમાળ, મિલનસાર અને આનંદી હતા, ને તે તેમના પ્રત્યેનું મોટું આકર્ષણ હતું. તેમનામાં એવું કંઈક હતું કે જેને લીધે સૌને તેમનો પરિચય કરવાનો ગમે, મળવાનું મન થાય અને તેથી તેમના ઘણા મિત્રો થતા.

એમ. એ. થયા પછી શ્રી. કાન્તિલાલ, વિજ્ઞાનના વધુ અભ્યાસ માટે તાજેતરમાં જ ઍંગ્લોરમાં સ્થપાયેલા ટાટા ઈન્સ્ટિટ્યૂટમાં ગયા, અને તેમના પછી ખીજે વર્ષે હું ગયો. અમે બંને રસાયન શાસ્ત્રના અભ્યાસી હતા. તે સંસ્થામાં કેમિસ્ટ્રી માટે બે વિભાગ હતા. એક “કુવળ સંશોધન” (પ્યોર રિસર્ચ)નો અને ખીજો “ઔદ્યોગિક રસાયનશાસ્ત્ર” (ઈન્ડસ્ટ્રિયલ-કેમિસ્ટ્રી). હું પહેલા વિભાગમાં, ઔર્ગેનિક કેમિસ્ટ્રીમાં જોડાયો અને શ્રી. કાન્તિલાલ ઔદ્યોગિક કેમિસ્ટ્રીના વિભાગમાં જોડાયા હતા.

તે સમયમાં સ્વદેશી તથા દેશના ઔદ્યોગિક વિકાસ માટે ઘણી ચર્ચાઓ ચાલતી, અને તેને પરિણામે કેટલાક વિદ્યાર્થીઓનાં મન ઔદ્યોગિક વિકાસ માટેની વૈજ્ઞાનિક તાલીમ તરફ ખેંચાયાં હતાં. શ્રી. કાન્તિલાલે પણ એ જ ભાવનાથી પ્રેરાઈ આ વિષય લીધો હતો. આખાં દેશના બધા જ ભાગમાંથી તે વખતે કુલ ચાલીસેક જેટલા વિદ્યાર્થીઓ ઈન્સ્ટિટ્યૂટમાં દાખલ થયા હતા.

આમ જે પરિચય મુંબાઈમાં થયો હતો તે વધારવાનો પ્રસંગ દૈવયોગે ફરી ઐંગ્લોરમાં સાંપડ્યો. તેમની ને મારી ઓરડીઓ નજદીક જ હતી. મેં બીજી ભાષા તરીકે સંસ્કૃત લીધું નહોતું, એટલે સંસ્કૃત સાહિત્ય વાંચી શકું એવી સ્થિતિ નહોતી. અહીં શ્રી. કાન્તિલાલના સંબંધનો એ લાભ મળ્યો કે મને તેઓ સંસ્કૃત કાવ્યો વાંચી સંભળાવવા ને સમજાવવા લાગ્યા. કાલિદાસના મેઘદૂત અને રઘુવંશમાંથી ઘણા સર્ગો તેમણે વાંચી સંભળાવ્યા. તેને લીધે સંસ્કૃત સાહિત્યનો મને પરિચય થયો ને રસ બળ્યો. આ તેમનું ઋણ કદી ભુલાય તેમ નથી.

ઐંગ્લોરના અભ્યાસકાળ દરમિયાન તેમણે ત્યાંના વિદ્યાર્થીઓનો ઘણો પ્રેમ ને આદર મેળવ્યાં હતાં. રમતગમતોમાં તેઓ રસપૂર્વક ભાગ લેતા ને કાલેજની છતર પ્રવૃત્તિમાં પણ શ્રી. કાન્તિલાલ હોય જ. એમનો કંઠ બહુ મીઠો ને તેઓ સરસ ગાયનો ગાતા. લેખારેટરીમાંથી આવ્યા બાદ સાંજના કે રજાને દિવસે વિદ્યાર્થીઓ મળ્યા હોય ને ગાવાનું કહે ત્યારે મોકળે મને ગાયનો સંભળાવતા ને સર્વેને પ્રસન્ન કરતા. તેમના ગુણોની જીવાસ ત્યાં પણ રહેજે પ્રસરી હતી.

ટાટા ઈન્સ્ટિટ્યૂટના અભ્યાસકાળ દરમિયાનની ખાસ નોંધવા જેવી બાબત તો તેમણે ત્યાં આપેલી હિંમતભરી લડતની છે. ઈન્સ્ટિટ્યૂટમાં આવી કામ કરતાં તેમને અને તેમના વિભાગના વિદ્યાર્થીઓને જણાયું કે ત્યાં તેઓ જે વિષય શીખવા માટે આવેલા છે તે માટેનાં સાધનો અને વ્યવસ્થા પૂરતાં નથી. અને પ્રોફેસર તરીકે જેમની નિમણૂક થયેલી તે, તે વિષયના નિષ્ણાત ન હોવાને કારણે, એ વિષે યોગ્ય તાલીમ કે માર્ગદર્શન આપી શકે એવું નહોતું; એટલે કાં ફરિયાદ દૂર થાય, અથવા એ ન બને તો વિદ્યાર્થીઓને સંસ્થા છોડવા દેવામાં આવે એવી માગણી વિદ્યાર્થીઓએ કરી. થોડો વખત સૌએ ધીરજ રાખી, પણ છેવટે તે ખૂટી ગઈ અને તે માટે લડત આપવાનો નિર્ધાર કર્યો. આ લડતમાં સંસ્થાના બધા જ વિભાગના વિદ્યાર્થીઓએ સાથ આપ્યો હતો. એક મેમેબરેન્ડમ થઈ તેમણે સંસ્થાના કાયરેક્ટરને આપ્યું. પણ તે મળતાં કંઈ ન્યાય આપવાને બદલે કાયરેક્ટર ઊલટા ગુસ્સે થયા અને વઢયા.

આ લડતમાં શ્રી. કાન્તિલાલે ઘણો આગળપડતો ભાગ લીધો હતો. વિદ્યાર્થીઓએ લડત ચાલુ જ રાખી; પણ શ્રી. કાન્તિલાલને હોસ્ટેલ છોડવી પડી. ટાટા ઈન્સ્ટિટ્યૂટ પાસે મલ્લેશ્વરમ્ કરીને મહોલ્લો છે ત્યાં ઘર ભાડે લઈને રહ્યા ને ત્યાંથી લડત ચલાવતા રહ્યા.

આ સંસ્થાના સંચાલન માટે એક બોર્ડ હતું. તેમાં ભારત સરકારના પ્રતિનિધિ ઉપરાંત માયસોર સરકારના—ત્યાંની ધારાસભાના સભ્ય શ્રી. વેંકટરામન અને ટાટાના પ્રતિનિધિ તરીકે શ્રી. ભાભા હતા. શ્રી. કાન્તિલાલે તેમને મળી તેમનું ધ્યાન, સંસ્થાના આ વિભાગની આવી દુઃખદ પરિસ્થિતિ તરફ ખેંચ્યું. આને લીધે ધરમૂળના ફેરફારો તો તે વખતે ન થયા; પણ આની એ અસર થઈ કે આ વિષયના અભ્યાસ માટે કાર્યસાધક વ્યવસ્થા કરવી આવશ્યક છે એવું વાતાવરણ ઉત્પન્ન થયું, જેને પરિણામે સંસ્થા છોડવાની તો નહિ, પણ એ જ સંસ્થાના બીજા વિભાગમાં નવેસરથી પ્રવેશ-ફી આપ્યા વિના જવાની પરવાનગી મળી. આટલા પૂરતી એમને સફળતા મળી, આ બધાનો યશ શ્રી. કાન્તિલાલને ફાળે ગયો છે. તેઓ ફરેલ સ્વભાવના, વિચાર કરીને જ પગલું

ભરનારા હતા. આ લડત પણ અન્યાય સામે લડતું એ આવશ્યક છે, એમ સમજીને જ વિનયપૂર્વક ચલાવી હતી. એને અંગે તેમણે જે ત્યાગ અને હિંમત બતાવ્યાં હતાં તે, તે વખતના વિદ્યાર્થીઓના સ્મરણમાંથી કદી ભુલાય તેમ નથી.

ત્યાં અભ્યાસ પછી તો અમે છૂટા પડ્યા. તેમણે વર્ષો સુધી આગ્રામાં વિજ્ઞાનના અધ્યાપક તરીકે કામ કર્યું. ત્યાં એક વખત બે-ત્રણ દિવસ જવાનું થયેલું, પણ જીવનમાં અલગ અલગ ક્ષેત્રોમાં પડ્યા પછી એકબીજાને મળવાનું થયું નહીં. પણ તેમને મળવાની ઇચ્છા તો રહ્યા જ કરતી.

છેલ્લું મિલન ૧૯૫૭માં થયું. તેઓ અમદાવાદ આવેલા તેવા સમાચાર અટિરાના ડૉ. વૈદ્યે આપ્યા હતા. તે બાણી હું તેમને મળવા ગયો. તેઓ તેમની દીકરી ચિ. રઘ્નીબહેન સાથે અમારે ત્યાં જમવા આવ્યા. તેમની સાથે ઘણી વાતો થઈ અને વિદ્યાર્થી અવસ્થાનાં સંસ્મરણો તાજાં થયાં.

તેમના અવસાનથી ગુજરાતે વિજ્ઞાનના એક સમર્થ અધ્યાપક, કેળવણીકાર ને સૌજન્યમૂર્તિ સાહિત્યકાર ખોયા છે. પ્રભુ તેમના આત્માને શિરશાંતિ આપો.

“માનવીઓનો મહોટો સમુદાય યંત્રની માફક જીવનનો ઠસેડો કરે છે અથવા જીવનના વિલાસ ભોગવ્યાં કરે છે. આદત પ્રમાણે તે સુખદુઃખ વેઠી લે છે. એ તો એમ જ હોય એમ કરી વિચાર કરવાની તકલીફ તેઓ લેતાં નથી. તેઓની વિચારશક્તિ કાં તો હોતી જ નથી, કે કાં તો બહાર મારી ગઈ હોય છે. સંસારને અનુકૂળ થઈ તે એમ જ જીવે છે અને એમ જ મરે છે. પણ બીજા કેટલાકને જીવનની ઘટના સમજવાનું મન થાય છે, અને ન સમજવાથી ચેત પડતું નથી. ઇશ્વરમાં શ્રદ્ધા હોય તો ઇશ્વરને જ પોતાની મંજૂરવાણું પૂછવાનું કરે છે. ‘પણ આ આમ કેમ?’ એ સનાતન આકારમાં સનાતન કાળથી જિજ્ઞાસુ પણ મંજૂરવાણું માનવી પૂછપૂછ કરે છે. ધર્મની દુનિયામાં, નિયમના રાજ્યમાં અનેક બતાવો પ્રસંગો તથા હકીકતો એવાં અત્યંત અસંગત ને વિરુદ્ધ બન્યાં જ નય છે કે સલસલા પણ તહેનું સમાધાન કરી શકતા નથી.”

‘ચન્દ્રશંકરનાં કાવ્યો’માંથી

—કા. છ. પંડ્યા

વૈજ્ઞાનિક ડૉ. કાન્તિલાલ પંડ્યા

શ્રી. સુરેશ સી. દીક્ષિત

નડિયાદના નાગરવાડામાં સંવત ૧૯૪૨ના પવિત્ર શ્રાવણ માસની કૃષ્ણ પક્ષની નવમીએ (તા. ૨૪-૮-૧૯૮૬) જન્મેલા એક ગૌર વર્ણના બાળકનું નામ મિથુન રાશિના અક્ષર ઉપરથી કાન્તિલાલ પડ્યું. ભારતમાં અંગ્રેજ સત્તાનતના ઇતિહાસના પાના ઉપર આ બાળકનું જીવન વિસ્તરવાનું હતું. એ સુભાગ બાળકને માતા અને પિતાના કુટુંબનો ઉજ્જવલ સાંસ્કારિક વારસો મળ્યો હતો. એમની માતા તે સમર્થલક્ષ્મી. નાનપણથી જ સુંદર અને ચાલાક, સાક્ષર ગોવર્ધનરામની સવિશેષ પ્રીતિનું પાત્ર “સમરી” એ કાન્તિલાલની ‘મા’ હતાં. બાળકને આઠ વર્ષનો છોડી માતા પરલોક સિધાવી. થવાએલા હૃદયે ગોવર્ધનરામે બહેનને શ્રદ્ધાંજલિ આપી:

“બત્રીશ વર્ષનું સ્વપ્ન થયું ત્યાં પૂરું કર્યું ચમદ્ભૂતે;
હતી ન હતી કરી દીધ ફૂલવાડી મૂર્ખ પવનની ફૂંકે.”

સરસ્વતીચંદ્રની મૂળ પ્રેત્સાહિની અને ગોવર્ધનરામની પ્રિય ભગિનીને બન્ધુભાવે અપેલી નિવાપાંજલિ સાહિત્યમાં ચિરંજીવ પંકાશે.

ગોવર્ધનરામના પિતાના અવિભક્ત કુટુંબની છાયા વટવૃક્ષ સમી પ્રસરતી. આવા કુટુંબસમૂહમાં બે વર્ષ રહેવાથી જે માયા અને મમતા બંધાઈ તે આજીવન ટકી. આંક, બાળપોથી અને દલપતરામની ચાર ચોપડીઓનો અભ્યાસ નડિયાદમાં ખતમ કરી મોસાળ છોડી એ પિતાની સાથે જૂનાગઢ ગયા. મૂછનો દોરો ફૂટે તે પહેલાં તેર વર્ષની વયે સાક્ષર તનસુખરામની કન્યા ઉમાંગલક્ષ્મી સાથે તેમનું લગ્ન થયું. વર અને કન્યા બન્નેય આરમાયા પિતા-કુટુંબનાં રહેવાસી હતાં. તનસુખરામ મનઃસુખરામ ત્રિપાઠીનું કુટુંબ સાહિત્ય અને રજવાડી ક્ષેત્રે પંકાયેલું છે. આ કુટુંબની કન્યાનું પાણિગ્રહણ કરી કાન્તિલાલ મંસ્કારી કુટુંબના ત્રિપથે પહોંચ્યા. પુત્ર ને મિત્ર સરખો ગણાય એવી સોળ વર્ષની વયે ઝલકથી “મેટ્રિક” પસાર કરી. જૂનાગઢની હાઈસ્કૂલના તે વખતે વડાશિક્ષક કૌશિકરામ વિદ્યહરરામ મહેતા સંસ્કૃતના પંડિત અને ‘ગૌરીશંકર ઓઝા’ના જીવનચરિત્રના લેખક હતા. પછીનાં પાંચ વર્ષ નવાબસાહેબની બહાઉદ્દીન કૉલેજમાં અભ્યાસ કર્યો. ૧૯૦૭માં રસાયણ તથા ભૌતિક વિજ્ઞાનના વિષયોનો અભ્યાસ કરી મુંબઈ વિદ્યાપીઠની બી. એ.ની બીજા વર્ગ સાથે ડિગ્રી લીધી. તેમનો આશય વિજ્ઞાન શીખીને રાસાયણિક ઉદ્યોગમાં પડવાનો હતો. આ જ વર્ષમાં (ઈ. ૧૯૦૭) ગોવર્ધનરામનું મૃત્યુ થયું. ગોવર્ધનરામના પરમરનેહી પ્રોફેસર ત્રિભુવનદાસ ગબ્બર વૈજ્ઞાનિક તરિક્ક બાણીતા હતા. પીળાં પડેલાં મોતીને સ્વચ્છ બનાવવાનો નુસખો તેમણે શોધ્યો હતો. મુંબાઈમાં રાણીના બાવલા ઉપર ચોપડેલા ચમ્મરને તેમણે સાફ કરી નામના મેળવેલી. મુંબાઈમાં ગબ્બરની પ્રયોગશાળા હતી. આ પ્રયોગશાળામાં ત્રણ

વર્ષ દેમિસ્ટ્રીનો અભ્યાસ કરી એમ. એ. થતા. એમના કુટુંબમાં આ પ્રસંગ એટલો આનંદનો મનાયો કે કાન્તિભાઈનાં પિતામહી બહેનબાએ નાગરી ન્યાતને ઉમણી કરાવી !

ગોવર્ધનરામનું મૃત્યુ એમના “ભાગિનેય” માટે કીર્તિદા નીવડ્યું. ગોવર્ધનરામના સ્મારકરૂપે તેમના જીવનચરિત્રનો મહાગ્રંથ લખાવવાનો પ્રયત્ન ગજજરે કર્યો. સ્થૂળિતરામ વાવાભાઈ મહેતા જેવા સાહિત્યરસિક વિદ્વાનને તે કાર્ય સોંપ્યું. અણુધાર્તા વિદ્ને એ યોગ્યતા ખેસી ગઈ. નરહરિરામ ત્રિપાઠી, ગોવર્ધનરામના અનુજ, પુસ્તક-વિક્રેતા ત્રિપાઠી કંપનીના સ્થાપકે એ કાર્ય ચંદ્રશંકર નર્મદાશંકર પંડ્યાને સોંપ્યું. ઉપાધિવશાત ચંદ્રશંકરે તે કાર્ય છોડ્યું. આ રીતે ગોવર્ધનરામનું જીવનચરિત્ર લખવાનું કાર્ય આકસ્મિક યોગે કાન્તિભાઈને મળ્યું. આ તેમનું માતુલશ્રાદ્ધ હતું. તેને યથાર્થ કરી ઋણમુક્ત થયા. સાહિત્યસૃષ્ટિમાં તેમનો પગરવ સહસ્રા જ થયો કહેવાય અને તે ય યોતીસ વર્ષની વયે (ઈ. ૧૯૧૦). નવલરામનું જીવન લખનાર કોઈ ન મળ્યું ત્યારે “યુગ-રાત્રી સાક્ષરવર્ગને શિર મોઢે કૃતબ્ધતા-દોષ ન આરોપાય” માટે ગોવર્ધનરામે તે કાર્ય માથે લીધું. ગોવર્ધનરામનું જીવનચરિત્ર લખતાં અટવાઈ ગયું ત્યારે તે કાર્ય ઉપાડી લઈ તેમના ભાણેજે તર્પણ કર્યું. “શ્રીયુત ગોવર્ધનરામ” લખીને “જીવનચરિત્ર કેવું હોયું તેમજ એનો આદર્શ ધણી સમય સુધી આપણી આગળ રખૂ કર્યો છે.” (કૃ. મો. ઝવેરી: માર્ગશૂચક સંભો: ૧૯૫૮, પા. ૩૩૭)

કાન્તિભાઈના જીવનનાં ૭૨ વર્ષ ભારતમાં અંગ્રેજ સદ્વતનના ઉદ્ભવ-અસ્તનાં છે, તે સાથે વિશ્વમાં વિજ્ઞાનની ઉત્તરોત્તર ચઢિયાતી મહત્તાની પોણી સદી છે. સત્તાવનના બળવા પહેલાં વરાગ અને વીજળી પ્રબળતા જીવનમાં પ્રવેશ્યાં હતાં. શુદ્ધ વિજ્ઞાન સાથે ઔદ્યોગિક વિજ્ઞાનનો (Technology; Know-How) જમાનો પશ્ચિમમાં ખેસી ચૂક્યો હતો. કાન્તિભાઈના જન્મ પછી દશ વર્ષે (ઈ. ૧૮૯૬) એક્સ-રે, પછી ત્રણ વર્ષે મોર્ફેનીનો ધ્વનિ-પ્રસાર ઉપર વિજ્ઞપ, વીસમી સદીના વહાણે વાયુ કરતાં ભારે યંત્રનું ઉદ્ભવ (ઈ. ૧૯૦૩), તે પછીનાં છ વર્ષે ઉત્તર ધ્રુવની શોધ સાથે વિજ્ઞાન ઉજાળે ચડ્યું. કલકત્તામાં રોસે શોધેલો મચ્છર અને મેલે-રીઆનો સંયંધ, વિટામિન, રિલેટીવિટી-સાપેક્ષવાદ, એટમના ભાગલા, રેડિય અને પેનિસિલિન જેવી મહાન શોધો અકલ્પિત ક્ષિતિએ પહોંચી.

ભારતમાં જગદીશચંદ્ર બોઝ, પ્રફુલ્લચંદ્ર રોય, રામાનુજન અને રામન, નૂતન શુદ્ધ વિજ્ઞાન-પ્રકાશ ઝીલતા હતા. અંગ્રેજ શાસકોને શંકા હતી કે ક્ષીરસાગર જેવી ભૌગોલિક કલ્પના, કલ્પતરુ અને આબેહયાતની પૌરાણિક કલ્પનાઓને માનનાર ભારતની પ્રજા પશ્ચિમના વિજ્ઞાનને અપનાવી શકે? મેંકેલેએ આવી કંઈક માન્યતાથી અંગ્રેજી ભાષા દ્વારા શિક્ષણનું મહત્ત્વ સૂચવ્યું હતું. અંગ્રેજી શિક્ષણે વિજ્ઞાનનાં દ્વાર આપણે માટે ખોલ્યાં.

કાન્તિભાઈના વિદ્યાર્થી કાળમાં વિજ્ઞાન શીખવા માટે પ્રયોગશાળાઓ અને પુસ્તકાલયો નહિ જેવાં હતાં. વિદ્યાલયોમાં વિજ્ઞાનની ડિગ્રી ન હતી. વિજ્ઞાનના પ્રયોગો જાદુ જેવા અગમ્ય ગણાતા. સાધનોના અભાવવાળા સમયમાં કાન્તિલાલ પંડ્યા, પોપટલાલ શાહ, કુંવરજી નાયક અને રૈજ્જર શાહ યુગરાતમાં વિજ્ઞાનક્ષેત્રે પરાક્રમ પ્રવાસી જેવા હતા. ઈ. સ. ૧૯૧૧માં બેંગલોરમાં નવા ઉઘડેલા તાતાના ઈન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ સાયન્સમાં દાખલ થનાર પહેલા પચીસ વિદ્યાર્થીઓમાં કાન્તિભાઈ એક હતા. ત્યાં બે વર્ષ ધંધાર્થી રસાયણ (Applied Chemistry)નો અભ્યાસ કરી આગ્રામાં મિશનરી કોલેજમાં શિક્ષણને ધંધે લાગ્યા. સેન્ટ જોહનસ કોલેજની “નાનકડી પ્રયોગશાળા, સાધનોની તંગી તથા ખાનગી કોલેજોમાં પ્રોફેસરોને કરવું પડતું વૈતરું; એ સર્વ જોઈને ઔદ્યોગિક રસાયનના વિચારને તિલાંજલિ જ આપવી પડી.” યોતીસ વર્ષની વયે ઈ. સ. ૧૯૨૦માં તેઓ વધુ

અભ્યાસને માટે ઈંગ્લાંડ ગયા. યુરોપમાં પહેલા વિશ્વયુદ્ધના પડલા શમ્યા ન હતા. હિંદીઓ વહાણવટાના ધંધામાં પ્રવેશ કરવા મથતા હતા. પ્રખ્યાત સીંધિયા કંપનીએ એક ખખડી ગયેલું જહાજ ‘લોયલ્ટી’ ખરીદી વિલાયતની સફર શરૂ કરી હતી. આ જહાજમાં મુસાફરી કરતાં કેટલાક યશસ્વી ગુજરાતીઓ અને નામાંકિત ભારતીય વૈજ્ઞાનિકોનો તેમને સમાગમ થયો.

મુંબાઈથી સીંધાવતાં નરહરિરામ ત્રિપાઠીએ તેમને “ગીતા” આપેલી. વિલાયતની ઠંડી આબોહવામાં પણ તેઓ નિરામિષ-અન્નાહારી રહ્યા, એવું તેમનું મનોબળ હતું. ચંદ્રશેખર વ્યંકટ રામન આ સમયે લંડન આવ્યા. નિરામિષ આહારની સગવડને લીધે તેઓ ક્રાન્તિભાઈના નિવાસ પટનીમાં રહ્યા. આ સહવાસથી રામન સાથે તેમનો સંબંધ નિકટ થયો. લંડનમાં એક વર્ષ રહ્યા પછી તેઓ કેનેડા અને અમેરિકા પ્રવાસે ગયા. ન્યૂયૉર્કમાં પ્રખ્યાત એડિસનની મુલાકાતનું મોહક સુરેખ વર્ણન તેમણે એક પત્રમાં ‘સમાલોચક’ ૧૯૨૩, ૩) આપ્યું છે. ૧૯૨૩માં લંડન યુનિવર્સિટીની ડૉક્ટરેટ (પીએચ. ડી.) લઈ ક્રાન્તિભાઈ હિંદ પાછા આવ્યા. કહેવાયલા કાળાપાણીના પ્રવાસ પછી શુદ્ધ થવા “પ્રાયશ્ચિત્ત” ન લેવા તે અડગ રહ્યા.

ક્રાન્તિભાઈનો પ્રવેશ જીવનના મધ્યાહ્નમાં થયો. તેમને લીલીસુટ્ટી બ્લેવી વિધિએ નિર્માણ કરી હતી. હિંદમાં તે સમયે ગાંધીયુગ ખેસી ગયો હતો. લણતરની કદર રહી ન હતી. ગ્રેજ્યુએટની કિંમત મહિને સાડ રૂપીઆ અંકાતી. મુંબઈ સરકારમાં કે ગુજરાતમાં નોકરીનાં વલખાં હતાં. આ સ્થિતિમાં ક્રાન્તિભાઈને આગ્રાની સેંટ જોહન્સ કૉલેજમાં સ્થાયી થવું પડ્યું. આ જમાનામાં (ઈ. ૧૯૨૪) મિશનરી કૉલેજમાં તેમને મળેલી પ્રેફેસરની પદવી અને રૂ. ૫૦૦-૫૦-૧,૦૦૦નો દરમાયો એ ઓછી વાત ન હતી—એક સિદ્ધિ હતી. ભાવનગરમાં સાતમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના વિજ્ઞાન વિભાગના પ્રમુખની વરણી કરી ગુજરાતે તેમને વધાવ્યા (ઈ. ૧૯૨૪). વિજ્ઞાન વિભાગના અધ્યક્ષનું “ગુજરાતમાં વિજ્ઞાનનું સાહિત્ય” ઉપરનું ભાષણ એક મનોહર વિહંગાવલોકન છે.

વર્ગમાં વિદ્યાર્થીઓને શિક્ષણ આપવું, ભાષણો આપવાં, ચર્ચાઓમાં ભાગ લેવો, સામયિકમાં લેખો લખવા, પ્રયોગશાળામાં શોધખોળ પાછળ મંડ્યા રહેવું—એ ક્રાન્તિભાઈનું શારદાપૂજન. બનારસ, અલ્લાબાદ અને લખનૌ યુનિવર્સિટીમાં પરીક્ષક બનવું; આગ્રા યુનિવર્સિટી થતાં વિજ્ઞાનના “ડીન” થવું, સાયન્સ કોન્ગ્રેસની બેઠકમાં રસ લેવો એ તેમનો જીવનક્રમ થઈ રહ્યો. સાંજે સાયકલ ઉપર બેસી કૉલેજમાં ટેનિસ રમવા જવું, સંગીતમાં આનંદ માનવો, ઘરમાં પુસ્તકો વસાવે જવાં અને નવી નવી વ્યક્તિઓનો પરિચય કરવો એમના વહેવા જીવનમાં ભળ્યાં.

આપણે શા માટે નમ્રજીવી અધ્યાપક અને વૈજ્ઞાનિકની ગુણપૂજા કરીએ છીએ? ડૉ. ક્રાન્તિલાલ પોંચા બહુશ્રુત સજ્જન અને સદૃશહૃદય હતા, તેમની સાદાઈ, વિવેક અને વિનય વિદ્યાર્થીપન્નને શાભાવતા હતાં. યુરોપી ય યુરોપી ય વિરલઃ સરલો જનઃ. નથી ક્ષત્રિએ તેમનો વનપ્રવેશ ઉજવ્યો કે ષષ્ટિએ થેલી અર્પી. ગુજરાતી બોલનાર એક કરોડ માનવકુટુંબમાં વિજ્ઞાનનો રસ પ્રગટાવનાર આ વ્યક્તિ છે. તેમના મોતી લેખ અને મરોડદાર અક્ષરમાં જીવનની શુદ્ધતા પારખી શકાય છે. તેમના પત્રો વાંચનાર તેમની માનવતા સમજી શકશે. સાડ વર્ષની વયે તેઓ નોકરીમાંથી નિવૃત્ત થયા. ૧૯૫૧ માં તેમનું શરીર કથળ્યું. દાકતરોએ ‘કેન્સર’નું નિદાન કર્યું; છતાં ય છેલ્લાં વર્ષો ગોવર્ધનરામને અધૂરાં રહેલ અર્ધ અને અર્થન આપવામાં ગાળ્યાં. ગોવર્ધનરામના “સ્મૃતિમેદિર”ની યોજના, સૌંધપોથીનું સંપાદન અને જન્મશતાબ્દીની ઉજવણીમાં તેમનો સક્રિય સહાર બન્યો.

નિવૃત્ત થયા પછી તેઓએ ‘વિજ્ઞાનમંદિર’ના બે ભાગ પ્રસિદ્ધ કરી ગુજરાતના સ્વરૂપ વિજ્ઞાનસાહિત્યમાં વૃદ્ધિ કરી છે. તેમના પૃથક્ લેખોનો આ સંગ્રહ વિજ્ઞાનને સાદી ભાષા અને જનતાને યુદ્ધિઆહી કેમ બનાવવું તેના આદર્શરૂપ છે. તેની શૈલી શુદ્ધ છે. તેમાં વિજ્ઞાન અને સાહિત્યનો સુમેગ છે. અંગ્રેજી ભાષામાં હંફસલી, ટામ્સન અને વેલ્સ જેવા લેખકો વિજ્ઞાનને લોકભોજ્ય બનાવે છે તેને આપણે હર્ષથી વધાવીએ છીએ. એવી જ કક્ષાનાં આ પુસ્તકો છે. વૈજ્ઞાનિક ઉત્તમ સાહિત્ય સરળ શકે છે એ હવે શંકાનો વિષય નથી જ.

અધ્યાપક ડૉ. કાન્તિલાલ પંડ્યાના જીવનની તુલના, ભેગી કરાવલી પૂછ કે જનસભાઓમાં કરેલી ગર્જના કે ભોગવેલા રાજકીય મોભાથી, થતી નથી. કાન્તિભાઈએ નવલકથાના પ્રેમાંકિત યુવક-યુવતીઓ, અતિહાસિક રાજરાણીઓના અલૌકિક વિલાસ યા યુદ્ધે રાચતા રણશરણે શબ્દોમાં ન ચીનચા કે ન વર્ણવ્યા છતાં ય ગુજરાતી સાહિત્યમાં તેમનું રૂપરેખાને સંભારણું છે અને જગતની વિજ્ઞાનગંગામાં તેઓ એક જગપિદુસમ રહેશે. શ્રીયુત ગોવર્ધનરામના શબ્દોમાં,

“મોટાં નાનાં વધુ મોટાંમાં, તો નાનાં પણ મોટાં;
બોમદીપ સંવ નભખિન્દુ, તો ઘરદીવડા નહીં ખોટા.”

“તે એક એવો સમય હતો જેનો ચિતાર કેટલાકની સ્મૃતિમાં હજી ય તાદ્રસ્ય હશે, પણ ઘણાંઓને તો તે કદપનાથી જ દોરવો પડશે—જે વખતે ચન્દ્રસંકરની મૂર્તિ મુંબાઈ-ગુજરાતમાં અસાધારણ જાજવલ્યથી અનેક નેત્રોને તથા હૃદયોને પોતાની તરફ તથા પોતાની પાસે ખેંચી રહી હતી. જે વખતે એમનું રહેઠાણ—પહેલાં મોરારજી ગોકુલદાસની ચાલીની એક ન્હાની ઓરડી, પછીથી સાન્તાક્રુઝની બ્લીક્લર-વિલાને ડૉક્ટરસં બંગલો, ને છેવટે ચીનાબાગમાંની ન્હાની બંગલો—એ સૌ જાણે તે સમયના લેખકો, સાક્ષરો, વિચારકો, સાહિત્ય કે તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસકો, આદર્શભર્યા આશા આપતા તેજસ્વી બુદ્ધિવાળા કે જાહેરજીવનમાં કામ કરવા નીકળી પડેલા યુવકોને એક ‘અહો’ જ મની ગયું હતું. સન ૧૯૦૮થી ૧૯૨૫-૨૬ લગી મુંબાઈમાં વસતા તથા મુંબાઈમાં આવતા-જતા આવા પ્રકારના કેટલાય ગુજરાતીઓનું તથા થોડા મહારાષ્ટ્રીઓનું તે એક આકર્ષક સંગમસ્થાન થઈ પડ્યું હતું. મંડળ શબ્દથી જે મર્યાદા, બંધન, સંકોચ તથા formality સૂચવાય છે તેણે કાંઈ જ એમાં ન હતું. તે તો એક જીવંત કેન્દ્ર હતું જેણે પોતે જ અનેક મંડળોને જન્મ આપ્યો હતો, જેણે કેટલીય પ્રજ્વલિતઓનો આરંભ કર્યો હતો તથા જેણે ઘણી સંસ્થાઓને બળ તથા જીવન આપ્યું હતું.”

‘ચન્દ્રસંકરનાં કાવ્યો’માંથી

—કા. જ. પંડ્યા

સ્વ. કાન્તિભાઈ વિષે કેટલાંક છૂટક સંસ્મરણ

શ્રી. ભાનુશંકર હ. યાજ્ઞિક

મુ. કાન્તિભાઈનો જન્મ નડિયાદ વડનગરા નાગર બ્રાહ્મણ જ્ઞાતિમાં, ૧૯૪૨ શકે ૧૮૦૮ના આવણ વદિ નવમી ઉપર દશમીના રોજ, તા. ૨૪ ઓગસ્ટ સન ૧૮૮૬એ થયો હતો. તેમનાં લગ્ન તે સમયની રૂઢિ પ્રમાણે તેરમા વર્ષમાં થયાં હતાં. તેમનાં પત્નીની ઉંમર લગભગ બાર વર્ષની હતી.

મારું કાન્તિભાઈ વિષેનું નાનપણનું સ્મરણ અમે બન્ને સાથે મોસાળમાં બિઝર્માં ત્યારનું છે. અમારા બેની ઉંમરમાં લગભગ નવ મહિનાનો ફરક : મારા કરતાં એ ભાઈ એટલા મોટા. સ્વ. રમણીયરામ ત્રિપાઠી-અમારા સ્વ. મોટા મામાના પુત્ર-સ્વ. કાન્તિભાઈ કરતાં બે મહિના નાના. રમણીકભાઈ મુંબાઈમાં બિઝર્માં. કાન્તિભાઈનો અને મા'શ સહવાસ વધારે રહેલો. નાનપણથી લાગણીશીલ અને એમનાં અન્ય ભાંડુઓ જેવા વહાલસોયા. સ્વ. વસંતબાબહેન-અમારાં 'વહાલી' બહેન-કાન્તિભાઈ કરતાં બે વર્ષ મોટાં. બીજાં બહેન સો. ચમ્પકબહેન એમના કરતાં આઠ વર્ષ નાનાં : એમનો જન્મ સં. ૧૮૯૪માં થયો. તે વખતે અમારાં માશી ચમ્પકબહેનને સત્તાવીશ વાસાનાં મૂકીને બત્રીશ વર્ષની વયે અકાળ મૃત્યુ પામ્યાં. અમારા બન્નેનો પ્રાથમિક અભ્યાસ નડિયાદમાં થયો. અમે બન્ને સાથે સાથે જ-જોકે બુદ્ધિભેદ સ્થળે-'પ્રીવિયસ' સુધી હતા. સ્વ. કાન્તિભાઈનાં 'બા' સમર્થલક્ષ્મીનો મૃત્યુપ્રસંગ અમને બન્નેને એક જ રીતે યાદ હતો અને છે. નાનપણથી કાન્તિભાઈ લણવામાં ચાલાક અને હોશિયાર હતા. મિડલ સ્કૂલની સ્કૉલરશિપ પરીક્ષામાં પણ એમને 'સ્કૉલરશિપ' મળ્યાનું સ્મરણ છે.

કાન્તિભાઈની તબિયત એકંદરે બહુ સારી કહેવા જેવી નહિ. 'નાબુક' કહીએ તેવા ખરા. પરંતુ એમની 'ચીવ્વટ' ઘણી. એ સમયમાં (પરીક્ષાઓનાં સ્થળે પણ ઘણાં ઓછાં અને) યુનિવર્સિટીની પરીક્ષાઓ તો મુંબાઈ-કરાંચીમાં જ થતી. પરીક્ષાર્થીઓની સંખ્યા પણ સેંકડાથી ગણાતી. અત્યારની માફક અર્ધા-પોણા લાખ અને હજારોથી ન ગણાતી. એટલે મુંબાઈમાં પરીક્ષા આપવા આવનારાઓની સાથે પણ એક જ સાથે બિતરવાથી ઓળખાણ થતાં. આવી રીતે સ્વ. ન. મા. ત્રિ.ને ત્યાં પણ સુરત-અમદાવાદથી સંબંધીઓ-ઓળખીતા-પારખીતાઓ આવે. રાતે વાંચવા માટે ઉબગરા થાય, અને સવારે જેમતેમ ખાવાનું પતાવી પરીક્ષાને સ્થળે પહોંચી જતા. મુંબાઈમાં નવેંબર એટલે પરીક્ષાઓની રમઝટ અને ડિસેમ્બર એટલે પરિણામોનો મહિનો. તે વખતે કોલેજે જન્યુઆરીથી એપ્રિલ અને જૂનથી ઓક્ટોબર ઉઘાડી રહેતી. એટલે કે જન્યુઆરીથી નવું અભ્યાસ-વર્ષ શરૂ થતું.

કાન્તિલાલને સ્નેહીઓના મંદવાડ પણ કીકકીક જોવા પડેલા. સ્વ. સૌ. વસંતબાબહેનને આશુંદ મિશનમાં દવા માટે રાખવાં પડેલાં તે વખતે પણ અમે-ચંદ્રશંકર, કાન્તિલાલ અને હું-ઘણા ઉપયોગમાં આવતા. સ્વ. બહેન એમના મૃત્યુ સુધી-સન. ૧૯૧૬ સુધી-જુદીજુદી માંદગીઓને લીધે લગલગ ૫ થી ૬ વર્ષ ઘણું પીડાયાં, અને છેવટે એ પણ ‘બ્રીસ’ વર્ષની ઉંમરમાં મુંબાઈમાં ‘ચાંદના બાગ’માં મૃત્યુ પામ્યાં.

કાન્તિલાલને બીજા સેવાનો પ્રસંગ સ્વ. સૌ. ઉમાંશુલાલીની છેલ્લી માંદગીમાં ચિ. બહેન રજનીના જન્મ પછીના વખતનો. એમને લગલગ એકલે હાથે આશરે છ-આઠ મહિના સુધી નડિયાદમાં સ્વ. મ. સૂ. ત્રિ.ના ઘરમાં ઉમાંશુલાલીની ચાકરી કરવી પડી. એ વખતનો પ્રસંગ જ એવો હતો કે એમને બીજા કોઈની મદદ કામ લાગે તેમ ન હતું. દવા વગેરેની કાળજી સ્વ. કાન્તિલાલને જ-કૉલેજમાંથી રજા લઈ નડિયાદ રહી-કરવી પડેલી. અને આખરે ૧૯૨૬ની શરૂઆતમાં જ ચિ. રજનીને સાડાચાર માસની મૂકીને એ બહેને દેહ છોડ્યો. મુ. કાન્તિલાલને એ સખત આઘાત હતો. તે સમયે હું મુંબાઈથી એમની સાથે રહી શકવા પંદરેક દિવસ નડિયાદ આવ્યો હતો. નાગરવાડના એમના પિતાના ઘરમાં પાંચલી ત્રીજા માળની મેડીમાં અમે બંને લાઇચો મોડી રાત સુધી સમય વિતાવી નિદ્રાધીન થતા. એ વખતે એમને એટલું બધું લાગી આવેલું કે એ કહેતા કે ‘જો મને પહેલેથી આવા અંતમની સહેજ પણ બાજુ પડી હત તો.....હું પરદેશનાં ત્રણ વર્ષનો વિયોગ ન યોજત. પણ...ધાર્યું ઘણીનું થાય છે. આખર સુધી એમણે ન પરણીને છોકરીઓની કેળવણી અને ઉછેરની જવાબદારી સંપૂર્ણપણે માથે લઈ સફળતાથી પાર પાડી.

એમની દૃઢતા એમના પરદેશગમન પછી ‘પ્રાયશ્ચિત્ત’ ન જ કરવામાં અને અનેક મુશ્કેલીઓના પુનર્લેખ કરવાના આગ્રહને બિલકુલ નમતું ન આપવામાં જણાઈ આવે છે. વળી એક વધારે પ્રસંગે, એમની બેબેડ પુત્રી સ્વ. કુંજના મંદવાડ પ્રસંગે ૧૯૩૪માં ‘અલિગ્રાન્થ નર્સિંગ હોમ’માં, ધૈર્ય અને સહનશીલતા એમનામાં દેખાઈ આવ્યાં હતાં.

પછી મારી પોતાની નાદુરસ્ત તબિયતને અંગે ૧૯૩૭ના સપ્ટેમ્બરમાં મારે હવાફેર માટે કાન્તિલાલને ત્યાં આગ્રે જવાનું થયું. તે વખતે એમના જીવનમાં મારે ડોકિયું કરવાનો પ્રસંગ આવ્યો. સવારે ૫-પાા વાગે ઊઠે. કૉલેજને અંગે કાંઈ વાંચવા-લખવાનું હોય તે તે વખતે પતાવે. પછી નોકર દરરોજનો હિસાબ લાવેલો હોય તે બરોબર મેળવીને લખી લે અને તે દિવસે જ કાંઈ બીજી વસ્તુ-ચીજ લાવવાની હોય તેની સમજણ પાડે. નવ-સાડા નવે કસરત કરી નહાઈ, જમીને કાન્તિલાલ કૉલેજમાં જાય, ચારેક વાગે આવે. ચા’પાણી પતાવી કાંઈ કામ હોય તો કરી ૫-પાા વાગે ટેનિસ રમવા જાય. ત્યાં બે સેટ રમે, પ્રેફેસર મિત્રોમાં વાતચીત આનંદ કરી જરા લટાર મારી પાછા ઘેર આવે. સવારે નહાવા પહેલાં અચૂક કસરત કરે. સાંજે કાંઈ કોઈને ત્યાં મળવા-કરવા જવું હોય તો અથવા થોડા રજાને દિવસે બાર જવું હોય તો બધાં સાથે જઈએ. એમને સિનેમાનો પણ શોખ ખરો. કાંઈ અંગ્રેજી પિક્ચર હોય તો તે પણ જોવા જઈએ. એક વખતે Pride and Prejudiceનું પિક્ચર જોવા ગયાનું યાદ છે. તે વખતે સાયલંટ ફિલ્મનો જમાનો હતો. બધાંની સાથે જોવાલાયક સ્થળો જોવા જવાનો પણ પ્રોગ્રામ કરે જ. એમનું ઘર ગુજરાત-કાઝિવાડમાંથી આવતા મે’માનોનો ‘અરો’ હતું. ઓગળખીતા-પારખીતા, સગાંસ્નેહીઓ તો હોય જ; પણ થોડા પણ ગુજરાતી થ્રેઈની પણ ઓગળખાણે આવે, અગર તો કૉલેજપત્રો કે સ્કૂલપત્રો આવે, તો તેમને માટે જિલ્લા-કરવાની સગવડ કરી આપે. તેમને કંઈ પણ અડચણ ન પડે તે પણ જુએ. એમના સ્વભાવમાં એક

પણ એની હતી કે એમને ત્યાં જે ઝાઝા મેમ્બર આવ્યા હોય તેમને ત્યાં પોતે મુંબઈ વેંકેશનોમાં આવે ત્યાં જઈને યાદ કરીને મળવા બન્યું. મુંબઈ વેંકેશનોમાં આવે ત્યાં રમે. ધર્મસુખસાઈ ત્રિપાઠીને ત્યાં અને પછી સાંતાક્રૂઝમાં એમના સ્નેહી અને મિત્ર સન્મુખસાઈ પંડ્યાને ત્યાં જોતરતા. નિવૃત્ત થયા પછી એમણે પ્યારમાં ઘર બંધાવ્યું. ત્યાં એ પોતે-બંને પુત્રીઓ, ચિ. સૌ. રશ્મિનાં બે બાળકો અને જમાઈ શ્રી. મુનિભાઈ ત્રિવેદી સાથે રહેતા.

બીજા પ્રસંગ સ. ૧૯૪૧માં આવ્યો. ત્યારે મારે લાંબી રજા લઈ બારંગમ જવાનો પ્રસંગ આવ્યો. તે સમયે પણ અમે સફરિય આગે લગલગ મહિનો રહી આવેલા. તે સમયે સ્વ. ચં. ન. પંડ્યાનાં કાવ્યોનો પ્રથમ તૈયાર કરતા હતા. એમની લાઈબ્રેરીમાં તે સમયનાં કેટલાં બધા સામયિકોની કાપલો હતી. એમના ઘરના બે ખંડ તો પુસ્તકો અને સામયિકોથી ભરપૂર હતા. નિવૃત્ત થઈ આગ્રા છોડતાં એમનાં કેટલાંક આગ્રામાં જ લાઈબ્રેરી-કોલેજ જેવી સંસ્થાઓને આપી દીધાં હતાં. વિજ્ઞાન ઉપરાંત બીજા વિષયોનો પણ એમને ખૂબ જ્ઞાન હતો.

અમે ત્યાં હોળી ઉપર હતાં. તે વખતનું એક દશ્ય, એ બાબુએ સાધારણ પણ આપણી બાબુએ ક્યારેય પણ જોવામાં ન આવતું, યાદ રહી ગયું છે. ધૂળેટીને દિવસે પ્રાદેસરોનો શિષ્યવર્ગ પ્રાદેસરોને ઘેર બસ-એટલે પ્રાદેસર તૈયાર થઈને દોડતો, પહેરણ પહેરીને ભોંયતળિયાના ખુલ્લા ચોકમાં ઝડપે બેસે અને શિષ્યો તેમને ચુલાલ દેસડાંના રંગથી રંગી નાંખે. અર્ધાંચક કલાક આ રમઝટ ચાલે, પછી એમને ‘ગાંઠ’ આપી વિદાય કરે. શિષ્ય-શિક્ષક વચ્ચે કેટલો મનમોહ!

પોતાની તેમજ આસપાસનાં સર્વની તબિયત વિશે પણ બહુ જ સભગ. જરા પણ અસ્વસ્થતા લાગે કે અન્યનામાં બુએ એટલે એનું મૂળ કારણ શોધવા સંપૂર્ણ તકેદારી રાખે અને તેનો ઉપાય કરે. આટ-આટલી સંભાળ છતાં એમને પગે ‘ગાંઠ’-એક જાતના વાનું દરદ-લાંબા સમય સુધી રહ્યું. ઝાઝા ઝાઝા વખત એને લીધે બે-ત્રણ દિવસ સાધારણ તાવ પણ આવી બન્યો. પગે-અંગૂઠે-સોજો પણ દેખાય. આને માટે અસરકારક થઈ પડેલી ગોળીઓ તથા પીવાની ‘પેન્ટ’ દવા પણ હમેશ સાથે રાખે. એ બાબતમાં રોગ ઉપર નેટલું સાહિત્ય મળે તે વાંચો બન્યું, બીજા સ્નેહીઓને પણ કાંઈ જરૂર પડે તો તેમના વિશાળ વાચનનો લાભ આપે અને બીજા તેમને ઉપયોગી સૂચનો પણ કરે.

એમનું મારા પર છેલ્લું કાર્ડ તા. ૪-૭-૫૮નું આવ્યું. “મહારી તબિયત આમ તો ૨૫મી ફેબ્રુ.થી જે બગડી હતી, તે બધાં દર્દ હવે નથી. ૧૬/૬એ ડૉ. બારણસે પણ Cancerનું કશું નથી એમ કહેલું. પણ મહત્ત્વ સંદેહ રહેવાનાં કારણ છે. અત્યારે તો અશક્તિ જ બહુ છે. તેથી Scrap-Bookનું કામ જે મંદ હતું, તે હવે લગલગ અટક્યું છે. બીજા પાસથી, દવાઓથી, ખોરાક લગલગ શન્ય થયો હતો તે જરાક વધ્યો. બાકી અહીં કે ત્યાં ઝાઝાને ચિન્તા કરવા જેવું અત્યારે નથી. એટલું જ છપ્પું છું કે Scrap Bookનું કામ ઝટ પૂરું થઈ બન્યું...”

છેવટ સપ્ટેમ્બરમાં ચિ. રશ્મિનું કાર્ડ આવ્યું કે “કાન્તિભાઈને, ત્હમે બેએક દિવસમાં આવી જશે તો સારું લાગશે. ઉતાવળ કરી આવવાની જરૂર નથી. હું તો તૈયાર જ હતો અને નડિયાદથી તે જ દિવસે રાતે ‘જનતા’માં બધાંની સંમતિ મેળવી નીકળ્યો. ૨૪મીએ સંઘવારે સાંતાક્રૂઝ ચિ. સૌ. ડોકિલાને ત્યાં સામાન મૂકી પ્યાર પહોંચ્યો. સાંતાક્રૂઝ બધાંને એકદમ મહારા જવાથી આશ્ચર્ય લાગ્યું. પછી બધાંની મરજી થઈ કે કાન્તિભાઈને જરા ફીક થતાં સુધી મારે નડિયાદ જવાનો વિચાર જ ન કરવો. હું તો તૈયાર જ હતો;

અને સાંતાક્રૂઝ કહેવડાવ્યું કે હું ખાર જ રહેવાનો છું. કાન્તિભાઈ બોલે તે એમને જે સમજી શકે તે જ સમજે. સ્પષ્ટ બોલી પણ ન શકે. એમના-અને મારા ઓળખીતાઓ-જેમાંના કેટલાકને તો ચિ. રસ્મિ-રજની પણ ન ઓળખતાં હોય એવા કેટલાક આવતા. ભાઈ તો પ્રવાહી જ ખોરાક લઈ શકતા. ચા-દૂધ, મોસંખીનો રસ. ઊઠતા-એસતા, પણ મેજે ભાગ્યે જ ઊઠી શકે. ડાક્ટરો આવે, ઈન્જેક્શન-એકાદ દિવસને અંતરે આપી નય-જર પડે ફેનથી બોલાવવા સૂચના આપે. છેવટ ક્યારે આવે એટલો જ પ્રશ્ન હતો. સુધરવાની આશા તો શૂન્યવત જ હતી. ડાક્ટરે કાન્તિભાઈને કાંઈ છેવટનું કહેવું હોય તો તેમને કહીને બાણી લેવા પ્રયત્ન કરવા કહ્યું: પણ...અમે એમને જણાવવા તૈયાર ન હતાં. જે થાય તે આખર પરિણામ માટે તો તૈયાર જ હતાં, પણ એમને એમ જણાવવા કોઈ તૈયાર ન થયું, કારણ કાન્તિભાઈએ છેવટ લગી એમના આવા અંતની કલ્પના સુધ્ધાં કરી ન હોય એમ અમને લાગ્યું હતું. સન્મુખભાઈને ફેન કરી બોલાવે-અને એ આવતામાં તો જીંઘમાં-બેનમાં પડી નય. અમુક વ્યવસ્થા કરવી-કારવવી કોઈના પર ન છોડે-સહી ન કરી શકે તો પણ પોતે જ કરવાનો આગ્રહ રાખે. કોઈને ત્યાં મળવા જવાનું હું કહું તો કહે કે 'ભાનુસાહ! મને જરા સારું થશે એટલે આપણે બંને સાથે જ જઈશું.' આટલું તો એમનું આશ્વાસપદપણું! એમનાં પુસ્તકોમાં એક પુસ્તક 'The Will to live' નામ છે. જેમાં એક વાક્ય એવું છે કે 'Man never dies until he wishes to die' આ વસ્તુ એમનામાં અક્ષરશઃ અમને લાગી હતી.

કોઈ મળવા આવે, અને એ વ્યક્તિને અગ્રે તબિયતની ખબર આપી, ખારોખાર વિદાય કર્યાનું બાણી તો એમને બિલકુલ ગમે નહિ. પછી તો અમે પણ બધાને અંદર લઈ જઈએ, એ બુએ, કાંઈક કહેવાનો પ્રયત્ન પણ કરે અને તદ્દન સ્વસ્થ હોય તેવી રીતે નમસ્કાર કરે.

ખારમાંથી એમના કેટલાય મિત્રો ભાઈ પોપટભાઈ શાહ, શ્રી. નાનાભાઈ અંજારિયા, સાંતાક્રૂઝથી શ્રી. રામભાઈ બક્ષી, મુંબાઈથી શ્રી. હીરાલાલ શાહ, શ્રી. પરમાશુંદ કાપડિયા, શ્રીમતી સોફીઆ વાડિયા, પારલાથી શ્રી. શુભાષદાસ ધોડર વગેરે અનેક સ્નેહીજનો મિત્રો આવે-એમાંના કોઈ દવાઓ સૂચવે, લાતી-આપી પણ નય, એમનાં સર્ગાસંબંધીઓ શ્રી મનસુખલાલ મારતર, સૌ, તારાબહેન, શ્રી. અકાબહેન, બહાર-ગામથી ઉપેન્દ્રભાઈ સૌ. શકુંતલાબહેન, લોનાવલાથી ડૉ. વીરમણિલાલ વગેરે બીજા ઘણાઓ આવે, ફેનથી તપાસ કરી પુછાવે, ડૉ. જયાબહેન ખાંડવાળા તો છેવટ લગી પોતાની નાદુરસ્ત તબિયત છતાં સૂચનાઓ આપે જ નય...પણ આખરે ૧૪મી ઓક્ટોબરની રાતે ૧૧૧ વાગે દેહ ઘણી જ શાંતિમાં છોડ્યો. બીજે દિવસે સવારે સાંતાક્રૂઝની સ્મશાનભૂમિમાં એમના દેહને છેવટની દહનવિધિ ઘણા ઓળખીતા-પારખીતા અને સ્નેહીજનોની હાજરીમાં થઈ. પરમેશ્વર એમને શાશ્વત શાંતિ આપે અને એમની ઇચ્છા પ્રમાણે એમની બે પુત્રીઓ એમનું બાકી રહેલું કામ પૂર્ણ કરે એવી શુભાશા સાથે આ સંસ્મરણો પૂર્ણ કરું છું.

વાત્સલ્યમૂર્તિ મામા

શ્રીમતી માલતીબહેન દવે

“ઓ હો, હો, તું આવી ખરી! હું તો વિચાર જ કરતો હતો કે આ સંતોષ ક્યાં ગઈ! કેમ દેખાતી જ નથી?” હું મળવા જતી ત્યારે એ બોલી બહુ ને પછી પ્રેમ-વાત્સલ્યભર્યું કાન્તિમામાનું મુખ હસી બહુ. ત્યારે મને પણ કેટલીક વખતે ક્ષોભ થઈ જતો ને થતું, શું આવા પ્રેમાળ મામાને હું હમણાંની મળી શકી નથી? પછી ગલ્લાંતણાં કરતાં મારા જવાબે પણ હું શરમ અનુભવતી. કંઈ કામને અંગે પાછા ચાર-આઠ દિવસ વધુ નીકળી જતા, તો તેમનું પોસ્ટકાર્ડ આવી પહોંચતું. “ક્યારે આવું છું? મામાને પાછી ભૂલી ગઈ કે?” અને મારું મન વળી એમની ભાવભરી લાગણીને અંખી રહેતું. હું એમને મળવા તરત જ જતી ત્યારે એ જ મન્દ સ્મિત વેરતા સામા ટહુકી રહેતા. હું એમની પાસે બેસતી, તે મારાં મોટાં ભાઈ-બેનની ય ખબર પૂછી લેતા, જરા મઝા-મસ્કરી કરતા. મારી કંઈ તકલીફ વિશે વાતવાતમાં પૂછી લેતા, શી પ્રવૃત્તિ ચાલે છે, એ જાણવા તે હિસુક રહેતા. મને તે હમેશાં હિસાહ, પ્રોત્સાહન ને માર્ગદર્શન આપતા. એમના શબ્દ-શબ્દે જે લાગણી, ભલાઈ ને વ્હાલ ટપકતાં તે તો હું ભૂલી શકું તેમ નથી જ. એમની શિખામણ દેવાની રીત પણ કેટલી સુંદર! રખેને બીજાની લાગણી દુઃખાય! એનું ય ધ્યાન રાખતા. છેવટના વખતમાં ખૂબ જ શારીરિક કષ્ટ સાથે પણ એ માનવનો સ્નેહ-ભૂખ્યા આત્મા, પોતાનો પ્રેમ ને લાગણીની ફેરમ વરસાવતો, દરેકની સાથે એકતા અનુભવી રહેતો; મનુષ્ય પ્રત્યેની માયા, સાહિત્ય ને વિજ્ઞાનમાં અવંત રસ, સાદું ને સંયમી જીવન, ને સાથે પ્રબળ આત્મશ્રદ્ધા સાથે જૂઝવું, એવું જીવન ધ્રોઈકે વિરલ મનુષ્ય જ જવી શકે છે. એવા મહાનુભાવોનું જીવન કાન્તિમામા જીવી રહ્યા હતા. એમના પાછળના વખતનું દેહકષ્ટ હું જોતી ત્યારે મારું મન દુઃખ સાથે આર્દ્ર બની રહેતું ને મને થતું કુદરત, તું પણ કેટલી નિષ્ફુર છે, કે આવા ઉદાર ને નિયમિત સંયમિત જીવન જીવનારને પણ તું છોડતી નથી? ઈશ્વર, તું ક્યાં છે!

એમની વિદ્વતા, સાહિત્ય પ્રત્યેનો પ્રેમ, વિજ્ઞાનની શોધખોળ, એની ઉપાસના, એનું મનન, ચિન્તન સાથે લેખન, પ્રેમની, ગંભીર વિષયોની રસભરી ચર્ચા; એનો આનંદ એ લૂટતા, લુટાવતા. નાનાં બાળક સાથે નાના બની રહેતા, ઘડી ચીડવતા, હસાવતા ને વળી પટાવીને મનાવી લેતા, ને એ સૌમ્ય મુખમુદ્રા પાછી મસ્કરીભર્યું હસી રહેતી. ત્યારે તો હું ઘડીભર વિચારી રહેતી; આવી મોટા સાથે મોટા, નાના બાળક સાથે નાના થઈ રહેનારી, સમભાવી વ્યક્તિ ધ્રોઈકે વિરલ જ હોય છે.

કાન્તિમામા મારાં માતૃશ્રીના મશીઆઈ ભાઈ થાય, પણ જ્યારે હું નાની હતી ત્યારે બા કહેતાં, મારે જેવા વધુ સગા ભાઈઓ છે, એવા જ એવા કાન્તિભાઈ છે. અમે તો સાથે મોસાળમાં બેઠેલાં છીએ. અમે

તો બુદ્ધાં છીએ એમ જણતાં જ નથી. કારણ એમનાં માતૃશ્રી એમને નહાના મુઠ્ઠીને યુવરી ગયાં હતાં, એટલે બાલ્યકાળમાં તો તેઓ સાથે રહેલાં હતાં.

ત્યાર પછી ૧૯૨૯માં હું મુંબઈ આવી ને કાન્તિમામા ઘણુંખરું જ્યારે મુંબઈ તરફ આવતા ત્યારે મળતા. તે મુ. સન્મુખભાઈ પંડ્યાને ત્યાં ઊતરતા, કદી સંદેશ કહેવડાવતા અથવા ઓચિન્દા જતાં-આવતાં મળી જતા, છતાં પણ મને છૂટથી વાત કરવાનો કે મળવાનો સંકેત થતો. આવડા મોટા મામા ને હું આવડી નાની, શું વાત કરી શકીશ, એમ હું સંકેતમાં જ રહેતી. પણ એ તો લાગણી ને સ્નેહભર્યો આવકાર અને આમંત્રણ આપી જ રહેતા.

એમણે આશ્રા છોડ્યું અને એમની તબિયતને અંગે મુંબઈ આવીને રહ્યા. ડૉક્ટરના નિદાનમાં કેન્સર નીકળ્યું. તે વખતે સારવાર માટે એ નાણાવરી હૉસ્પિટલ (પારલા)માં રહ્યા. ત્યાં તો હું રોજ જતી, બપોર પછીનો મારો બધા સમય ઘણુંખરું એમની પાસે જ ગાળતી ત્યારે હું એમના અતિ નિકટના પરિચયમાં આવી ને મારો રોજનો કાર્યક્રમ જાણે એમની પાસે જવું-એસવું એ જ થઈ પડ્યો. એક દિવસ ન જઈ શકું તો મને ચેન ન પડે ને મામા પણ તરત જવાબ માગે. એટલી બિમારીના બિઝાને પણ એમને માણસો ગમતા, ને ગમતભર્યો ટહુકે કરી લેતા.

ચિ. બેન રજની (એમની નાની પુત્રી) તો ચેત્તીસે કલાક કાન્તિમામાની સેવામાં હાજર હોય જ. મને થતું હું પણ કાંઈ થોડી સેવા કરી શકું તો સારું; પણ મામા કહેતા, તું મારી પાસે આવીને બેસે, તે મને ગમે છે. કદી મસ્કરી કરી કહેતા, લે આ ખાઈ જો; ઘેરથી આવેલી નવી વસ્તુ છે, જો ઓગળી કાઢે તો તું મારી બહેનની છોકરી ખરી! હું મૂઝાતી, તે જોઈ રહેતા, પછી ધીમું હસતા ને કહેતા ખાઈ જા, એટલે ખબર પડશે, ને એમ પરાણે ખવડાવી દેતા.

હૉસ્પિટલમાં એમને જોવા આવનાર અનેક મિત્રોમાંથી કોઈ અબળણું પૂછતું, આ કોણ? તો તે તરત કહેતા મારી બહેનની દીકરી, મારી લાણી, ત્યારે એમની અમીભરી દષ્ટિ મારા ઉપર પડતી, એમાં વાત્સલ્યનો લાવ કેટલો બધો હતો તે તો હું કદીય ભૂલી શકતી નથી.

જરા ઠીક થતાં ખારમાં એ એમને નવે બંગલે રહેવા આવ્યા; ત્યાં તો જાણે મારું મોસાળ થઈ પડ્યું. મામાના પ્રેમ સાથે એમનાં બાગેજ પણ સંપૂર્ણ માયા મમતા ને સ્નેહ તેવી જ પ્રેમળ લાગણી ધાલવી રહ્યાં હતાં. એ કુટુંબનો પ્રેમ ને મીઠી લાગણી તો મારા જીવનના અંત સુધી ભૂલી શકું તેમ નથી. પછી તો કાન્તિમામાના લાગણી-પ્રધાન સ્વભાવે મને એમના તરફ એટલી ઢાળી દીધી હતી, કે ગમે તે ટાઈમે એમને ત્યાં જવું, ખાવું, પીવું, ગપ્પાં મારવાં કંઈક નવું સમજવું ને મનને પાછું આનંદી, પ્રફુલ્લ ને એમના સ્નેહથી ભર્યુંભર્યું કરીને ઘેર આવવું-ઘેર આવવા ઊંડું એટલે મામા કહેતા, “બેસને, પાછો ક્યારે આવીશ?” એમણે જાણે માનવ પ્રત્યેના સ્નેહનો દીપક જલતો રાખવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી હોય, મારું મન એમની લાગણીથી ભીંજાઈ જતું. હું એટલું જ બોલી શકતી, “પાછો જલ્દી જરૂર આવીશ હોં.”

ધીમેધીમે તે વધુ માંદગીને બિઝાને પડ્યા, અત્યંત દેહકષ્ટ છતાં સાહિત્યની સેવા કરવાની ધગશ, વિશ્વમાનવ પ્રત્યેની જલવંત લાગણી, ઉદારતા ને દયા, જગત માટે હજી ય કંઈક કરી નાખવાની તમના એમણે છોડી નહોતી અને એ જ આત્મશ્રદ્ધાથી જાણે મૃત્યુને ય ઠેલતા રહ્યા હોય એમ દેહ સામે એ ઝંખૂમતા, ને જાણે જગતમાં એમનાં કેટલાંય કાર્યો અધૂરાં મુઠ્ઠીને ચાલ્યા જતા હોય એવી લાગણી અને દુઃખ અનુભવતા.

અંતે મૃત્યુ સામે ઝૂમી, એક કાગરાનિએ, ૭૨ વર્ષની વયે એઓ ચાલ્યા ગયા. એમનો સ્નેહદીપક જાણે પગલે બુઝાઈ ગયો!

ના, ના, પણ કેટલાયનાં દિલમાં એમણે ચેતનો પ્રગટાવ્યાં છે. એમની સ્નેહઝરતી વાણીથી, દયાભરી દૃષ્ટિથી, મીઠા આશ્વાસનથી કે આર્થિક મદદથી સર્વેનાં દિલમાં હજીય એમની સ્નેહસુવાસ મહેકી રહી છે, ને મહેકે; એ અમર છે.

ને એવી જ સુવાસ મને એમની યાદમાં નિશ્વાસ મુકાવી દે છે. જ્યારે એમને ઘેર જાઉં છું ત્યારે અઘાંયનો ભર્યોભર્યો સ્નેહ છે, છતાં થાય છે : પેલો મામાનો મન્દ હસતો ચહેરો ને આવકાર આપતો ભાવભર્યો સ્વર ક્યાં? એમની બેઠક સૂતી લાગે છે ને જાણે મારા જીવનમાંથી કાંઈક ખોઈ બેઠી છું, એવી નિરાશા વ્યાપી જાય છે. એ જ ક્ષાન્તિમામાની યાદે મધુરાં સ્મરણોની ઝંખના મને કંઈક શોધતી કરી મૂકે છે. અંતે મારો આત્મા એમના વાત્સલ્યને સંભારતો ત્યાં બેસે છે, એમની જીભપ અનુભવે છે. હું પ્રાર્થના કરી રહું છું, પ્રભુ! જ્યાં હો ત્યાં એમના આત્માને શાંતિ આપો.

આ વિજ્ઞાનનો વિકાસ એ માનવસાહસની મહોટામાં મહોટી કૃતેહ છે, ‘કાળા માયાના માનવી’ની શક્તિ તેમ જ શક્તિમયતાં હક્કયનું એક મહોટામાં મહોટું માપ છે, અને મનુષ્યજાતિના સમગ્ર ઇતિહાસનું એક અત્યંત રસીકું ને અદ્ભુત પ્રકરણ છે. વિજ્ઞાનનો ઇતિહાસ જેટલો જોધદાયક છે તેટલો જ વિનોદક ને પ્રેત્સાહક છે. અનેક અંગેમાં વિસ્તાર પામેલા, અને હજી પામ્યા કરતા, વિજ્ઞાનનો એ ઇતિહાસ કોઈ રસિક ગુર્જર વિદ્વાનની ફાંકડી કલમ ગુર્જરપદ્મને ચરણે ચડે એ જેટલું ઇચ્છવાયોગ્ય છે તેટલું જ—જની શકે તો તેથી ચ વધુ—ઇચ્છવાયોગ્ય એ છે કે વિજ્ઞાન તરફ વળવા માંડેલી ગુર્જર પ્રતિભા વિજ્ઞાનના ભાવિ ઇતિહાસને ધડવામાં પણ સામિલગીરી આપીને તેમાં પોતાનું નામ કીર્તિવન્ત કરે.

(સાવનગર સાહિત્ય પરિષદના વિજ્ઞાન વિભાગના અધ્યક્ષપદેથી આપેલા વ્યાખ્યાનમાંથી)

—કા. છ. પંડ્યા

ભાઈનાં સ્મરણો

શ્રીમતી ચંપકબહેન ર. યાજ્ઞિક

હું પાંચ વરસની હતી ને મહારી સગાઈ થઈ છે એમ કહી બધાં મહેને કહે, “હવે તો ત્યારે સાસરે જવાનું.” હું તો એ સાંભળીને ખૂબ રોવા લાગી. ઝાઝાએ ભાઈ ઉપર હતા તેમને જઈને કહ્યું કે ચંપક તો બહુ રૂવે છે. એ નીચે આવીને મહેને તેડીને ઉપર લઈ ગયા ને ખૂબ સમજાવી શાન્ત પાડી.

જૂનાગઢમાં નિશાળમાં પહેલો નંબર આવે ત્યારે એક સરસ છાપ ભાઈ આવે; એટલે પહેલો નંબર આવે ત્યારે દોડીને એમને કહેવા બાંધ. રોજ મહેને સંસ્કૃતના શ્લોક શીખવે તથા રાતના રામાયણ ને ભાગવત વગેરેની સરસ વાતો કહે. પછી ભાઈનાં લગન થયાં ને હું થોડે લૂણ ઉતારવા બેઠી હતી ત્યાં ખૂંપમાં હાથની વીંટી ભરાઈ ગઈ. ભાભીની સાથે તે જ વખતથી સ્નેહની શરૂઆત થઈ.

બહેનને દિવસે ભાઈ વિલાયત જવાના હતા તે દિવસે રાખડી બાંધી. તે પછી એમને પ્રત્યક્ષ બાંધવાનો પ્રસંગ ન જ મળ્યો. બીજે વર્ષે વિલાયતમાં પણ રાખડી મોકલેલી. તે રાખડી એમણે અમેરિકા જતાં બાંધી રાખેલી. તે વખતે એમને સ્ટીમરમાં ખૂબ તોફાન નડ્યું ત્યારે એક અમેરિકન બાઈએ એમને કહેલું તે એમણે મહેને ખૂબ વહાલથી લખેલું: “તમારી બહેનની આ રક્ષાએ જ આપણે આજ બચી ગયાં.” એ કાગળના શબ્દો હજી ભુલાતા નથી. એ વહાલ કયાં મળશે?*

ભાઈ બેંગલોર ત્રણ વરસ માટે ગયા તે વખતમાં ભાભી સાથે ખૂબ સ્નેહ બંધાયો. સગી બહેનો કરતાં એ વિશેષ. ભાઈએ એક વાર લખેલું કે “તમારી ભાભી લખે છે કે ચંપકબહેનને લીધે મહારો વખત સરસ બન્ય છે. તે વાંચી હું બહુ જ ખુશી થયો છું. તમે બંને મહેને વહાલાં છો એટલે મહારી ખોટ થોડે અંશે પણ તું પૂરી શકી છું.”

*ડૉ.—મહારી પાસે એક અંગ્રેજ-અમેરિકન યુવતીને લાગ્યો જે હિંદ વિશે કંઈક જાણવા માગતી હતી. એ બહેન અમેરિકન રેડક્રોસમાં સેવક હતી. બહુ હસમુખો સ્વભાવ, બિડી જિજ્ઞાસાવાળા ખુદ્ધિસર્માં પ્રભો, યુનિવર્સિટીમાં નહીં ગએલી છતાં બહુ સંસ્કારી, મિસ મૉ—પણ છ દિવસમાં મિત્ર બની ગઈ. હિન્દ, અમેરિકા તથા જીવનના ઘણા વિષયોની અમે વાતો કરતાં. આ બન્નેની સંગતિ મહેને ઘણી આનંદકારક થઈ. અમે ત્રણ, મિસ મૉ—, ડૉ—, અને હું. સહવારમાં સાથેસાથે જ કિનારે બિતર્યાં. જહાત ઘરમાં, એક મિનિટની સામાન તપાસણીના કામની પાછળ એક કલાક ખોટી થયાં. છેવટે “ફરીથી કહી પણ મળીશું કે?” એમ અન્યોન્યને પૂછતાં, જુરીજુરી દિશામાં જુદેજુદે કામે ગયાં. ચંપકે મહેને રાખડી મોકલી હતી. લંડનથી તે મહારે હાથે બંધાયેલી રહી હતી. એનો મર્મ ને સંકેત પણ કેટલાંકને કહેવા પડ્યો. “જુઓ, પ્રોફેસર પંડ્યા” મિસ મૉ—એ કહ્યું, “તમારી બહેનની રાખડીએ તમારી જ નહિ પણ આખા નાવની તોફાનમાં રક્ષા કરી, અને આપણા સૌની મુસાફરીને આટલી આનંદમય બનાવી.”

(—કા. જ. પંડ્યા “પ્રવાસપત્રો”માંથી)

ભાભી માંદાં હતાં ને હું બીજી વાર આગ્રા ગઈ. ભાઈ ભાભી કેટલાં ખુશી થયાં! સૌથી પહેલી વખત બાપુને દોઢ વર્ષનો લઈને ગઈ હતી, એ સુખના દિવસોનું સ્મરણ લખી શકતી નથી. કાકાની સાથે ગયેલી પણ હું તો ભાઈ ભાભીના આગ્રહથી એક મહિનો ત્યાં રહી પડી. પછી ભાભી રશ્મિને સારુ આવવાનાં હતાં તેમની સાથે જ અત્રે આવી. ભાભી મ્હારે ત્યાં થોડા દિવસ રહી નડિયાદ ગયાં. ત્યાંથી આવતાં મ્હને ખૂબ રડવું આવ્યું ત્યારે ભાઈ કહે, “તું તો ત્હારે ઘેર જવાની છું ને પછી કેમ રડું છું?” એમનાથી છૂટું પડતાં કેટલું દુઃખ થતું તે કેમ કહી શકું?

એવો જ બીજો પ્રસંગ એ ઍંગલોર ગયા ત્યારે મ્હને લાગ્યો. એકલા અટૂલા ત્યાં એમનું ડ્રાણુ? એ વિચારે બહુ દિવસ પહેલેથી ચેતી, ત્યારે ભાઈ કહે, “ગાંડી થઈ જઈશ!” એ શબ્દોમાં કેટલું વ્હાલ હતું.

ભાઈ અહીં એક વાર આવશે જ એ આશાએ રહી! પણ અમે ન જ મળી શક્યાં. અહીં છેલ્લી વાર આવ્યા, બે જ દિવસ રહ્યા, પણ એ વ્હાલની ટૂંક ને એ આનન્દ સંભારવાનાં જ રહ્યાં. રજની તે વખતે સાથે જ હતી. શી ખબર કે ભાઈને નહીં જોઈ? હવે વધુ લખી શકતી નથી.

પરંતુ સંયોજકો ને પ્રકાશકો કરતાં લેખકો કોઈ રીતે ઔણ મહત્વના નથી : એલટું, કેટલીક વાર ને કેટલાક પ્રસંગમાં લેખકો સ્પષ્ટ રીતે ગુરુપદે છે. અન્ય સાહિત્યની પેઠે વિજ્ઞાનસાહિત્યને માટે ય ઘણા લેખકો ને બુદ્ધાબુદ્ધા પ્રકારના લેખકોની જરૂર છે. તેમાં ય પ્રતિભાશાળી લેખકોની જરૂર તો સર્વત્ર હોય જ. ગુજરાતી વિજ્ઞાનસાહિત્યની સેવામાં એક ગોવર્ધનરામ કે એક ગાંધીજી, એક ન્હાનાલાલ કે એક મુનશી, ઉદ્ભવ પામે તો તે સાહિત્યની પ્રગતિ કેટલી ઝડપથી થવા લાગે! પણ પ્રતિભાની ઉત્પત્તિનાં કાંઈ શાસ્ત્ર કે નિયમ હોતાં નથી—હશે તો હજી જડયાં નથી, અને તેવાઓને ‘હોલસેલ’ પેદા કરવાનાં કારખાનાં હજી કહી પણ શકાતાં નથી. એવા કોઈ લેખક કે લેખકોને વિજ્ઞાનસાહિત્ય માટે ગુજરાત મેળવે ત્યાં લગી આપણા જેવા પ્રાકૃતજનોએ આપણા ઉત્સાહથી તથા શ્રમથી એવા આગમનની તૈયારી માટે ઘણું પ્રાથમિક કાર્ય, ઘણું ‘spape-work’, કરી રાખવું ઘટે છે. તેમ આપણી ન્હાની સંખ્યા પાકા સંગઠનથી, પ્રતિભાનું તો નહિ, પણ મહોદી સંખ્યાનું કાર્ય તો બેશક સાધી શકશે. ‘કાકા’ કાલેલકર જેવો એક જ લેખક, વિજ્ઞાનસાહિત્યના કોઈ એક કે વધુ અંગ તરફ પોતાનું જ્ઞાન ને શક્તિ વાળે તો બીજા કેટલા ય લેખકોના એક દળ કરતાં ય વધુ મૂલ્યવાન ફળ અર્પી શકે! (ભાવનગર સાહિત્ય પરિષદના વિજ્ઞાન-વિભાગના અધ્યક્ષપદેથી આપેલા વ્યાખ્યાનમાંથી) કા. છ. પંડ્યા

મુ. કાન્તિલાલભાઈ

શ્રી. મંગુલાલ સેવકલાલ દ્વે

મુ. કાન્તિલાલભાઈને માટે શું લખવું? તેમના કેટકેટલા ગુણો સંભારવા? પ્રત્યેક મનુષ્ય ઈશ્વરનો અંશ હોય છે, પણ બ્યારે તેનામાં તે અંશ વધારે પ્રમાણમાં વિકસિત થયેલો દેખાય છે, ત્યારે ગીતાજીના શબ્દો પ્રમાણે તે વિભૂતિમાન કહી શકાય છે; તે જ પ્રમાણે સ્વ. મુ. કાન્તિલાલભાઈનામાં એવા કેટલાએ સદ્ગુણો ખીલેલા હતા કે જેથી તેમને આપણે ખરેખર વિભૂતિમાન કહી શકીએ. અતિશય શાન્ત સ્વભાવ, અતિશય માધુર્યમય વાણી, અતિશય વહાલ, અતિશય સૌમ્યતા, મૃદુતા અને સંસ્કારમયતા! નાના કે મોટા, ઊંઘની સાથે પણ તેમની વાણી અમૃતધારાસભ હતી! આઝાની કાલેજમાંથી ટર્મ પૂરી થયે નહિવાદ આવે એટલે બહારગામ રહેતા પોતાના સ્નેહી, સંબંધી-એમને પત્રો લખીને ખબર આપે જ કે, જે આપનાથી મને મળવા આવી શકાય તો આવો, નહીં તો હું મળવા આવી જઈશ. પોતાનાં સગાં પ્રતિ ઘણું જ વાતસલ્ય! પ્રત્યેકને તેમની પાસે જવાનો ઉમંગ થાય, અને તેમના મીઠા વહાલસોયા શબ્દો સાંભળવાનું મન થાય! તેમના સુખદુઃખની, અભ્યાસની, ઊંઘ નવું કાર્ય કર્યાની, પુસ્તક-વાચનની વગેરે એવી એવી વાતો કલાવી કલાવીને કહાવે, અને તેના ભાવો સાથે પોતાના ભાવો દર્શાવે! જેવું તેમનું શુદ્ધ અને સાત્ત્વિક હૃદય, જેવી તેમની શાંત વાણી, અને જેવું તેમનું મૃદુતાસર્થુ હાસ્ય અને મુખ, તેવું જ તેમનું લેખન! પોતાના મામા સદ્ગત સાક્ષર શ્રી ગોવર્ધનરામભાઈના સંબંધનું સાક્ષરજીવન કેવા શાંત રસથી ભરપૂર તેમણે લખેલું છે! તે વખતે તેમની ઉંમર કેટલી નાની! છતાં એ અમર સાક્ષર મામાના સાક્ષરત્વ સંબંધી તેમ તેમના ખીજા ભૌતિક જીવન સંબંધી કેવી જીવનકથા લખી છે! યુગરાત્રી ભાષામાં તેમના જેવી લખેલી જીવનકથા ભાગ્યે જ ઊંઘ હશે! એમ કહીએ કે તે અદ્વિતીય છે, તો તેમાં ખોટું નથી. પૂજ્ય ગોવર્ધનરામભાઈ સંબંધી તેમના “સરસ્વતીચંદ્ર”, “સાક્ષરજીવન” આદિ ગ્રંથોમાંથી વાચકને તેમના સાક્ષરત્વ સંબંધી જેટલું જ્ઞાન થાય છે તેના કરતાં આ “શ્રી. ગોવર્ધનરામ”માંની મુ. કાન્તિલાલભાઈ લખેલી જીવનકથા વાંચવાથી વિશેષ લાભ થાય છે. એકલા તેમનાં ગ્રંથોનું વાચન પૂરતું નથી; આ જીવનકથા વાંચવામાં આવે ત્યારે જ મુ. ગોવર્ધનરામભાઈના ખાત વ્યક્તિત્વની છાંપ વાંચનારના હૃદય ઉપર પડે છે. “સરસ્વતીચંદ્ર”ના ૧લા ભાગમાં ગોવર્ધનરામભાઈએ મુ. કાન્તિલાલભાઈનાં માતૃશ્રીને અર્પેલી નિવાપાંજલિનું ઋણ મુ. કાન્તિલાલભાઈએ પોતાના સાક્ષર મામાની જીવનકથા લખીને બહુ જ સરસ રીતે અદા કર્યું છે! મામાના સંસ્કાર આ ભાણેજ ઉપર ખરેખરા જિનર્થ હતા! તેમની આભુખાભુનું વાતાવરણ જ એવું હતું; સ્વ. મુ. ગોવર્ધનરામભાઈ મામા ઉપરાંત, ખીજા સગા મામા સ્વ. નરહરિરામ (એન. એમ. ત્રિપાઠી), પિતા સ્વ. મુ. જનકલાલભાઈ (“કાદંબરી”ના ભાષાંતરકર્તા), સ્વ. મુ. મનઃસુખ-

રામ, મિત્રો સ્વ. ચંદ્રશંકર નર્મદાશંકર પંડ્યા, પેટલાદના મારા મોટા ભાઈ સ્વ. મુ. કાન્તિલાલ, બેન સ્વ. મુ. વસંતબા, મારા સ્વ. પિતા ડૉક્ટર સેવકલાલ, મારા સ્વ. માતૃશ્રી મુ. વસંતબા, સ્વ. માતામહા હીરાશંકરભાઈ, જૂનાગઢના શ્રી રવિશંકરભાઈ આચાર્ય તેમ અનેક સહૃદયો મિત્રો, સ્નેહીઓ, સંબંધીઓ, જામાના શ્રી. કુમન-ભાઈ આદિ અનેક તેમના પરિચયમાંની વ્યક્તિઓનો સહવાસ પણ તેમની સાથેનો સાત્ત્વિક ભાવનો જ હતો; પોતાનાં માશીના પુત્રો મુ. અક્ષરશંકરભાઈ, મુ. ભાનુશંકરભાઈ, એમની સાથે સગા ભાઈઓનો જ જાણે સંબંધ હતો; તેઓશ્રીની સહૃદયતાની છાપ સર્વત્ર પ્રકાશમય રૂપે ચારે બાજુ પ્રસરતી! મને પોતાને એમની પાસેથી ઘણી પ્રેરણા મળતી! આવા સાક્ષર, નિરભિમાની, સાત્ત્વિક લેખક, અણુ-અણુકારી, પ્રત્યક્ષ સ્નેહ-રસ નિર્ભરમૂર્તિ, અને સૌમ્યતાભાવ-પરિપૂર્ણ વાત્સલ્યમય સહૃદયો મુરબ્બીનો સ્મારકગ્રંથ રચાય એ સર્વથા યોગ્ય જ છે; ભવિષ્ય કાલના પટ ઉપર તેમની સ્મૃતિ ચિરંતન સમય રહે, અને ભવિષ્યની પ્રજાને તેમના વિશિષ્ટ વ્યક્તિત્વમાંથી પ્રેરણા મળી રહે!

વિજ્ઞાનની ગુજરાતી પરિભાષાને એક પાસથી નૂતની ગુજરાતી, ભાષાશાસ્ત્ર, વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્ર, સાહિત્યવિકાસ આદિનું પૂરેપૂરું જ્ઞાન જોઈશે; બીજી પાસથી સંસ્કૃત, ફારસી, અરબી, અંગ્રેજી વગેરેના જે જે સમુદ્રોમાંથી આપણે નવાં શબ્દરત્નો આણવાનાં છે તેઓનું તથા તેઓમાં પરિભાષાની કાંઈ સંપત્તિ હોય તેા તેનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન જોઈશે; ત્રીજી પાસથી, ગુજરાતની પેઠે અન્ય હિન્દુસ્તાનમાં જે પ્રયાસો થતા હોય ને જે સિદ્ધ પામ્યા હોય તેઓનો સજીવ સંપર્ક જોઈશે, એટલું જ નહિ પણ જ્યારે આવા પ્રયાસો ‘અખિલ ભારતીય’ સહકારને પામીને, કોઈ ‘સકલ હિન્દના’ કે ‘આલ-ઇન્ડિયા’ સંયોજનથી કામ કરવા માંડે ત્યારે તેમાં આપણું સ્થાન હેવા તૈયાર રહેતું જોઈશે; અને ચોથી પાસથી (કેટલાક કલ્પાહીઓ વિસરી નય છે કે) વિજ્ઞાનશાસ્ત્રોનું પોતાનું તાજું જીવું ને ચોક્કસ જ્ઞાન જોઈશે, કારણ કે એ વગરના સઘળા પ્રયાસો વૃથા છે.

(ભાવનગર સાહિત્ય પરિષદના વિજ્ઞાન-વિભાગના અધ્યક્ષપદેથી આપેલા વ્યાખ્યાનમાંથી)

કા. છ. પંડ્યા

सद्गतनी वाङ्मयप्रसादी

અહીંનું મહારું જીવન

પ્રવાસપત્રો-૧*

૯૯મારી સૌથી વિશેષ જિજ્ઞાસા કદાચિત મહારું અહીંનું (લંડનનું) જીવન જાણવાની હશે. હવે તે લખી શકું એવી હાલતમાં છું.

(૧) આજકાલ મળસ્કું ૬-૬૧૧ વાગે થાય છે. નોકે વારંવાર એવું હોય છે કે નવ વાગ્યા સુધી સુઈ રહેનારને પણ હજી પ્રાતઃકાળ છે એમ જ લાગે; પણ મહારી કેટલીક “કટેવો” છે, એટલે બારી ઉઘાડી રાખીને તથા પડદા નાખ્યા વિના સૂઈ જઈ છું, તેથી પ્રકાશનું પહેલું આગમન ગહને જગાડે છે તેમ મોડા સુધી પથારીમાં સૂઈ રહેવું એ ગહને બહુ વસમું પડે છે. તે છતાં રોજના કાર્યને માટે બરોબર પહેાંચી વળવા સાત વાગે તો મહારે ઊઠવું જ નેમ્છએ. દ્રાઈ વાર તેથી ય વહેલો ઊઠું છું ને દ્રાઈ વાર તે વખતે પથારીની હૂંફમાંથી બહારની તાદમાં નીકળી આવવાનું જરા ય ગમતું નથી.

(૨) મહારું નિત્યકર્મ બહુ ઉનાવળું કરું તોયે ૧૧ કલાક તો લેવાનું જ. ઘણા અડધા કલાકમાં પતાવી દે છે કે તેથી ય ઓછો વખત લેના હશે; તેઓને મહામાંથી વધારે મોડા ઊઠવું પોસાય, પણ મહારે તો “જીટનાં અદારે ય વાંકાં”ના જેવું. દાતણ કરવામાં દાંતને બરોબર સાફ કરવા નેમ્છએ, નહીં તો હેરાન થાઈ. તે પછી હળમત રોજ કરવી પડે, નહીં તો બપોર પછી મેહોં બેવા જેવું પણ ન રહે. તે પછી કસરતમાં પંદરેક મિનિટ તો ગાળવી જ નેમ્છએ, કારણ કે મહારી બાબતમાં તો આરોગ્ય ને શક્તિની ખાણ એ જ છે. પછી વાળની સંભાળ રાખવા હેર-કુશ તાંખી બરોબર સાફ કરવા, તે પછી ન્હાવાને બદલે વાંશ લેવો, એટલે હાથ, મેહોં, ડોક વગેરે સાણુથી ધોઈ સાફ કરવાં, તે પછી કપડાં પહેરવાં. આગ્રામાં પણ આ જ પ્રમાણે ૧૧-૧૧ કલાક મહારે રોજનો મૂકી જ રાખવાનો હતો. એમાં કાપાફૂપી કરવા, ઝડપ કરવા બહુ યે યત્ન કર્યા છે; પણ તે અશક્ય લાગ્યું છે.

(૩) ૮૧ વાગે કપડાં પહેરીને ‘એક-ફાસ્ટ’ ઉપર જવાનું. એક-ફાસ્ટમાં સૌથી પહેલું કાં તો પૌરિજ હોય કે ઘઉંની ખીજ કાંઈ ‘પેન્ટ’ બનાવટ હોય. ‘પૌરિજ’ એટલે અહીં જેને ‘Oat’ કહે છે, તેનું ‘ભડકું’. તેમાં સીરપ-ખાંડની બાડી ચાસણી જેવો-તથા દૂધ નાંખી ચમચા વડે ખાઈ-ખી જવાનું. કહે છે કે બહુ પૌષ્ટિક છે. (જો કે ડૉ. જેન્સને એને માટે કહ્યું છે કે એને સ્કૉટલેન્ડમાં માણસો ખાય છે ને ઈંગ્લંડમાં ઘોડાઓ

*આ પ્રવાસપત્રોના ભાગો ‘સમાલોચક’ના જુદાજુદા અંકોમાં (૧૯૨૧-૨૫ દરમ્યાન) પ્રકટ થયા હતા. આખો પત્રસંગ્રહ એકઠો છપાવવાની આશામાં છેલ્લા ભાગ અપ્રકટ રહ્યો. છપાવવાને માટે પ્રસ્તાવનાના મુદ્દાઓ તૈયાર કરેલા, ને શ્રી ચન્દ્રશંકર પંડ્યાને એ ગ્રંથ સમર્પણ કરવાની ઇચ્છા હતી; પણ અન્ય મત્તિઓમાં પડવાથી આ કાર્ય અધૂરું જ રહી ગયું.

ખાય છે.) રહેને તે ભાવે છે. અઢવાડિયાનાં ચાર વાર એ લઈએ છીએ, બે વાર ઘઉંની ખીજ બનાવટની સુકી ચીજ પતરીઓ જેવી, જેનાં બુદ્ધાં જુદાં નામ હોય છે તે જે પણ દૂધ ને સીરપ સાથે ખાવાની હોય છે તે, ને રવિવારે સાબુદાણાની કાંજ. (કમ, એ પણ ગહારા નશીબમાં આવીને? હિન્દમાં આટલાં વર્ષ જેને ટાળેલી તે) પણ અહીં આવીને જેમ પહેરવેશ, રીતભાત વગેરે નવાં લેવાં પડે છે, તેમ સ્વાદ પણ નવો સ્વીકારવો પડે છે. પણ એની બનાવટ રહેને રુચે ખરી. તે પછી એક, માખણ ને મુરખો. ચ્હા, અને ડ્રાઈ દિવસ બટાટા કે દાળની કચોરી, કે બટાટા અથવા દાળની એવી ડ્રાઈ ખીજ બનાવટ.

(૪) મતલબ એટલી સમજવાની કે પેટ ભરી શકાય છે, અને ખોરાક પૌષ્ટિક છે. માખણનું જેર જરા વધારે રાખું છું, જે કે મોઢું તો છે. (૩૧-૪ શિલિંગનું એક સ્તલ એટલે લગભગ ૨૧-૩ રૂપિયે સ્તલ-નરીઆદનું શેરભાર.) ૬ વાગ્યાને સુમારે-કદી વહેલો તો કદી મોટ્રે-વેરથી નીકળું છું. ટાઈમ્સ તેમજ ટપાલ પ્રાન્કાળે જા વાગ્યે આવે છે. ઘેર તો ટાઈમ્સ વાંચવાનો વખત કચાંથી મળે? પણ ટાઈમ્સમાં રોજની પ્રવૃત્તિઓની નોંધ આપી હોય છે તે પહેલી જોઈ જઈ છું, જેથી ભાષણ વગેરેની માહિતી રહે તે તે પછી બધા સમાચારોની ટૂંકી નોંધ આપી હોય છે તે જોઈ છું. ઘેરથી પટનીશ્રિજ રોશને પહોંચતાં દસેક મિનિટ, હમણાં તો મહિનાનો પાસ લીધો છે, એટલે ટિકિટ લેવાનો વખત ને મહેનત બચે છે. ડ્રાઈક જ વાર રોશને રોકાવું પડે; કારણ કે તે વખતે તો બબ્બે ચારચાર મિનિટ ટ્રેન જતી હોય છે. ડ્રાઈ વાર રસ્તે બદલવી પણ પડે. ઘણી વાર ભાડ એટલી હોય છે કે જિઆ જ રહેવું પડે. સાઉથ ટ્રેન્સિગ્ટનને રોશને જિનરું ત્યાં સાતેક મિનિટ ચાલવાનું. ડ્રાઈ વાર ખરીદીનું કે એવું કામ હોય તો અનુકૂળતાએ તે કરીને પછી લેંબારેટરીમાં જઈ, કારણ કે સાંજે અંધારું એટલું વહેલું થાય. ૪૧ વાગે 'Lighting time' રસના દીવા કરવાનો વખત છે. અને તે પણ ૧૦૦ ન હોય ત્યારે. સાધારણ રીતે ૮૧ વાગે લેંબ.માં પહોંચવા ચલન કરે; જોકે અહીં આગ્રાના જેવું નથી કે મિનિટ મિનિટ હાજર થવું પડે, તેથી મનને શાન્તિ રહે છે.

(૫) એક વાગ્યા સુધી લેંબ.માં કામ કરવાનું, તે પછી 'લંચ' લેવાનો. બધા તો ગહાર ડ્રાઈ રેસ્ટોરામાં જઈ આવે. ડ્રાઈક જ પાસે ઘર હોય તો ઘેર જાય. અમે નવો રસ્તો રાખ્યો છે. હું, નાયક ને દેશપાંડે (મંદોરનો કેમિસ્ટ્રીનો પ્રોફેસર ને બેંગલોરનો તથા "લૅયલ્ટી"નો સાથી) ત્રણેની કલબ કરી છે. વારાફરતી રાંધવાનું; ને રાંધવામાં શું? એક સગડી ઉપર દાળ (મસુરની હોં કે) ચઢાવી દેવાની, ખીજ ઉપર બટાટા બાફી દેવાના. પછી બટાટા તૈયાર થતાં ફેલી કે છોલી દાળમાં પધરાવવાના. એટલામાં ભાત તૈયાર કરવાનો. તે તૈયાર થયે અંદર પધરાવવાનો, ને ઉપર મીઠું મરી મરચું ને માર્ગેરીન (માખણનો ભાઈ). એ બધું ગાઠ કલાકમાં તૈયાર થઈ જાય. નાયક ને દેશપાંડે તે ઉપરાંત પોતાને માટે ઈંડાં બનાવી લે, જે કે નાયક હવે તે છોડવા તૈયાર થયા છે. આ પ્રમાણે બે રસાયન સાથેસાથે ચાલે. ગહાર ને નાયકને એક આખો રમ ઇલાવ્યો છે, એટલે આ વધારે ફાવે છે. ગહારે વારો હાલ તો સોમ ને ગુરુનો છે. તે દરમ્યાન કામ ચાલતું હોય, ને વધારે કુરસદ હોય તો જાપું ત્રયાય-ટાઈમ્સ મોટે ભાગે.

(૬) લંચ પછી પાંચ કામ ચાલે, તે ચાર વાગે ચ્હાની તૈયારી કરીએ. તે પણ વારાફરતી. દૂધ રોજ એક શીશીમાં આવે છે. ચ્હા ને બિસ્કિટ લાવીએ છીએ. ડ્રાઈ વાર ડ્રાઈ મળવા આવનારની મહેમાનગીરી ચ્હાથી કરીએ. ડૉ. પ્રફુલ્લચન્દ્ર રોયને તો જમાડયા પણ હતા, લંચમાં. આ હિંદુસ્તાની લંચ ને ચ્હા એક તો અમારે હાથે બને છે એટલે ઓખમાં હોય છે. (હોટેલનાં જેવાં નહીં.) ખીજું, અમારી અનુકૂળતાએ લઈ શકીએ છીએ. ત્રીજું, જવા-આવવાનો વખત બચે છે ને કામ બગડતું કે વિલંબાતું નથી. ને ચોથું, સોઢું પડે છે; નહીં તો રોજના બે શિલિંગ લેખે અઢવાડિયાના-એટલે ૭ દિવસના-ઓછામાં ઓછા બાર શિલિંગ થાય

અને અહીં રહેને પાંચ કે છ શિલિંગ જ થાય છે. જહાર વિવિધતા મળે એ ખરું, ને અમારી વિવિધતા તો ઢાઈ વાર ઢાળી કે કૉલિક્લાવરની કે ઢાઈ વાર મહેનત લઈ જુદુંજુદું બનાવીએ તેટલી; પણ હજી લગી એનો કંટાળો આવ્યો નથી, તેમ રેસ્ટોરાંમાં જરાક સારું લંચ લેવું હોય તો ત્રણ થી છ શિલિંગ સુધી પણ થઈ જાય એમ લાગે છે.

(૭) તે પછી કામ. લેખના કામ ઉપરાંત ઢાઈ વાર વ્યાખ્યાનો કે સભાઓ હોય છે. ખુધવારે જર્મનના કલાસ ૩ થી ૫ સુધી હોય છે. ગુરુવારે ૪ થી અમારી Organic Chemistryનું Colloquium થાય છે વગેરે. સાંજે સાધારણ રીતે ૬-૬૧ સુધી કામ કરવાનું. ફક્ત ખુધ ને શનિએ સાંજે ગહારે ન્હાવાનું એટલે તે દિવસોએ ગા કલાક વહેલો-બરોબર પા વાગ્યે નીકળું, પણ ત્યારે જ જહાર દીવા હોય જ. સંઘવારે આવતાં ભીડમાંથી બચવાનું ને બેસવાનું મળે, પણ સાંજે કવચિત જ એમ બને. ઘણી વાર સ્ત્રી-પુરુષોની વચ્ચે એવા સપડાયા હોઈએ કે હાથમાંનું જાપું વાંચવાને માટે હાથ જોડ્યા કરી શકાય નહીં.

(૮) મજા તો ખરેખરી ન્હાવામાં પડે છે. ગરમ પાણી બરોબર હોય છે ત્યારે નાહીને દિલને હલકું ને સ્વચ્છ બનાવવામાં મન તથા દેહને કાંઈક ઓર સુખ મળતું લાગે છે. જે કે ઘણી વાર ન્હાવાના પાણીની ગરમીથી તથા શ્રમથી, ન્હાયા પછી સૂઈ જવાનું મન વહેલું થાય છે, આપણાં બાગેચની પેઠે.

(૯) રાત્રે ૬૧૧ વાગ્યે જમવાનું. જે કે ઢાઈ વાર જરા મોડું થઈ જાય. જમવામાં ઢાઈ વાર પુરી તો ઢાઈ વાર પરાંફા - ખંખણાં બાંડાં ચોપડાં - બે શાક, દાળ અથવા કઢી ને લચ્ચેદાળ. દાળમાં એક વાર બાટી, ભજિયાં - વેસણ મળે નહીં એટલે વટાણાનો લોટ ચાલે છે - બટાટા, કેળાં ને ખીરડનાં હજી લગી ખાધાં છે - ભાત, ઢાઈ વાર દહીં. એક વાર દૂધપાક. એક અંગ્રેજ બાઈ છે તે બેનાં આ બધી ચીજો ઘણી સારી બનાવે છે. એનો જશ એને પોતાને તેમજ નાયકને છે.

(૧૦) જમ્યા પછી ઢાઈક દિવસ ઢાઈ સભાના વ્યાખ્યાનમાં જવાનું હોય કે ઘેર રહેવાનું હોય. સભામાં જવું એટલે જવા-આવવાના જ બે કલાક, લગભગ, ખરા. ને પાછા ફરતાં ૧૦-૧૧-૧૧૧૧ પણ થયેલા હોય છે. ઢાઈ વાર બચુને ત્યાં જઈ છું, જે કે હવે મોટે ભાગે સભામાં ન જવું હોય તો ઘેર રહું છું; કારણ કે મારો પોતાનો વખત તે આ જ. થોડો વખત ગા-૧ કલાક “ટાઇમ્સ” કે “લીડર” એમ જેઈ જઈ. પછી ગા-૧ કલાક જર્મન વાંચું. તે પછી કેમિસ્ટ્રી કલાકેક. રાત્રે ૮૧-૯ વાગે એક નાનું ટમ્બલર ગરમ દૂધ પીવાનું. સાંજે ૭૧ વાગ્યે જમી લઈએ ને ઢાઈ વાર અગ્યાર બાર વાગ્યે સુઈએ ત્યારે ખાલી પેટે સૂવું ઠીક નહીં. ખુધવારની રાત્રે ટપાલ લખવાની - હિન્દુસ્તાનની. એટલે તે રાત્રે જમીને કાગળો લખવાના. ઢાઈ વાર સંઘવાર સુધી પણ લંબાય. ત્યારે કૉલેજમાં જરા મોડું થાય. આમાં પણ ગહારી “કટેવ” નડે છે. નાયકને દર વખતે બે જ કાગળ લખવાના હોય છે. અમૃતલાલભાઈ બે કલાક જ લખવાના રાખે છે. દશ વાગે રાત્રે શરૂ કરે તે જીવ આવતા સુધી. ગહારે જે કે ગહારી પોતાની તેમજ તહમારી બધાંની ઇચ્છાના પ્રમાણમાં મંથમ રાખવો પડે છે તોપણ વધારે વખત ગાગવો પડે છે. ખાસ કરીને શરૂઆતમાં રાત્રે જીવ આવે ત્યારે સૂવાનું. આગાની પેઠે ૧૦-૧૧-૧૨-૧૩ પણ થઈ જાય. (ત્યારે બીજો દિવસે જાવાનું સંઘવાર મોડું થાય). ઢાઈ વાર ૯-૯૧૧૧ પણ થાય; પણ તે ઢાઈક વાર. રાત્રે થોડો વખત પણ ગીતા કે ઇમર્સન વાંચવા ચત્ત કરું છું.

(૧૧) આ Week daysની હકીકત થઈ. રવિવારનું કામ અહીં ત્યારું જ હોય છે. લન્ડન રવિવાર પાળે છે તેમ દુનિયાનું ઢાઈ શહેર નહીં પાળતું હોય; ઘણે કેઠાણે તો શનિ રવિ બે દિવસો રજના હોય

છે અને કેટલાંક માણસો બન્ને દિવસો વિનોદમાં ને મહેનતનો બદલો વાળવામાં ગાળે છે. સહવારમાં રોજ ટપાલવાળો, દૂધવાળો, ડાપાંવાળો બારણાં ખટખટાવે, રસ્તામાં બૂમો પડે, અવાજ થાય, પણ આજે રવિવારે તો સંતું સ્મશાન જેવું. સૌ મોડું ઊઠવાનું. ગમે તેટલા વાગ્યા લગી પથારીમાં પડી રહેવાય. બ્રેકફાસ્ટ પણ બહેલામાં બહેલો નવ વાગે લેવાય. પહેલાં મિસિસ નાઇટ રહારે માટે રોજ ગરમ પાણી-હાથ મેંઠાં ધોવાને સહવારમાં આપી જતી. પછી શનિએ રાત્રે પૂછ્યું, કે કાલે ક્યારે જોઇશ? મેં કહ્યું, કેમ, રોજને વખતે સ્તો. ત્યારે કહે છે, બધા મોડા ઊઠે છે. તેથી એ બિચારી પોતે પણ ૮-૮૧ વાગે નીચે ઊતરે છે. આપણે તો રોજ સ્તવ ઉપર પાણી ગરમ કરી લઇએ છીએ. એ રાત્રે તૈયાર મૂકી જાય છે. સહવારમાં સ્તવની ચાવી ફેરવી, દીવાસળી ચાંપી દેવાની. સંઘસમાંથી પાછા આવીએ ત્યારે પાણી ઊકળી જતું હોય છે.

પણ ઘણી વાર એવું બને છે કે શનિએ રાત્રે મોડો સૂઈ છું એટલે રહારે પણ સહવારમાં ૮-૮૧ સહેજ થઈ જાય છે. બ્રેકફાસ્ટ પછી એક વાગ્યા સુધી, ૧૦ થી ૧ સુધી લગભગ વખત મળે. તે દરમિયાન કોઈ વાર અકવાડિયાનાં ચઢી ગયેલાં ડાપાં, કોઈ વાર પત્રલેખન, કોઈ વાર જર્મન, કોઈ વાર કેમિસ્ટ્રી તો કોઈ વાર કોઈની સાથે વખત ગાળવાનું થાય. રવિએ બપોરે “ડિનર” હોય છે. રાત્રે નહીં એટલે જમવાનું સારું હોય છે ને જમણુ પછી ફળો વગેરે હોય છે. તાજાં ફળો હવે બહુ સારાં નથી મળતાં, આવ્યો તેવામાં મળતાં હતાં; પણ ખાંડમાં સાચવી રાખેલાં ફળો, મલાઈની સાથે, સરસ લાગે છે. જમ્યા પછી રાત્રીના દસ સુધી કામ, કાં તો બહાર જવાનું કે કોઈને મળવાનું. દુર્ભાગ્યે લંડનની કેટલીક જોવાજોવી વસ્તુઓ રવિવારે બંધ હોય છે, તોપણ મ્યુઝિયમ ઉદ્યાનાં હોય છે; પરંતુ તે દિવસ વસ્તુનાં મળવા-કરવામાં વધારે જાય છે, ને જોવાનું થોડું બને છે. એટલે રાત્રે સિનેમાને જોવાની છીએ. સિનેમાનાં ફિલ્મ એકંદરે સારાં હોય છે ને થિયેટરની વ્યવસ્થા સારી હોય છે. રાત્રે ૮ થી ૯૧ સુધીમાં ઘેર પાછા ફરીએ, ને ચલા બિસ્કિટ અથવા ભૂખ હોય તો ખીજું વિશેષ ખાઈએ. રવિએ તો લોકો ૧૧-૧૨-૨ વાગ્યા સુધી પણ ઘેર આવતા નથી, ને આવ્યા પછી ઘેર cold supper-બપોરનું ટાકું દીમણુ કરી લે છે.

(૧૨) આ રહારા જીવનની સામાન્ય ઘટમાળ. કેટલીક વિશેષ વિગતથી આ વર્ણન પૂરું કરીશ. સોમવારે સહવારે ધોખીને કપડાં આપવાનાં. ધૂવે છે સારું, ને મહેને તે બહુ મોઢું નથી લાગતું. દાખલા તરીકે શર્ટ, સૂતી વખતના સૂટ વગેરેની ચાર પેની, એટલે લગભગ ત્રણ ત્રણ આના. નરમ કોલર એક પેની, સખત કોલર બે પેની, એટલે બા ને દોઢ આનો. મુંઝાઈથી સોંધું-ધોતીઆની ૬ પેની, ૪ આના, જરા વધારે. ટુવાલ ચાદર ગલેફ તો ઘરનાં હોય, ને એમની ધોવારામણી ભુદી આપવાની નહીં. ગુરુ શુક્રે પાછાં ધોવાઈને આવી જાય; છતાં એકંદરે મોઢું એવી રીતે પડે કે દરેક અકવાડિયે હું પાંચ-છ કપડાં આપું, તોપણ મહિને દિવસે સહેજ સાત આઠ શિલિંગ, ૪-૫ રૂપિયા થાય; જ્યારે ગરમ સૂટ કે એવું કોઈ આપવાનું હોય ત્યારે ખરેખરું મોઢું પડે.

રવિવારે કોઈને જમવા તેડવા ધારું છું. અત્યાર લગીમાં બાપુ, જીવરાજભાઈ ને જમનાદાસભાઈ આવી ગયા. સન્મુખભાઈ મોડા આવવા માગે છે. આ રવિએ નાગસાહેબને મોતરું આપ્યું છે.

અહીંની સલાઓમાં રાત્રે જમીને જમીએ છીએ. જો કે દીવાના પ્રકાશમાં રહેલું અને ફરવું એને તો હવે ટેવાવું પડે છે જ. લંબ.માં તો ઘણો વખત દીવાથી કામ લેવું પડે છે.

(ઇંગ્લેન્ડના પ્રવાસપત્રોમાંથી)

માઉન્ટ વરનોન

પ્રવાસપત્રો-૨

"No gilded dome swells from the lowly roof to catch the morning or evening beam, but the love and gratitude of united America settle upon it in one eternal sunshine. From beneath that humble roof went forth the intrepid, unselfish warrior, the magistrate who knew no glory but his country's good; to that he returned, happiest when his work was done. There he lived in noble simplicity; there he died in glory and peace. While it stands, the latest generations of the grateful children of America will make this pilgrimage to it as to a shrine; and when it shall fall, if fall it must, the memory and the name of Washington shall shed an eternal glory on the spot."

Edward Everett

ખીજ આઠ માઇલનો વધારે રમણીય માર્ગ વટાવીને માઉન્ટ વરનોનની ન્હાની ટેકરી, ફક્ત ૨૦૦ ફીટ જિંચી ટેકરી ઉપર અમારી મોટોર અટકી. ન ભુલાય તેવો સવા દોઢ કલાક અહીં ગાળ્યો. વૉશિંગ્ટને વર્ષોનાં વર્ષો ગાળવા, ને મૃત્યુ પછીની સનાતન નિદ્રા લેવા, આ સ્થળ કેમ પસંદ કયું હશે તે બહુ સારી રીતે સમજાયું. કુદરતી સૌન્દર્યની કદર એ તત્વ વૉશિંગ્ટનની મહત્તાના આટલાં બધાં ને વધારે બાણીનાં તત્વોની ભેળું એક હતું એ સમજાયાથી એને માટે માન વધ્યું. દરવાજામાં થઈ બગીચામાં દાખલ થયા: પાંચ-સાત મિનિટ પગથી ઉપર ચાલ્યા પછી વૉશિંગ્ટનના ઘરની સમક્ષ આવ્યા. એનું વર્ણન કરતા પહેલાં જરાક તવારીખ મોંઘું: બાણવા જેવી છે, ખાસ કરીને આ મકાનના ઉદ્ધારની હકીકત.

વૉશિંગ્ટનના "અર્ધો" ભાઈ હોરેન્સે સન ૧૭૪૩માં આ મકાન બાંધેલું. તે ને ત્રેની એક જ પુત્રી બને મરી ગયાં એટલે જ્યોર્જ વૉશિંગ્ટનને વારસામાં આખી મિલકત મળી, અને સન ૧૭૫૯માં પોતાના લગ્ન પછી તરત જ વૉશિંગ્ટન અહીં રહેવા આવ્યો, અને એને રણસેનનું આમંત્રણ આવ્યું ત્યાં લગી અહીં પોતાનાં ખેતરો સંભાળતો એ રહ્યો હતો. ડૉર્ક ટાઉનની જીત પછી, તેમ જ યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સના પ્રેસિડેન્ટ તરીકેની મુદતો પૂરી થયે તે માઉન્ટ વરનોન જ આવીને રહ્યો હતો, અને સન ૧૭૯૯માં એનું મરણ થયું ત્યાં લગીનો એનો છેલ્લો નિવૃત્તિનિવાસ પણ અહીં જ હતો. આ ઉપરાંત એની કબર પણ આ જ સ્થળે છે.

અમેરિકાના મહોટામાં મહોટા નાગરિકના જીવન ને મરણનાં સંસ્મરણથી સુવાસિત થયેલું આ સ્થળ એના મરણ પછીથી અર્ધો સદી પછી, એના વંશજની નિર્વાહ-શક્તિને અભાવે વેચાવા અપાયું. તેવે સમયે દક્ષિણ કેરોલિના સંસ્થાનની એક સાધારણ સ્ત્રી-એન પેમીલા કર્નિંગહામ-નું હૃદય ભક્તિથી ખગલળી

ઊઠ્યું, અને સ્વદેશસેવાના એક સનાતન તીર્થ તરીકે આ સ્થળને સુરક્ષિત રાખવું જોઈએ એવો એણે નિશ્ચય કર્યો. બે લાખ ડોલરની મોટી રકમ એકઠી કરવાનો એણે કઠિન પ્રયાસ આરંભ્યો. ત્રણ વર્ષમાં, સન ૧૮૫૮માં, “માઉન્ટ વર્મોન લેડીઝ એસોસિએશન” એ સ્થાપી શકી, તેમાં પોતે રીઝન્ટ, ને બાર સંસ્થાનોની પ્રતિનિધિ બીજા વાઇસ-રીઝન્ટો હતા. અમેરિકન સ્ત્રી-હૃદયે કરેલી આ યાચના બીજા ઉદાર જનસમાજે વધાવી લીધી. એડવર્ડ એવરેટ વોશિંગ્ટન ઉપર ભાષણ આપી તે ભાષણની તેમ જ કેટલાંક લખાણોની બીજા એમાં અર્પી, પોતાના જ ખાસ ફાળા તરીકે ૬૯ હજાર ડોલરની સુન્દર રકમ આ મંડળને સોંપી. વોશિંગ્ટન ઇરવિંગે ૫૦૦ ડોલર આપ્યા; ને નિશાળનાં હજારો બાળકોએ પાંચ પાંચ સેન્ટ આપ્યા. સન ૧૮૫૯ની સાલ પૂરી થાય તે પહેલાં કુલ રકમ ભરાઈ ગઈ, ને બીજા વર્ષે માઉન્ટ વર્મોન આ સંસ્થાની મિલકત થઈ. આખી મિલકતને સમારવાને ને સારી હાલતમાં રાખવાને બીજાં ફંડ એકઠું કરવામાં આવ્યું, જેમાંથી માઉન્ટ વર્મોન વોશિંગ્ટનના કાળની હાલતમાં જેવું હશે લગભગ તેવું હાલ દેખાય એમ બતાવવાના પ્રયાસો થયા છે.

વોશિંગ્ટનનું ઘર ને કબર આવી રીતે આ મહાન પુરુષના જીવનની, તેમ જ અમેરિકન સ્ત્રીઓની દેશપ્રીતિ ને સિદ્ધિની, યાદી આપનાર બેવડું તીર્થ થયું છે. એમાં પ્રવેશ કરતી વખતે આ બેવડો ભાવ મહારા હૃદયમાં હતો. પણ ઘર જોઈ બાગમાં નીકળ્યો, ને ટેકરીના નિતમળને સ્પર્શ કરી જતી વિશાળ શાન્ત પોયોમેક નદીની ઉપર તેમ જ ચારે તરફની કુદરતી લીલા ઉપર દૃષ્ટિ વિસ્તાર પામી ત્યારે જ આ સ્થાનના મહિમાનો ત્રીજો અંશ એનું પ્રકૃતિસૌન્દર્ય મહારી સમક્ષ પૂરેપૂરું ખડું થયું. આ ત્રિગુણી અસર ધ્રુવને ય સ્તબ્ધ કરવાને માટે શું બસ નથી?

ઘરનું મુખ્ય નદી તરફ છે, અને પાછળના ભાગથી પ્રવેશ કર્યો. ઘર જૂની હતું છે, સાદાઈ મુખ્ય લક્ષણ છે. ભલેઢિ કે શ્રીમંતાઈ વિના પણ સારી રીતે ને સુખમાં રહેનારાઓનું ઘર છે. અંદર બુદ્ધ બુદ્ધ ખંડો છે, તેમાં મૂકેલા સ્મરણાવશેષો તેમ જ ખંડની સામગ્રી ને રચના એ સર્વ ઉપરથી તત્કાલીન જીવનનું સરસ સૂચન થતું હતું. ખંડો બધા જોયા, પણ અવશેષોની સંખ્યા એટલી બધી હતી કે પ્રત્યેકને નીરખવાનો શ્રમ ને સમય અશક્ય થાય. અને આખરે ય, જો કે હરેક્રોઈ મહાન પુરુષની ઢાઈ પણ નહાની વસ્તુની આસપાસ એનાં નામ ને સ્મરણનો તેજઃપુંજ હમેશ રહે છે જ, અને આની વસ્તુઓનાં દર્શનથી માનવરસ પણ ઘણો આકર્ષાય છે, તોપણ આખરે ય આ સર્વ વસ્તુઓમાં પોતાનામાં કંઈ ખરું માહાત્મ્ય નથી. તેઓ તો મૂર્તિસમી છે, માત્ર સંગ્રાહ્ય છે ને મહાન કૃતિના તેજના પ્રતિબિમ્બથી જ તેઓ નેત્રને આકર્ષી શકે છે. મૂર્તિપૂજનનું રહસ્ય સમજનાર એ સર્વની બરોબર કદર કરે જ, છતાં એ તો એ સર્વના આત્મા તરફ, અમૂર્ત જીવનકૃતિ તરફ જ, પૂરેપૂરો ઝૂકશે. મહારી કને જોડેલો સમય હતો તેમાં, આવી નહાની વસ્તુઓના ઉતાવળીઆ દર્શનને બદલે, વોશિંગ્ટનના ખા ને ઉદાત્ત જીવનની વધારે સમીપથી ઝાંખી કરવાનું ને મહારું એ વિષયનું જીર્ણ ગાન તાબું ને પૂરું કરવાનું હું બહુ પસંદ કરત, પણ આ સ્થળે એવો ઢાઈ નહોતો જે વોશિંગ્ટનની ખરી મહત્તાનું ગુણગાન સુણાવે. કેવળ મૂર્તિપૂજન ને ભક્તિ જ દીકાં. તે બેશક પ્રેરણાદાયક હતાં, છતાં આ રમણીય તીર્થમાં-જેમ આપણા હિન્દી તીર્થોમાં ઘણી વાર થયું છે તેમ-ગળે આટલું ઝોઘું આવ્યું.

બે માળનું મકાન છે. બહારથી નહાનું દેખાયું, પણ અંદર ખંડોની સંખ્યા ને સગવડ વધારે લાગી.

એક ખંડમાં ફ્રાન્સના વિખ્યાત કારાગ્રહ ખેસ્ટીલનો નહનો નમૂનો ને ફૂંચી છે. લાક્ષણિક વોશિંગ્ટનને આ ભેટ મોકલેલી છે; એની સાથેના પત્રમાં લાક્ષણિક લખે છે કે “... It is a gift which I owe

as a son to my adopted father, as an aid-de-Camp to my general as a missionary of liberty to its patriarch.” છેલ્લું વચન આ ભેટના ઔચિત્ય ઉપર સુંદર પ્રકાશ નાંખે છે.

આ મહોટા હાલમાં, તે ઉપરાંત વૉશિંગ્ટનની ત્રણ સુંદર તલવારો છે, જે એણે પોતાના ત્રણ ભત્રિજાઓને વારસામાં આપી હતી. આમાંની એક જર્મન છે, ને પ્રશિયાના ધ્રુવ વિખ્યાત તલવાર-બનાવનારે વૉશિંગ્ટનને નજર કરી હતી; જર્મન લેખ મુદ્રિત છે, જેનો અર્થ એવો છે કે “જુલ્મી રાજ્યના નાશ કરનાર સ્વતંત્રતાના સંરક્ષક, કીર્તિવન માનવી! મહારા પુત્રના હાથથી આ તલવાર સ્વીકાર, એવી હું પ્રાર્થના કરું છું. -થિયોફિલસ આલ્ટ”. પ્રશિયામાં ય સ્વતંત્રતાની આવી કદર હતી!

એની પાસે “મ્યઝિક રૂમ” છે, જેમાં કેટલાંક વાજિંત્રો તથા પરચૂરણ સ્મારકો જોવાં. પશ્ચિમ તરફ એક “પાર્લર” છે, તેમાંનું ફર્નિચર જૂના સમયનું છે- ફાન્સ તરફની ભેટ છે. એક ખંડ લાઈબ્રેરીનો છે, તેમાં વૉશિંગ્ટન જે એપીડીઓ રાખતો ને વાંચતો તે સર્વની પ્રતિઓ છે; “પ્રતિ” એટલા માટે કે તે મૂળ પુસ્તકો જે વૉશિંગ્ટનનાં હાથે તે ઔરડનનાં અંધીનિઅમમાં ગયાં છે. એક ખંડ કુટુંબનો ભોજન-ખંડ છે, એની કને મિસિસ વૉશિંગ્ટનનો બેસવાનો ખંડ છે. એક મિજબાનીનો મહોટો ખંડ છે, તેમાં કેટલાંક આરસો ને ઇટેલિયન ક્ષેત્રકામવાળા સુંદર “મેન્ટલ” છે. લન્ડનના ટ્રાઇક સેમ્યઅલ વૉધાનની એ ભેટ છે. એક સરસ વાથકા એને માટે કહેવાય છે, જે વૉશિંગ્ટન ઉપરની નિરપવાદ લોકપ્રીતિનું ને સમ્માનનું સ્મરણીય ઉદાહરણ છે. કહે છે કે એ મેન્ટલ અમેરિકા આવતો હતો, ત્યારે રસ્તામાં જ તે ફ્રેંચ ચાંચિયાઓના હાથમાં ગયો; પણ બ્યારે તેઓને ખબર પડી કે એ વૉશિંગ્ટનને માટે હતો ત્યારે એ ચાંચિયાઓએ તહેને જતે સહીસલામત વૉશિંગ્ટનને પહોંચાડી દીધા! એ ઉપરાંત કેટલીક મહોટી ને સરસ તસ્વીરો ને બીજી અનેક વસ્તુઓ છે.

પછી ઉપર ચઢ્યા. દાદર નહાના ને પ્રેક્ષકીની મહોટી ભીડને માટે સાંકડા ય ખરા. એક હાલ છે જેના કબાટમાં કેટલાંક વસ્ત્રો છે. દક્ષિણ તરફનો શયનખંડ વૉશિંગ્ટનનો અવસાન-ખંડ છે. ફર્નિચર એનું એ જ છે. પલંગ તે જ છે જે ઉપર એનું મરણ થયું હતું. પાસેની ખુરશી તે જ છે જે ઉપર ખુલ્લું બાઈબલ તે વખતે પડ્યું હતું ને જે બાઈબલ મિસિસ વૉશિંગ્ટન છેલ્લી ઘડીએ એને વાંચી સંભળાવતી હતી. એ ખંડની અંદર એક કપડાં પહેરવાનો ખંડ છે, ને એક નહાનું ભેડારિયું ચાદર-ગલેફ વગેરે “લિનન”ને રાખવા માટે છે. તે વખતના રિવાજ પ્રમાણે વૉશિંગ્ટનનો શયન-ખંડ એના મરણ પછી ત્રણ વર્ષ લગી બંધ રાખવામાં આવેલો, એટલે બીજી એક નહાની ઔરડીમાં મિસિસ વૉશિંગ્ટન તે પછીથી સૂતી, ને ત્યાં જ એનું મરણ થયું. વૉશિંગ્ટનની દૌહિત્રી નૅલ કર્ટીસના બે ખંડો જૂની સામગ્રીવાળા છે. લાકાએ બ્યારે અહીં આવતો ત્યારે જે ખંડમાં ઊતરતો તે જુદીજુદી તસ્વીરોથી શોભતો છે. એ સિવાય નદી ઉપર પડતો એક “રીવર રૂમ” તેમ જ બીજા કેટલાક ઔરડાઓ જુદીજુદી વસ્તુઓવાળા છે.

મુખ્ય મકાનની પાસે પણ અલગ જુદીજુદી ઔટડીઓમાં રસોડું, બટલરનું ઘર, માંસ-ઘર, ઘોખીનું ઘર, બરફનું-કાંતવાનું-ને કાચનાં લીલાં ઘર વગેરે છે. એ સૌ જોવામાં રસ પડે એમ હતો, પણ ખરેખરી મઝા તો મકાનની આગળ આવી, લીલા ઢોળાવ ઉપરથી જુદેજુદે દષ્ટિબ્રજીયથી પૉટોમેક નદીનાં તથા નદીનાં સાંનિધ્યનાં દર્શનો કરવામાં આવી. વૉશિંગ્ટન રહેતો હશે તે વખતે આજના કરતાં વધારે રમણીયતા હશે કે એાછી એ તો કોણ જાણે, પણ તહેની રમણીયતા અત્યારે તો નિર્વિવાદ હતી, અને આવા સ્થળમાં શાન્ત આબરુદાર અને પ્રિયજનોના સહવાસવાળા નિવાસ કેવું ચારિત્ર્ય સૂચવી શકે એ સમજવું જરા ય કઠિન નહોતું.

વૉશિંગ્ટનની કબર જરા દૂર, બહુ સાદી પણ સુંદર રચનાવાળી છે. એનું સૌંદર્ય ઢોઢ જાતની કીમતી કારીગરી કે સામગ્રીમાં નથી, પણ આખી પરિસ્થિતિ રચનામાં છે. એની પાસે જ એની પત્ની માર્થાની કબર છે. આ નવી કબર છે, ને જૂની કબરમાંથી અવશેષો ખસેડીને અહીં મુકાયા છે.

ઘેરી શાન્તિ ને જોડાં ગાંભીર્ય હતાં એક પ્રકારની હૃદયસ્પર્શી રચના આ સ્થળને વળગેલી છે. કેટલાક મોટા માણસોએ ને મોટાટી સંસ્થાઓએ ખાસ સન્માન તરીકે કબરની પાસે વૃક્ષો વાવ્યાં છે તેથી આ પરિસ્થિતિ વધારે અસરકારક થઈ છે. બ્રાઝિલના ઍમ્પરર ડ્રોમ પેત્રો, પ્રિન્સ ઍવ વેલ્સ, પ્રિન્સ હેન્રી ઍવ પ્રિન્સિપા, તથા કેટલીક સભ્યોએ વગેરેનાં નામ તથા વૃક્ષોપણની તારીખ વગેરે આપ્યાં છે. એક છુટ્ટો રખેવાળ બહુ રસથી આ વિગતો કહેતો હતો.

મકાનની બીજી તરફ વૉશિંગ્ટનની વાડી છે. બૉક્સવુડની લીલી રમણીય વાડે ને વચ્ચે વિવિધ પ્રકારની આકૃતિની રચનાઓ છે. કેટલાંક ખાસ પુષ્પો ને શેપાઓ મશહૂર થઈ ગયાં છે. વૉશિંગ્ટન વાડીની બહુ સંભાળ લેતો - બાળપણના કુહાડીના પ્રખ્યાત પ્રસંગ છતાં - ને તેથી એની સાચવણી અત્યારે પણ યોગ્ય છે.

આવાં દર્શનોથી કદી ઢોઢ ને ય તૃપ્તિ થઈ છે? આવાં સ્થળોમાં આપણા આત્માનું કાંઈક નીરખના હોઈએ એવું થાય છે, ને છોડીને જતાં-કારણ કે જવું તો પડે છે જ-ઢોઢ પ્રિયજનથી વિખૂટાં પડતાં હોઈએ તેમ હૃદયના ઢોઢ ભાગને પાછળ રાખી જતા હોઈએ એવું ભાન થાય છે. પણ જિંદગી એવી છે કે બંધાં જીવન ગાળવા છત્છીએ ત્યાં કલાઢોથી જ સંતોષ માનવો પડે છે, આમ એટલું જ નહિ પણ કલાકને માટે ય મહદ્ ભાગ્ય માનવું પડે છે. આ સ્થળે હું આવી શક્યો તે વાતથી તો સરવાળે અપાર પ્રસન્નતા થઈ. એક રમણીય તીર્થયાત્રા તરીકે માઉન્ટ વર્નોનની રમૃતિ હમેશ તાજ જ રહેશે.

બહાર આવી, મોટોરમાં સૌ સવાર થયાં. વળતી મુસાફરી પણ રમ્ય હતી, ને વર્નોનની રમૃતિની ભૂમિકા ઉપર ઝાંખા ઝાંખા રંગો પૂરતી. દૂરથી વૉશિંગ્ટન નગરનો દેખાવ, ખાસ કરીને પૉટોમેક નદીનો પુલ ઓળંગતી વખતે કેપિટોલનો ગોળ છુલન્દ સફેદ ધુમ્મટ તથા વૉશિંગ્ટન-સ્મારક સ્તંભનું આણીદાર શિખર આસપાસનાં ઓછાં જોયાં મન્દિરો તથા લીલાં વૃક્ષોની ઉપર ઝખૂમનાં બહુ સોહામણાં દેખાનાં હતાં. પૉટોમેક પાર્ક પણ ઘણું વિશાળ, સુંદર ને અનેક રમતગમતોનાં સ્થળોથી આકર્ષક છે.

સાંચકાળે પાછા ફર્યાં. વૉશિંગ્ટનનો મારો પ્રથમ દિવસ આમ ચિરસ્મરણીય દર્શનોથી અંકિત થઈ પૂરો થયો.

(અમેરિકાના પ્રવાસપત્રોમાંથી)

નાયેગરા

પ્રવાસપત્રો-૩

"It is God's Organ Playing for ever in richest diapason the Hymn of the Ages."

દુરમ્યાન ટ્રોલિ આગળ વધતી હતી-નદી ધીરેધીરે વિકાસ પામતી-શાન્તપ્રવાહ ધારણ કરતી હતી. અમારી ટ્રોલિ હવે ઊંચે ચઢી અને ધીરેધીરે ચઢતે ખડકાની ઉપરની સપાટીએ-જ્યાં નાયેગરા શહેર (ન્યૂ યૉર્ક સંસ્થાનનું, N. Y તરીકે સૂચિત થતું) આવ્યું છે ત્યાં પહોંચ્યા. તેવામાં એકાએક-તે ક્ષણે કયે સ્થળે હવા તહેનું બરાબર ભાન ન રહ્યું-પણ એકાએક અમારાં ઉઠકં નેત્રોએ દૂરદૂરના આકાશની તળે-"તેજના અંબાર શા", એ ભાગમાં વહેંચાયેલો નાયેગરાનો ધોધ દીકો. અમે અવાક થઈ ગયા. આસપાસનું ભાન રહ્યું નહિ, ને ટ્રામે વાંકે લઈ દુષ્ટતાથી એ દર્શન હરી લીધું ત્યાં લગી નેત્ર ને મનની સર્વ શક્તિ એમાં જ એકાગ્ર થઈ રહી. થોડી મિનિટની જ ઝાંખી થઈ, પણ એ પ્રકારનું દર્શન, એ સ્થળેથી નહિ-એ દિવસે નહિ-પણ લગભગ મહિના પછી ને તદ્દન બુદ્ધ સ્વગથી-છતાં એ ત્રણ અંશમાં એની સમાન એવું, ફરીથી એક જ વાર થયું. એથી વધારે સુંદર દર્શન નાયેગરાનું બહુ વાર કયું. પણ આમાં પ્રથમ દર્શનની વિરલ મધુરિમાવાળા સ્વરૂપની ઉત્કંઠાવાળા ચમત્કાર હતો-સૌન્દર્યના રસિક અભ્યાસીને અપરિચિત નથી એવો.

એ ચિત્રમાં ઘણા અંશો એવા હતા કે તે વિષે મૌન ધારણ મુશ્કેલ છે. એટલે દૂરથી દોધનો ધ્વનિ હજી નહિ જેવો જ હતા-ખાસ લક્ષ્ય ખેંચે એવો તો નહોતો; ને જગની એ રેપેરી ચાદરો, મૌકિતક અગ્નિરો લટકાવી રાખ્યાં હોય તેમ લગભગ નિઃશબ્દ ને-એ નિઃશબ્દતાને લીધે કદાચિત-ગરિષ્ઠિત લાગતી ડેમ બાણે પ્રકૃતિદેવીના પ્રાસાદની ભીંત ઉપરનું ચિત્ર જ હોય ને એમ, આકાશની દીવાલ ઉપર ટિંગાઈ રહી હતી.

તાજને બુદ્ધેબુદ્ધે અન્તરેથી નીરખ્યો છે? સમીપથી માનવની લઘુતાનું ઊંડું ભાન જગવનાર, અમર મૃત્યુ પ્રેમ ને કલાના આ ઉત્તુંગ શિખરવાળા મન્દિરને એના પ્રથમ પ્રવેશદ્વારથી નિહાળીએ છીએ ત્યારે, એનું વિપુલ શરીર, ન મોઢું ન નહાનું એમ, સર્વોચ્ચ ઉચિત ને સપ્રમાણ ઘાટ ધારણ કરતું દેખાય છે; અને જ્યારે યમુનાને સ્કામે તીરથી આગામીમાંથી નીરખીએ છીએ ત્યારે લીલા તખ્તા ઉપર એનો ચેત દેહ એક રમકડા જેવો ન્હાનો નાબુક, સુંદર પણ ન્હાનો-કવિ-કલ્પના પ્રમાણે યમુના મૈયાના વક્ષસ્થળ ઉપર જરા જેવડા પુષ્પરાશિ શો-લાગે છે.

લગભગ નિરવન એવી નાયેગરા ખડક ઉપરથી નીચે જલંગ મારતાં વચ્ચે જ અટકી ઊભી હોય-લાખો નેત્રોનું એક લક્ષ્ય બનેલ આ મરત યુવતી એ નેત્રોથી નિહાળનારાઓને નીરખવાને બાણે પગવાર ચંલી ગઈ હોય-જે બગથી એનો પ્રવાહ પડે છે ને વધે છે તહેને અનુરૂપ બગથી એણે આ આખી કીડાને ફણવાર એમ ને એમ અટકાવી રાખી હોય જેથી એનો પ્રપાત તથા પ્રવાહ સળંગ અલિન જ પણ સ્તબ્ધ

રહે - એવું દશ્ય એણે દેખાડ્યું. ખરે ચોપડીઓમાં વર્ણવેલ વેગથી આ પાણી સરી પડતાં હોય એના કરતાં તે સ્તબ્ધ મૂર્છિત હોય એમ માનવું અત્યારે વધારે રહેતું લાગ્યું. એના વહન ને વેગનો વિચાર સ્મૃતિથી જ આવતો.

*

*

*

કહેવાય છે કે સન ૧૬૭૮માં કાધર હેનીપીન નાયેગરાને જોનાર પહેલો “સંકેત માણસ” હતો. એણે જે ચિત્ર દોર્યું છે તે આજના આકારથી કાંઈક ભુલું છે. આ પાદરીના હૃદય ઉપર એના સૌન્દર્ય કરતાં એની ભવ્યતાએ-ખરું કહીએ તો એને ભવ્યતા નહિ પણ ભયાનકતા જ દેખાઈ લાગે છે-વધારે અસર કરી દેખાય છે, એના વર્ણનના નીચેના ફકરા ઉપરથી :

“...a vast and prodigious Cadence of water, which falls down after a surprising and astonishing manner..The waters which fall from this horrible Precipice do foam and boyl after the most hideous manner imaginable, making an outrageous Noise, more terrible than that of Thunder for when the wind blows out of the South, their dismal roaring may be heard more than 15 leagues off.”

નાયેગરાનું આ પ્રથમ દર્શન - પ્રથમ વર્ણન.

તે સન્ધ્યાકાળે-ફરીને જોયા પછી, નાયેગરાના ઉપરની માનવહસ્તની કૃત્રિમતાઓની તથા માનવસંઘનાં ઘોળાઓની ભીડ જોઈ, મહેને એવી સખ્ત લાગણી થઈ હતી કે તે સન્ધ્યાકાળે આ પાદરી-ખાવાના દર્શનની નાયેગરા નદી થોઈ મહેને બતાવી શક્યું હોત તો મહારા આત્માના જીડામાં જીડા પ્રદેશથી હું એનો ઉપકાર માનત.....

રહાંજના યાથી ચારેક કલાક લગી ફર્યો. સાથે એક જ જણ હતો, આરટ્રેલીઆવાસી અંગ્રેજ ફેલેચર-જેનામાં સૃષ્ટિસૌન્દર્ય નીરખવાને સમાન રસ દોઢો હતો, ને જેની સોખ્તા તથા દૃષ્ટિ કેટલેક અંશે અનુકૂળ હતાં.

અનિમિષ નેત્રથી પ્રકૃતિસુન્દરીની પ્રસાદી પીવાની તે ધડીઓ ય આખરે પૂરી થઈ. સ્થળે સ્થળે અટકી જીભા પછી ફરી ચાલવા માંડતાં દેહને ઢસડવો પડતો - દિલ તો ત્યાં જ રહી જતું. છતાં અન્ય સ્થળના નવીન દર્શનથી નવીન ચેતનસંચાર થતો, જાણે કેટલાં ય જીવન એટલામાં જીવી લીધાં.

*

*

*

પ્રાતઃકાળે પા વાગ્યે આંખ ઉઘાડતાં જે દશ્ય દીઠું તહેણે રોગરગમાં મોહરસ ફેલાવ્યો ને જીવન લગી જીવતું રહે એવું અદ્વિતીય નાયેગરાનું નવીન દર્શન અનાયાસે કર્યું. પ્રાતઃકાળના પહેલા સંસ્કાર આખા દિવસ લગી ઘણી વાર રહે છે : પણ પ્રાતઃકાળના આંખા પ્રકાશમાં જે લાવણ્યસાગર નાયેગરાસુન્દરીએ આ ક્ષણે બતાવ્યો તે જીવનમાં એક જ વાર દીઠો. આ ક્ષણની અચિન્તિતતા ને તત્પૂર્વની નિદ્રાજીતા એ બે આગનુક અંશે ગણીએ તો પણ તેથી દર્શનનું સૌન્દર્ય લેશ પણ કમી થયું નથી.

એનું વર્ણન કેવી રીતે કરું ? ઘોર અન્ધકારની વચ્ચેથી વીજળીના ચમકારાની પેઠે પરમ સત્યનું કોઈક સ્વરૂપ અબૂકે, પછીથી એનો મોઢો ફૂળો પ્રકાશ ઘણો કાળ રહે, પણ જેની આંખી થઈ ગઈ તહેણું નિવેદન જગતના જિજ્ઞાસુઓને કરવામાં આખું આયુષ્ય વહી જાય છે તો એ જે દીઠું તે પૂરું કહી શકાયું છે વાર ? મહારી અસમર્થતા (શક્તિ) તો તે નિવેદન કરી શકે એવી ય નથી.

મહારા પહેલા પ્રવાસમાં નાયેગરાનાં વિવિધ દર્શનો કર્યાં હતાં તેમ કેટલાંક રહી પણ ગયાં હતાં; પરંતુ આખું દર્શન મેં કેટલું ય નહોતું. એનાં કારણ હતાં. જમીનની વિચિત્રતાને લીધે અમારી આગાડીનો માર્ગ

અત્યારે નાયેગરાને પડખે, પરંતુ દૂર ને જિંચી જમીન ઉપર હતો. જે સ્થળેથી મહારું દર્શન શરૂ થયું તે સ્થળેથી નાયેગરાનો ધોધ ઉપરનો આખો વિશાળ પટ લાંબા અંતર લગીનો, ને આસપાસના નગર ને વનના પ્રદેશો સહિતનો ને તહેની વિવિધ શાખાઓ તથા વચલા બેટો સાથેનો નિહાળાતો હતો. તે ઘડીએ ધોધવાઓ ને તળેનો ત્વરિત પ્રવાહ ઢંકાયેલો હતો. અતિ વિશાળ વક્ષસ્થળ ઉપરથી ઊભરાઈ જતું, વધતી ગતિથી ધસમસતું પૂર માત્ર દેખાતું હતું. આટલે દૂરથી પણ એનો વેગ બળવાન ને ત્વરિત સ્પષ્ટ હતો. ધોધ ન દેખાયા પણ ખરીનો આકાર કરી નીચે ઊતરી જતું પાણી અદૃશ્ય રહેવાથી, આ ઉપરના દર્શને નવીન અસર કરી. તેમાં વળી પ્રાતઃકાળની આછી ધુમ્મસ-એના ભીના ઝાંખા શાન્ત ઝળઝળાંની વચ્ચે ને નીચે એનો શ્વેત પ્રવાહ, સૂર્ય-કિરણોથી તેજસ્વી થયેલી ચમકતી શ્વેતતાવાળો નહિ, પણ સૂર્યોદયની પહેલાંની વિશ્વશાન્તિમાં મળી જાય અને અમારી દૂરતાથી કમ થયેલ મન્દ ધ્વનિને પણ અનુરૂપ થાય એવી શાન્ત ચન્દ્ર સમાન શ્વેતતાવાળો પ્રવાહ, મહેને પૂર્વદર્શને લાગેલી ન્યૂનતાનો એની અભ્યાનક્રતાથી એની દેખીતી એકાન્તભરી શાન્તિથી જાણે અપૂર્વસુંદર પુરવણી કરી રહ્યો હતો. અત્યારે મહે નાયેગરા નદી દેખી : તાજમહેલનું શુદ્ધ નારીરૂપ ચન્દ્રિકામાં જ ખીલે છે તેમ નાયેગરા નદીનું, એક પણ કઠોર તત્ત્વ વિનાનું, યૌવનમદ્યથી ઊભરાતું આવેશસર્જુ છતાં પરીક્ષાની ધુમ્મસભીની કુંજાશ જેવું કુંજું, આ ખરું નારીસ્વરૂપ અત્યારે મહારા હૃદયને મોહવશ કરી ચૂક્યું હતું. નેત્ર તો જાણે જડાઈ જ ગયાં હતાં. “અહાહા!” કરતું મુખ પણ રાજ્ય થઈ ગયું. ન અટકી ક્રૂર દ્રોહન. એને વધારે ચેતન આવ્યું હોય ને કુદરતના જળપ્રવાહ સાથે ટક્કર ગ્રીલવી હોય તેમ ફૂર રીતે ઊલટી એણે ઝડપ વધારી. મહારું ચાલત તો અહીં જ ઊતરી પડ્યો હોત.

*

*

*

કહે છે કે આખાનાં અગ્ન્યામા બુદ્ધે બુદ્ધે કાળે ને બુદ્ધ બુદ્ધ યાત્રાળુએને બુદ્ધ બુદ્ધ રૂપમાં દર્શન દે છે. હું અગ્ન્યાળ ગયો હતો ત્યારે મહેને એવો કાંઈ અનુભવ થયો નહોતો; પણ આજ પ્રાતઃકાળમાં નાયેગરા-સુંદરીએ થોડી ક્ષણોમાં બહુ વિવિધ દર્શન દીધાં, એક રીતે કહું તો સર્વ સ્વરૂપોનાં એક પછી એક લગભગ એકીવખતે, દર્શન આપ્યાં. તે ક્ષણથી બીજી સઘળી આશાનિરાશા સંકલ્પવિકલ્પ બિડી ગયાં. ફરીથી-ફરીફરીથી ને અવિક્ષિપ્ત તન્મયતાથી એ લાવણ્યસરિતનું દર્શન કરવા ચિત્ત અધીર થયું.

પરિચિત નાયેગરા (ન્યૂ યૉર્ક) સ્ટેશને ઊતરતું, હાથેના રામાન વગેરે ઑફિસમાં સોંપવાં, ટ્રફ્ટસી કરીને તીરે પહોંચ્યું-એ સઘળું થોડી ક્ષણોનું કામ હતું. પ્રાતઃકાળના દાઢ વાગ્યે અમેરિકન કિનારે Prospect Point આગળથી ફરીથી એ નાદ સુણ્યા ને એ દૃશ્યો જોયાં. પણ તે એનાં એ હતાં? ના, આજે તેમાં અપૂર્વ ને અજબ રંગ આવ્યો હતો. ઉનાળો પૂરો થયો હતો. શરદનો અવનાર થઈ ચૂક્યો હતો. નાયેગરાની પ્રેક્ષકીની “મોસમ” પૂરી થઈ હતી. હોટેલો બંધ ને સૂતી હતી. રસ્તાઓ ખાલી જેવા હતા. સન્ધ્યાકાળે શયનની તૈયારી કરતી હોય તેમ, નાયેગરાના લાવણ્ય તથા ઔદ્યોગિક સામર્થ્યમાંથી જન્મેલી આ નગરી, શીતકાળની નિદ્રા સમી શાન્તિ માટે સજ્જ થતી હતી. શિકાગોના તાપથી ને વ્યાપારી હવાથી સંતપ્ત થયેલાંને કંડક શાન્તિ એકાન્ત હતાં. ધક્કા મારતાં કચરતાં ટ્રોળાને બદલે અત્યારે હું ને નાયેગરા બે એકલાં જ હતાં. ખરે, ટ્રફ્ટસીવાળો મહેને બતાવવા ચલન કરતો હતો, પણ ઝાઝી મુશ્કેલી વિના એને લગભગ મૂંગો કરી દીધો-મહારે મન અન્નરીક્ષ કરી દીધો.

ઢોઈની આડ વિના, ઢોઈના ખસવાની લાંબી રાહ જોયા વિના, ઢોઈને ચોક્કી રાખ્યાની રજૂ પણ ફિકર વિના પૂરેપૂરી છૂટથી અમેરિકન ધોધ નીરખી શક્યો. એના ખુલ્લું ગર્જનમાં ખલલ કરનાર ઢોઈનો ગણગણાટ કે શોર્નિદા વપરાશનાં રીઠાં ઉપરછળાં પ્રશંસનો નહોતાં. મહારા કાન, મહારાં નેત્ર ને મહારું હૃદય અત્યારે

આ સૃષ્ટિલીલાને અર્પતાં ચોકનાર કશું હતું નહિ. હંડી ને શાન્તિ, નાયેગરાની સાહેલીઓ, હવે આવી પહોંચી તેથી નાયેગરાનો આત્મા વધુ ખીલ્યો હોય એમ તે વધુ મોહક બની હતી.

તેવામાં એક કૌતુક થયું. પહવાડે સૂર્યનારાયણની સવારી નીકળી, ને એમની સુવર્ણ અંગુલિના સ્પર્શથી મહારી રહામે એક ન્હાનકડું મેઘ-ધનુષ્ય પ્રકટ થયું. એ ધનુષ્યમાંથી બહુ બાણ છૂટીને કાળબતમાં પેદાં હોય તેમ શરીર ને હૃદય બન્ને અણુઅણુ રહ્યાં. પ્રાતઃકાળથી વધુ વેગથી ધસતું લોહી અત્યારે આખા હૃદયને ધડકાવી રહ્યું. નાયેગરા ને મેઘ-ધનુષ્ય-તે પણ સૂર્યોદયની શીતળ શાન્તિ વખતે: ફક્ત એક જ વાત બાકી રહી હતી-ને તે બાકી રહી જ ગઈ. પ્રવાસીઓએ વખાણી શિષ્ટતાએ સ્થાપેલું મેઘ-ધનુષ્ય જે બગેરો ધોધની ઉપર જ દેખાય છે, તે જોવા રહાંજે ભાગ્યશાળી થઈ શકું. પણ મેઘ-ધનુષ્ય ને મૃગજળ એ બેનો ભરોસો શો? માગ્યાં કદી ય મળે છે?

અહીંના અનુભવનું વર્ણન અશક્ય છે: “ગુરુ બેરકર”ના શબ્દો તદ્દન સાચા છે, “...where the choking blinding and deafening tumult of water and wind defies description.” જે પ્રજા જેવો ખડક ફેટલીય ચતોથી પાણીના ધસારાને મુક્ત પુરખતી પેઠે હસતો હસતો સાંખી રહ્યો છે, એની એક સાંકડી ડોર ઉપર પહોંચ્યા. એક તરફ એ જિંદગી ખડક ને બીજી તરફ ધોધનો પ્રચંડ સમૂહ: ઉપરના ધોધના પડવાથી ઉપરના ખડકને લીધે જે બખોલ થતી હતી તેમાં અમે જિસા. પાછળ ખડક ને આગળ નાયેગરાની બડી બળવતી, છોળોનાં પાણીથી અમને તરખોળ કરી દેતી, આંખ નાક ને ગળાને ડૂબી દેતી, ને નિરંતરના પવન-પાણીના ગર્જનથી ઢાંકેલા કાનને ય બહેરા કરતી એવી, ચાદર. નાટકના પડકાની અંદર બઈ ચિખ્યાન નટીને નિહાળી લેવામાં બહુ અધિક દર્શન થયું હોય એવું મન માની લે છે, તેમ સાધારણ રીતે ઉપરથી ને રહામેથી દેખાતી નાયેગરાના પ્રપાતને તળેથી ને પાછળથી નીરખી લેવામાં બહુ કાંઈક રહસ્યભેદન કશું હોય એવો ભ્રમ થયો. પણ એ મંતોષ આ દર્શનની અપાર મોહિનીમાં તરત વીસરાઈ ગયો. સૂર્યનાં કિરણોએ આ રહસ્યચળને કદી ય દીઠું નહિ હોય: પરંતુ રહામે, એટલી ચાદરની પેલી પાસ પૂર્ણ તેજથી સૂર્ય પ્રકાશતો હોય ત્યારે આ પાસથી આ ચાદરનાં પાણી કેવાં દેખાતાં હશે, અને પૂર્ણ સૂર્યપ્રકાશની કાંઈ પણ અસર વિવિધ રંગની રચના કરતી હશે કે કેમ તે જોવાનું કુતૂહલ થયું. પણ તે કુતૂહલ રહાંજે જ પૂરી શકાય-ને રહાંજે તેવો તડકો નીકળશે જ એની શી ખાતરી?

મળરકા પહેલાંના ધુમ્મસવાળા અજવાળામાં નાયેગરાનું નારીસ્વરૂપ દીઠું હતું: સ્ત્રીત્વની મૃદુ ક્ષમણ કાન્તિવાળી દેહલના, અંગેઅંગમાં જીહ્વણના યૌવનની લાવણ્યશ્રી નીરખી હતી. અત્યારે બગેરો જતાં મેઘના ઘેરા પ્રકાશમાં નાયેગરાના ચંડીસ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર થયો: પ્રચંડ સામર્થ્યવતી, લોહી હારી દે એવી હંડી ને ભયાનક, ઇન્દ્રિયોને મૂઠ કરી દે એવા વેગ ને નાદવાળી, સંહારનાં અગાધ જોડાણનું તથા વિવિધ આયુધોનું સૂચન કરી હૃદય કમ્પાવનારી, જતાં અકલિત સંમોહનથી પાસે ને પાસે ખેંચતી પ્રલયકાળની બહુ દેવી જ હતી. ક્યાં એ પ્રાતઃકાળનો મીઠો રાસ, ને ક્યાં આ ભયંકર તાંડવનૃત્ય! એક દર્શન ઇઈ ઘૂંઘટમાં સૌન્દર્યસારને તથા હરી લીધેલાં હૃદયને છુપાવતી ક્યાં એ મુગ્ધા, ને સંહારની સકળ સેનાની સાથે ખડી થયેલી, એક ઢાણે લોભાવતી ને બીજી ઢાણે પાછા ધકેલતી, ક્યાં આ કાલિકા.

“Maid of the Mist”ના ન્હાના નાયતા નાવમાં ચઢી જળપ્રપાતના ચરણ આગળ ભ્રમણ કરવું, ને રહામેથી નીચેથી પ્રપાતની ભવ્ય મહત્તાનું માનવની લઘુતાથી માપ લેવું-એ લગભગ મહારી જ ભૂલથી રહી

ગણું. મેઘ-ધનુષ્યની એક વાર આંખી થઈ, પરંતુ કેનેડીઅન ધોધ ઉપરનું શિષ્ટવ પામેહું પૂરું મેઘ-ધનુષ્ય, ઘણી વાર આખી સહાં લગી સુલસ દર્શન કહેવાતું, મહારી બન્ને ય મુલાકાતોએ અદૃષ્ટ જ રહ્યું. દૂધથી બહુ પૃથ્વીને ધોઈ દેતી હોય એવી ચન્દ્રિકામાં આ રૂપેરી પ્રવાહ ને પતનમાં રંગરંગિત અનન્ત દીપાવલી જે વિદ્યુદ્-હર્ષ પ્રકટ કરતી હશે, ભયપ્રેરક અગાધ જળ-ભંગને સ્થાને જાયા-પ્રકાશની જે રમ્ય અનેક વર્ણ ફેરફારી પ્રકાશ પામતી હશે, અને સખી ચન્દ્રીના સાથમાં રમણ કરતી નાયેગરા સુન્દરીએ જે રંગાર સબ્યો હશે...તે સર્વ પણ કલ્પનાગમ્ય જ રહ્યાં.

વળી કહે છે કે હિમરાજની સવારી બ્યારે પધારે છે ત્યારે નાયેગરા વળી નવા વિસ્મય બતાવે છે. જળનાં અનેક રૂપો ને વિલાસોને સ્થાને બરફની લીલાઓ, વિવિધ આકૃતિઓ, ભવ્ય શિલ્પરચનાઓ ધત્યાદિથી બહુ આ નાટકનો ભુદો જ અંક શરૂ થાય છે. કદી કદી અમેરિકન ધોધની સમક્ષ જ હિમગિરિઓ રચાય છે તે ધોધની અર્ધાં જિયાર્ધ લગી ધીરેધીરે વધી જાય છે, અને નાયેગરાની હિમમય કોઢા નીરખવાને રસિકોને એક નવી ભૂમિકા આપે છે. ઘણી વાર હિમસેતુ નાયેગરાને એકાકાર કરી મૂકી જળસ્થળનાં ભેદ ભુલાવે છે. પણ હિમરાજની ગમે તેવી સેના હોય ને ગમે તેટલું બળ હોય તો ય નાયેગરા સુન્દરી એમની બન્દીવાન થઈ રહેતી નથી: હિમરાજની વજ્ર-મૂકીમાંથી ય આ જળસુન્દરી જળવત સરી જાય છે. એના પ્રવાહ ને એના ધોધ, હિમથી આચ્છાદિત થયા છતાં ય, વિરમતા નથી, ફરી જતા નથી, પણ ચાલ્યાં જ કરે છે. ‘દુઃશાસન’ના હાથમાં પડેલ દ્રૌપદીની પેઠે નાયેગરાનાં ચીર જિતરે છે તે પડતે પડતે સીકર ને જળબિન્દુઓનાં કરોડો હિમકણુ બંધાઈ જળદેવીને પૂરી દેવાને સુન્દર કારાગૃહની રચના થઈ જાય છે: પણ નાયેગરા અગિત ને અજેય રહે છે. બરફના ઢગની તળેથી ય એનું મેઘગર્જન ગાળ રહે છે, અને હિમરાજના ઠંડાં આલિંગનમાં જડ થઈ જવાને બદલે એમના આગ્રહી પ્રણયને પોતાના એક નવા વિલાસરૂપ બનાવી દે છે. આ દર્શન મહેને તદ્દન કલ્પનાગમ્ય નહોતું: શબ્દે ને ચિત્ર ઉસય સુલસ હતાં.

ક્ષણે ક્ષણે જેમ નાયેગરાથી દૂર જતો ગયો, તેમ તેમ, ટ્રેનમાં, પછીની સ્ટીમર ઉપરની સામુદ્રિક દુનિયામાં, અને તે પછીના લન્ડનના આ શાન્ત પરામાં, સર્વ સ્મરણોની અંદર જેમ નાયેગરાની મૂર્તિ ખડી થાય છે, નાયેગરાના ખુલ્લ-દ આરગનના સંગીતધ્વનિ પાછા શ્રવણમાં જિતરે છે અને એ બહુરૂપી લલનાના વિલાસ-દર્શનનો મોહ પાછો નસેનસમાં જિતરે છે, તેમ નાયેગરાનાં સઘળાં સંસ્મરણોની વચ્ચે એક નવો ભાવ જન્મી સર્વસાવોનું આધિપત્ય લે છે. નાયેગરાને મૂક્યા પછી હું ગમે તે સ્થળે હોઉં તો પણ એ નાયેગરાના ધોધ તો હજી ય વહેતા હશે, એની લીલા મહારાં જેવાં અસંખ્ય નેત્રોએ નીરખેલી હજી એવી ને એવી જ હશે, હજી ય એ પાણી પ્રચંડ વેગથી કે સુન્દર લાલિસથી પડતાં જિજ્ઞાસા નાચતાં દૃઢતાં હશે, હજી ય એનું ગંભીર ખુલ્લ-ગાન એવી ને એવી રીતે ચાલ્યા કરતું હશે.

“Men may come and men may go,
But I go on for ever”

એ સનાનતાનું ભાન જેમજેમ વધતું ગયું તેમતેમ એ સ્મૃતિમાં નહું તત્ત્વ ઉમેરાયું.

હિન્દુ-હૃદયને નદીમાત્ર પવિત્ર છે. ગંગાજ-યમુના-કાવેરી-નર્મદા આદિનો મહિમા સમજવાને માટે પ્રાચીન હિન્દુ ભાવનાની કે પાશ્ચાત્ય પ્રવાસીનાં નેત્રની જરૂર નથી: માનવ-હૃદય પોતે જ-જે તે માનવનું ને માનવતાસંયું હોય તો-એમને નમે છે. નાયેગરા જન્મથી અમેરિકન હોય માટે કાંઈ નદીવધી રહિત થઈ? શુદ્ધ ને સંસ્કારી હૃદયનાં નેત્ર આગળ જાતિ વર્ણ કે વયના ભેદ ટકતા નથી તેમ જુગોળના ય ટકી શકશે? અને તો “ગુણા: પૂજાસ્થાનં ગુણિષુ ન ચ સિદ્ધં ન ચ જ્ઞ:” નાયેગરાએ મહેને તો મહારા દેશની નદીઓ વધારે વહાલી કરી.

(અમેરિકાના પ્રવાસપત્રોમાંથી)

આલિંગન: રાષ્ટ્રીય સ્મશાન

પ્રવાસપત્રો-૪

આલિંગન એ યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સનું રાષ્ટ્રીય કબ્રસ્તાન છે. આપણા ઘણા લોકોને એમ થાય કે કબ્રસ્તાનમાં તે શું બેવાનું હશે? અને તે પણ હિન્દુને? પરંતુ જેઓએ મુસ્લિમ શહેનશાહોની કબરો જોઈ હશે તેઓને આ સવાલનો ખુલાસો તરત થશે. વળી લન્ડનમાં ય ખાસ કરીને પટનીનું કબ્રસ્તાન તથા તહેનો પડેશ એ મહારી પ્રિય વિનોદભૂમિ છે. તે છતાં આલિંગનનાં દર્શન તો ધાર્યા કરતાં ય બહુ અસરકારક નિવડ્યાં.

યુનાઈટેડસ્ટેટ્સના ઉત્તર દક્ષિણ વિભાગની વચ્ચે જે મેડોસ વિઘડ-“વૉર ડૉર ધી યુનિયન”-રાષ્ટ્રના ભાગલા અટકાવવાને તથા ઐક્ય જળવવાને થયો હતો, અને જે વિઘડે પ્રેસિડેન્ટ લિંકનની મહત્તાનું ખરેખરું દર્શન કરાવ્યું છે, તેમાં મરનારું મેડોસ દળ અત્યારે અમારી સમક્ષ આલિંગનમાં શાન્તિથી સૂતું હતું. આખું સ્થળ બહુ જ વિશાળ છે, ને જુદા જુદા ભાગોમાં અમલદારો, સૈનિકો, અગ્રાતો વગેરેની હજારો કબરો ને વિવિધ પ્રકારનાં સ્મારકો છે. ચારે દિશાએથી અસંખ્ય યાત્રાળુઓ અહીં આવે છે અને વીર પૂર્વજોના તથા સ્નેહી-ઓના અવશેષનાં દર્શન કરી પાછા જાય છે.

દરવાજામાં પેસીને અમારી મોટોર ધીરેધીરે કબ્રસ્તાનમાં ફરવા લાગી. રસ્તાની બન્ને બાજુઓએ બહુ વિવિધ આકૃતિની સુંદર શિલાઓવાળી પુષ્કળ કબરો હતી. લીલોતરી, વૃક્ષોની ઘટા વગેરેથી ઉપવનની રમ્યતા ઉત્પન્ન થઈ હતી, અને તહેમાં આવેલી આ કબરોની અંદર ઘણા નામાંકિત અમેરિકનોના અવશેષ હતા. એમ કરતે કરતે “આલિંગન હાઉસ” અથવા “ક્રિસ્ટલ-લી મેન્શન” સમીપ પહોંચ્યા. આ મકાનમાં હાલ આ સ્થળનો સુપરિન્ટેન્ડન્ટ રહે છે. પણ કેટલાક એરડાઓ પ્રેક્ષકોને માટે ખુલ્લા છે. આ મકાનની ખરી ખૂબી નથી તહેની અંદરના એરડામાં કે નથી તહેની પાછળના ઇતિહાસમાં ય. એ ખૂબી એની આગળથી જોઈ શકાતા અદ્ભુત દૃશ્ય-દર્શનમાં જ છે. શાન્ત પૌરોમેકનાં ઊંડાં નીરવ પાણી નીચે વહી જાય છે; કિનારે ટેકરી ઉપર આલિંગન ને આ મકાન છે. ઢોળાવ લગભગ અર્ધા માઈલનો ને બસે ફીટ નીચે ઊતરતો છે. આ તરફ ચારે પાસની લીલોતરી ને તેમાં કબરો, સ્મારકો ઇત્યાદિની શ્વેત રેખાઓ; ઢોળાવની નીચે, પગ તળે જ પ્રશાન્ત ગંભીર ગૌરવવાળી ને પ્રસન્ન નીરવાળી પૌરોમેક; એના વિશાળ પટની સઘળી તરફ “the encircling hills rolling away to the horizon's rim”; એ જીચીનીચી અદૃશ્ય થતી લીલા કિનખાખની ભૂમી ઉપર ઊપસી આવેલાં બૉબોટાઉનનાં ને વૉશિંગ્ટનનાં સુરેખ ધવલ મહામન્દિરો, દક્ષિણે અલેગ્ઝાન્ડ્રિયાનાં શિખરો, ઉત્તરે “સૈનિક-ગુહ”-નો શ્વેત ઉતુંગ મિનારો. ફ્રાન્સવાસી વીર રસિક લાક્ષણિક આ દર્શનને જગતનું સુંદર દર્શન કહેલું. વિશાળ ને દૂર પ્રસરતા આ પ્રદેશનાં સર્વ સ્થળો ઉપર મહારાં નેત્ર પણ આજે મોઢી મોઢી જાણે જડાઈ ગયાં. મૃત-લોકમાંથી ય પૃથ્વીનું આખું રમણીય દર્શન! કાંઈ અકલ્પ શાંતિ ને ઉદ્ઘાસ આ મૃતભૂમિ ને વિશ્વસૌન્દર્યના

એકસામટા દર્શનથી ગહારી નસેનસમાં પ્રકટયાં. પોતાના પૂર્વજ ને સમકાલીન વીરોનું સ્મરણ જળવવાને અમેરિકાવાસીને આથી વધારે ઉચિત સ્થળ ખીજું કશું મળત! વર્તમાન પ્રવૃત્તિનું કેન્દ્ર વૉશિંગ્ટન, ગત પ્રવૃત્તિનું ને હવે સનાતન નિવૃત્તિનું કેન્દ્ર આર્લિંગ્ટન - એકબીજાની અડોઅડ, એકબીજાને રોજ નિહાળતાં, જીવન-મરણને તથા દેશભક્તિના શાન્ત-ઉચ્ચ સમર્પણને સમીપ લાવતાં હોય એવાં લાગતાં હતાં. વચ્ચે ભેદ પાડનાર કે તોડનાર સુભગ પોટોમેકનાં જળ માત્ર હતાં; પણ તહેનો વિશાળ ને પ્રસન્નગંભીર પ્રવાહ આ આખા સંસ્કારને માત્ર વધારે જોડો-વધારે હૃદયસ્પર્શી બનાવતો હતો. આ પ્રવાહ જ અસારે મૃત્યુની અંદરના સનાતન ચેતનની નીરવ યાદી કરાવતો હતો.

વીરસ્મરણની ભમિની તથા તહેની પરિસ્થિતિની પસંદગીમાં અમેરિકાવાસીઓએ જેટલું ઔચિત્ય બતાવ્યું છે, તેટલું ઔચિત્ય ને વિશેષ કાળજી આ ભમિની રચનામાં ને જળવાણીમાં ય પ્રતીત થાય છે. ફૂલોના ક્યારાઓ અને મુખમલી લોતો, ઘટાઓ ને મંડપો, વિનિવ પ્રકારનાં વૃક્ષો ને ચોપાઓ એ સર્વ આ વનસ્થળીના ઢોળાવો ખીણો ને ટેકરીઓના કુદરતી સૌન્દર્યમાં એટલી વૃદ્ધિ કરે છે કે, મૃતલોકમાં તથા દેવાલયોનાં કક્ષસ્થાનમાં જે ગંભીર ઝ્લાનિભરી ઉદાસી આપણા લોહીને થંભાવી દે છે તથા મૃત્યુના સ્મરણમાં જે બરફની ચિનગારી મૂકી દે છે, તેવી અહીં - આ વિભાગમાં - નથી લાગતી, એટલું જ નહિ પણ જિલ્દી છેલ્લી નિદ્રા માટે આકર્ષણ કરે એવી લાવસ્ય-સમૃદ્ધિનું મોહક વાતાવરણ પ્રતીત થાય છે.

કક્ષસ્થાનમાં વૉશિંગ્ટન આદિ શ્રેષ્ઠ અમેરિકન વીરોનું, થાંભલાઓવાળું ગોળાકારનું, કીર્તિમંદિર ("ટમ્પલ ઓવ ફેઇમ") છે. વાર્ષિક અભિષેક-દિનને માટે એક કુદરતી વનમંદિર છે, જેમાં સાર્વજનિક પ્રાર્થના થઈ શકે છે. જરા દૂર, સપાટ જમીન ઉપર, અમેરિકન ગણતરી ને અમેરિકન નિયમિતતાથી ગોઠવાયલી સોળ હજાર કબરો છે: જાણે "રીવ્યુ" માટે લશ્કર ઊભું હોય તેમ એકસરખા ઘાટની ન્હાની ચેત શિલાઓ હારખંધ નજરે પડે છે. એને "Field of the Dead" કહે છે. યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સનાં સઘળાં રાષ્ટ્રીય કક્ષસ્થાનોમાં આ એક જ જાતની શિલા ને તે ઉપર એકસરખી જ પદ્ધતિના લેખો હોય છે. વધારે આગળ જતાં ખીજ એક મ્હોટા મેદાનમાં યુરોપીય રણસેનમાં હમણાં જ મરી ગયેલા અમેરિકન યોદ્ધાઓની આ જ જાતની કબરો છે. લાંખી સફેદ હારની હાર ઉપર નજર ફેરવતાં યુદ્ધની ધોરતાનું લાન નવી રીતે થયું.

એક ઘણું સુંદર સ્થળ પાસે જ છે : ત્યાં જઈશું એમ હું સમજ્યો હતો; પરંતુ દૂરથી નમસ્કાર કરાવી અમારી મોટોર ખીજ તરફ જતી રહી. તે સ્થળને એમ્કી થિયેટર કહે છે. લીલાહમ જેવા વિશાળ જિયાનોઆ પ્રદેશમાં આ ચેત ગોળ મંદિર નેત્રને ઉત્સવ સમું લાગતું હતું. રોમન એમ્કી થિયેટરના ઘાટનું કેટલાક હજાર માણસોને સમાવી શકે એવું મ્હોટું આ મંદિર અંદરથી કે પાસેથી ય દેખી ન શકાયું, તેથી બહુ ઓછું આવ્યું.

આર્લિંગ્ટનનું આ સમગ્ર મૃતમંદિર, પ્રેસિડેન્ટ લિંકનના શબ્દોમાં કહીએ તો પોતાના દેશને જિવાડવાને માટે જેઓએ પોતાનો જીવ આપ્યો એવાઓના છેલ્લા આરામનું મંદિર, જેથી સિવાય ખરેખર વૉશિંગ્ટન ખરોખર જોયું કહેવાય જ નહિ. થીઓડોર ઓહારાની વીરનિવાપાંજલિ, "The Bivouac of the Dead" જે અંગ્રેજી શાળાપોથીઓમાંથી આપણને પરિચિત છે તે તેમ જ તહેનાં છૂટાં છૂટાં વચનો સ્થળે સ્થળે વાંચ્યાં. તે સૌમાં નીચેનું વચન સમગ્ર લાવનું ઉદાત્ત કથન લાગ્યું:

"On Fame's eternal camping-ground
Their silent tents are spread,
And Glory guards, with solemn round,
The bivouac of the dead."

(અમેરિકાના પ્રવાસપ્રતોમાંથી)

ગોવર્ધનરામ

૧ ભાઈ-બહેનનો સ્નેહ

ગતના સાહિત્યમાં ભાઈ-બહેનના સ્નેહનાં દર્શનો ને પડઘાઓ બહુ થોડાં છે. અંગ્રેજી સાહિત્યમાં કવિ વર્ડ્સ્વર્થે બહેન કોરાથીને અમર કરી. ગોવર્ધનરામે ગુજરાતીમાં, કદાચ પહેલી વાર જ, ન્હાની બહેનને અમર ગ્રંથમાં ‘નિવાપાંજલિ’ આપી વિખ્યાત કરી. તે પછી થયે વર્ષે આપણા કવિ ચન્દ્રવદન મહેતાનાં ‘ઈલા-કાવ્યો’ પ્રકટ થયાં.

આ ‘નિવાપાંજલિ’ કુમરમાં જ લખાયેલી અને તે પછીથી સન ૧૮૯૮માં પ્રકટ થયેલ ‘સરસ્વતી ચન્દ્ર’ના ત્રીજા ભાગમાં આગળ જ છપાઈ છે. એની ઘણી લીટીઓ જાણે મહારા હૃદયમાં ડોતરાઈ રહી છે. ઘણા વાચકોનું ય તે ઉપર ધ્યાન ગયું છે.

‘બત્રીસ વર્ષનું સ્વપ્ન થયું ત્યાં પૂરું મૃત્યુ ચમકેતે’

મહારી મોટીબહેન વસન્તબહેન પણ બત્રીસ વર્ષની ઉંમરે જ ગઈ, એ પણ કેવો સંજોગ થયો છે. ગુજરાતમાં ફેટકેટલી સારા કુટુંબની ગણવતી સ્ત્રીઓ આ ઉંમરે કે તેની આસપાસ જ વિદેહ થઈ છે!

‘હતી ન હતી કરી દીધ ફૂલવાડી, મૂર્ખ પવનની ફૂંકે’

આનું કાંઈક વિવરણ એમની ‘સ્કૅપ-લુક’ માંથી ઉતારેલ અવતરણમાં આવે છે. મને સાંભળેલી વાતો યાદ આવે છે; કોઈક પૈથે બાનો દમનો રોગ મટાડી દેવા સોમલ (આરસેનિક) આપ્યું ને ઉપર રોજ દશ શેર દૂધ જ પીવાનું કહ્યું! દવા કદાચ સારી હશે, પણ આટલું દૂધ પી શકાયું નહિ, ને વૈદ્યરાજ તો દવા આપી તરત જ બીજો ગામ જતા રહેલ. મને એટલું જ યાદ છે કે બહેન ચંપકના જન્મ પછી થોડે જ દિવસે મહારા પિતાજી જૂનાગઢથી નડિયાદ ખાસ બાને મળવા આવેલ, ને બાના ખાટલાની પાસે ખુરશી ઉપર બેસી એ વાત કરતા હતા. એ ચિત્ર જાણે કાલે જ બનાવ બન્યો હોય એમ મગજમાં છપાઈ ગયું છે. તે પછીનું ચિત્ર, થોડા દિવસ પછીનું પણ, જાણે સ્મૃતિ ઉપરના એક ડામ જેવું રહી ગયું છે; તે એ કે ઘરમાં બધાને રોતાં જોઈ, ને બા મરી ગઈ એમ સાંભળી, આ વાત જાણે ન જાણતાં હું બાની પરસાળમાં, જ્યાં બાનો ખાટલો હતો ત્યાં ઘોડી ગયેલો; તે વખતે ત્યાં કોઈ ન હતું, પણ બાને નિશ્ચેષ્ટ જમીન ઉપર સૂતેલી દેખી, હું ગભરાયો, બેબાકળો રોતો રોતો ત્યાંથી નાસી ગયો. માશી વગેરેએ જાનો રાખવા યત્ન કર્યો; બહારના ન્હાના ઢીંચકા ઉપર ‘કાંઈ નહિ; બા ગઈ, પણ હું તો છું જ ને!’ એ માશીના શબ્દો હજી ભુલાવા નથી, આજ લગી. માશીએ શબ્દો પાળ્યા. અસખત એવી માશીઓ ગુજરાતમાં-હિંદમાં છેક થોડી નથી, એ જ એક આપણું સૌભાગ્ય છે.

‘મગિની! હતી તું પ્રિય માતપિતાને, કંઈક અર્પી વિદ્યા મહે,
સોંપી તને ગુણી માળીને, ત્યાં કેળવી ગુણવદ્ધરી તે.’

મહારા જીવનનું આ એક મહોત્સું સંભારણું: માતાપિતાના સારા સંબંધનું.

‘શ્રુતી કળી તું કરમાઈ અકાળે; રૂંધે આપ્તજન સર્વ.’

દાદાના ધરમાનો આ દેખાવ—આ દશ્ય પણ— કદી ન જુલાય એવું છે.

‘તુજ ગુણ-દુમ સંપત્તિ તણાં શ્રી ગંધ વહે સ્મૃત મવે.
વસે ગર્વે મુજ હરમાં તારો! ભાગ્યવતી થઈ ગઈ તું!
વિશ્વવાહિની મરણનદીમાં, કલ્યાણી! તરી ગઈ તું!
શૈશવથી તરતી હૃત્સાહિની પ્રસન્નતા તુજ ભેઈ,
એ જ નિકષ પર અંધ-રતિ મુજ પ્રથમ ધસી મહે ભેઈ;
આરંભ્યો આ ગ્રંથ, લેખ મુજ નહીં હતો સૂકાયો,
કનકરેખ નિકષે પ્રકટી, તે, બહેની, ત્યાં જ તે સૂકાયો;
મુજ પુસ્તકની કીર્તિ રંક તે તુજને ભાસતી ઝાઝી,
અનુમોદતી મોદતી પ્રિય બાળા ધણધણ મલકાતી.’

કેટલા લેખક ભાઈઓને આવી બહેન મળી? ને કેટલીક બહેનોને આવા ભાઈ મળ્યા? ધન્ય છે બનેને, બહેનને
ને ભાઈને! હું નાનો હતો ત્યારે ‘સરસ્વતીચન્દ્ર’ની ચર્ચા ધરમાં થતી વારંવાર સાંભળેલી. બેકે સમજવાની
કે પૂરું યાદ રાખવાની શક્તિ મારામાં ન હતી.

‘ત્રીજા ભાગનું દર્શન કરવા અતિશય ધરી અભિલાષ,
ભ્રાતપાસ હોયેલું રાખી, ગઈ પ્રભુપદ કરવા વાસ.
જ્ઞાનદષ્ટિ બેઘડી, બાળા! નથી અનુશોચન સિંચાણું,
પણ આ ગ્રંથ વધે ત્યમ ત્યમ તુજ સ્મરણસલિલ ઉભરાણું
નિકષશિલા મુજ! સ્મરી સ્મરી તુજ પર પડેલી કંઈ કંઈ રેખા
તત્પર કરે અક્ષરમય અંજલિ, નિવાપ મુજને દેવા.
વ સી મુજ હૃદયે, એ અંજલિનો સ્વીકાર કરજે બહેની,
બૂલી શોકરસ લેવો, ભ્રાતા દે અંજલિ, તે લેની.’

બા તો ગઈ; પણ મામાના જેવા લેખકની તે ‘નિકષશિલા’ હતી, એનો સંતોષ ને ગર્વ આજે ય છે.

૨ ગૃહત્યાગ

પરન્તુ શોક, ઉદ્વેગ, ઝલાતિ વગેરે અમંગળ શક્તિઓના સામ્રાજ્યનો આ દિવસ હતો. જે સાધનો રોજ
એમને આનન્દ આપતાં તેઓનું બળ આજ વ્યથે ગયું, અને વ્યાકુળ હૃદયે કશામાંથી પણ શાન્તિ સ્વીકાર-
વાની ના પાડી. સાગરનો ઘોર ગંભીર દેખાવ, પવનની મંદ મંદ લહરી, ચન્દ્રની શીળી ચન્દ્રિકા—એ સર્વથી
મગજનો તાપ શમવાને બદલે મગજ બેહુ વધારે ચગડોળે ચડ્યું. પોતાની સ્થિતિ અતિ મર્મભેદક લાગી,
અસહ્ય લાગી. ‘બસ બસ, આ તો સહન નહિ થાય. મારે અહીંથી ન્હાસવું, ન્હાસવું, ન્હાસવું; ગમે તેમ
કરીને, ગમે ત્યાં પણ—ન્હાસી જવું. જુહની આ મમવિદારક પરિસ્થિતિમાંથી ગમે તે કરીને પણ છૂટા થવું જ.’

ગોવર્ધનરામ ભાવખળે પહોંચ્યા ત્યારે મધ્ય રાત્રિનો સુમાર હતો. ગાડી સ્ટેશનમાં જ હતી, પણ ઉચ્છ્વાસથી પગલે એમણે જેવો સ્ટેશન ઉપર પગ મૂક્યો તેવી જ સીટી થઈ અને આ યુવાન ચિત્તમાં ગાળ રહેલા તરંગોની તદ્દન ઉપેક્ષા કરતી હોય, અથવા તો ઘેલછાભરેલા આ સાહસ માટે પૂરેપૂરો અસરકારક ઠપકો દેતી હોય, એમ, આગગાડી પ્લેટફોર્મ ઉપરથી સરી ગઈ, ને જોતજોતાંમાં નજરની બહાર નીકળી ગઈ! નિરાશા અને આશ્ચર્યથી દિશ્મુઠ બનેલા ગોવર્ધનરામ તો તે તરફ જોતા જ રહ્યા! ખીજી ગાડી ક્યારે મળશે તહેની તપાસ કરી તો માલુમ પડ્યું કે બરોબર દોઢ કલાક પછી ખીજી ‘લોકલ’ આવશે. આરબ્થસ્યાન્તગમન દ્વિતીય બુદ્ધિલક્ષણમ્! આરંભ કરેલા કાર્યનો અન્ત આણુવો એ બુદ્ધિનું ખીજું લક્ષણ છે, એ સૂત્રનું સ્મરણ કરતા કરતા ગોવર્ધનરામ ખીજી ટ્રેનની રાહ જોતા બેઠા!

ગોવર્ધનરામની ઉન્મત્ત યોજનાને જે આકસ્મિક વિલગ્ન નડ્યો તે એમની લવિષ્યની ગિંદગીનો ખરો નિયામક થયો. દોઢ કલાક સુધી તો આ સાહસનો અમલ થઈ શકે એમ નથી એમ ખાતરી થયાથી પોતાનો છેલ્લો હુમલો કરી લેવો એવો બહુ વિચાર થયો હોય તેમ, એમની ધર્મવૃત્તિ, સ્નેહવૃત્તિ, દેશભક્તિ વગેરેએ સંયુક્ત થઈ એમના નવીન વિચાર ઉપર ફરીથી જોસબંધ ધસારો કર્યો. પહેલી હારથી એનું જોર કાંઈક ભાંગી ગયું હોય એમ તે વિચાર આ સમયે આ એકસામટા ધસારા રહામે ટકી શક્યો નહિ. એમની મોહિની ભીડી જતી જણાઈ: ‘હું આ શું કરવા બેઠો છું? કયાં જઈ છું? મહારું વર્તન વ્યાજબી છે? ધર્મયુક્ત છે? આનું પરિણામ સારું આવશે?’ વગેરે સંશયો ઉપર મન દોલાઈતું થયું. આ પ્રશ્નોનું સમાધાન કાંઈક અપૂર્યું, કાંઈક લૂંટું લાગવા માંડ્યું. પોતાના વર્તનની ગંભીરતા ધાર્યા કરતાં પણ વધારે લાગી. રાત્રિનો અંધકાર ઉપકાલથી જેમ ધીમેધીમે ઓગળી જાય, તેમ ગોવર્ધનરામને ઉન્માદનું ઘેન ક્રમેક્રમે ઊતરવા લાગ્યું, અને ચિત્તમાં કાંઈક શાન્તિ પસરવા લાગી. આખી સ્થિતિનો ફરીથી વિચાર કર્યો. એમ જેમ વધારે વિચાર થયો તેમ ન્હાશી જવાનો સંકલ્પ વધારે ભૂલભરેલો દેખાયો. અન્તે ખીજી ગાડી આવે તે પહેલાં એમનાં પગલાં ધર તરફ વાળ્યાં. થોડી વારમાં ઘેર પહોંચી, બહુ કશું થયું નથી એમ કરી, રોજની ટેવ મુજબ, મૂંગે મોંઘે સૂઈ ગયા. આવી રીતે મોઝા ધણી વાર આવતા, તેથી ક્રોધનું ધ્યાન ગયું નહિ. પિતા તથા અન્ય મંબન્દીઓ માટે જે પત્ર તૈયાર કરી રાખ્યા હતા તહેનો નાશ કર્યો. ક્રોધને આ વાતની ખબર પડી નહિ. સરસ્વતીચન્દ્રનો ગૃહત્યાગ પોતાના આ પ્રયાસ ઉપરથી કેટલીક રીતે સૂઝ્યો હતો એમ ધારવું વધારેપડતું નથી.

૩ વ્યક્તિત્વનિરૂપણ

“એમની મુખમુદ્રા, સામાન્ય રીતે, ક્રમળ, સૌમ્ય તથા ચિંતનશીલ હતી. બારીકાઈથી જોનારને સાધુતા તથા વિચારશીલતાથી તે પૂરી રીતે અંકિત થયેલી દેખાતી, તેમ જ તહેના ઉપર કોઈ બુદ્ધી જ જાનની પરન્તુ મનોહર શાન્ત પ્રભા પ્રસરી રહી હોય એમ લાગતું. એમનું વિશાળ જિંદું કપાળ સહેજ ઊંચળાકાટી રંગનું હતું. ઘણી વાર એ લલાટ ઉપર કંઈક લવ્ય તેજ જળહળતું નજરે પડતું. ઘણો વિચાર કર્યાથી હોય તેમ, એમનાં લપાં કાંઈક આંખ ઉપર ઢાળ્યા હતાં, અને તેથી આંખો હતી તેના કરતાં લગભગ ત્રીણી લાગતી; તો પણ એ આંખોમાં જે જીવું ગંભીર તેજ તરવરતું હતું તહેનું લાન થયા વિના રહેતું નહિ. ઘણી વાર તો, વસ્તુઓનું બાહ્ય સ્વરૂપ ભેદી તહેના અંતર્ગત રહસ્યને પ્રહણ કરી લીધું હોયને — બહુ તહેનો આત્મા જ પકડી લીધો હોયને, એવો ભાવ પ્રકટ થતો. એકલા હોય કે ક્રોધની સંગતિમાં હોય તોપણ શાન્તિ તથા સંતોષ

એમના મોં ઉપર હમેશ વાસ કરી રહેતાં. એકાન્તમાં તે ઘણી વાર ગંભીર તથા વિચારનિમગ્ન દેખાતા. ત્યારે કોઈ સ્નેહી કે બીજું કોઈ આવી ચઢતાં, મુખ ઉપર એકદમ માયા તથા પ્રસન્નતા છવાઈ રહેતાં; અને કોઈકે વાર, મીઠી મસ્કરી કરવા જતા હોય એમ સ્નેહભરી હુચ્ચાઈનો ભાવ પણ મોં ઉપર ડોકિયાં કરી રહેતો. એવું સરળ અને નિખાલસ એમનું બંધારણ હતું કે એમના હૃદયના ભાવ એમની મુખાકૃતિ ઉપર સત્તર છવાઈ રહેતા, જેથી એમની મુખમુદ્રાના અવલોકન ઉપરથી જ એમના વિચારોની દિશાનું ઘણી વાર અનુમાન થઈ શકતું:—“ઘણી વાર” એમ કહેવાનું કારણ એટલું જ કે આવી સરળતા છતાં, જરૂર હોય ત્યારે, એમની મુખ-મુદ્રા ઉપર તે છુછાપૂર્વક સંયમ રાખી શકતા.”

ખુદ્ધિ અને નીતિ એ મનુષ્યની બે સૂક્ષ્મ સંપત્તિ છે. તે બન્ને વધારેમાં વધારે પરન્તુ સમતોલ પ્રમાણમાં પ્રાપ્ત કરવી એ મનુષ્યના ઉત્તમ વિકાસનું લક્ષણ છે. તેથી ગોવર્ધનરામની ખુદ્ધિના મુખ્ય અંશ જોયા પછી, તે અંશોના પૂરક એમના હૃદયના પ્રધાન અંશ તરફ વળવું ઉચિત છે.

ગોવર્ધનરામની ખરી મહેતાનું દર્શન આ સમયે જ થાય છે. જે ખુદ્ધિબળના અતુલ તેજે આખા ગુજરાતને અત્યારે આંજી નાખ્યું છે તેની પાછળ, તેથી પણ વિશેષ પ્રભાવાળું, અને એમની સર્વ પ્રવૃત્તિઓને પ્રેરનારું તથા નિયમમાં રાખનારું, એમનું વિશુદ્ધ નીતિબળ અતિ ઉજ્જવલ રીતે પ્રકાશી રહ્યું છે. ખરેખર તેમના લેખો, જેને આપણે સૌથી વધારે માન આપીએ છીએ, તે તો ‘તેમના નિષ્કલંક હૃદય-ચન્દ્રના અંશ રૂપે હોઈ, મૂળ સ્થાનની શુદ્ધ, સૌમ્ય પ્રભાના અંશ માત્ર જ છે.....જે પવિત્ર હૃદયે ભિન્ન ભિન્ન લેખો દ્વારા ઉદાત્ત ભાવનાઓનો આપણને સાક્ષાત્કાર કરાવ્યો છે, તે હૃદયની તત્પ્રેરિત લેખો સાથે કદાપિ તુલના થઈ શકે તેમ નથી.’ એમનું જીવન, બાહેર તેમ જ ખાનગી, પરમ શુદ્ધ તથા નીતિમય હતું, અને ન્હાની તેમ જ મોટી એવી જે અગ્રંપ્ય પ્રવૃત્તિમાં તે વ્યતીત થયું તે સર્વમાં પણ એમના ‘નિષ્કલંક હૃદયચન્દ્ર’ની આ ‘શુદ્ધ, સૌમ્ય પ્રભા’ અવિચ્છિન્ન રૂપે વ્યાપી રહી છે.

૪ પાત્રાલેખન

એમનાં આ લક્ષણોમાં સૌથી પ્રધાન લક્ષણ પાત્રાલેખન છે. એમનાં પાત્રોની કલ્પના જેવી અપૂર્વ વિવિધતાવાળી તથા ચમત્કારમય છે તેવું જ તેઓનું આલેખન તાદૃશ, મર્મગ્રાહી તથા હૃદયગમ છે. ખરેખર, આંટલાં બધાં હોવા છતાં આવી સ્પષ્ટ તથા સુંદર વિવિધતાવાળાં, આટલી વિવિધતા હોવા છતાં આટલી મનોહર સ્વાભાવિકતાવાળાં, અને આટલી સ્વાભાવિકતા હોવા છતાં અન્તે આવી ઉત્કર્ષકારક હાયાવાળાં પાત્રો, રામાયણ કે મહાભારત સિવાય બીજી કોઈ એક જ કથામાં તો ભાગ્યે જ સંક્રાન્ત થયાં હશે. આ પ્રમાણે, રાજકર્તાઓ, અમાત્યો, સાધુઓ, પતિપત્ની, પિતાપુત્ર વગેરેનાં યુગલો, અને આવી રીતે બહુના, નવા તથા અધ-વય રહેલા, બુદ્ધી બુદ્ધી પ્રકૃતિવાળા, સંસારના બુદ્ધ બુદ્ધ પ્રદેશોમાંના મનુષ્યો : એ સર્વના આબેહૂબ નમૂનાઓ ‘સરસ્વતીચન્દ્ર’માં મળી આવે છે. આ પાત્રોમાં એકે પાત્ર વ્યર્થ કે નિષ્પ્રયોજન નથી, એકેકેનું વ્યક્તિત્વ ગોટાળામાં ખોવાઈ ગયું નથી. એકેએક પાત્ર ખારીક અવલોકનકારને સંસારમાં મળી આવતાં મનુષ્યની તાદૃશ પ્રતિમા જણાય છે, તથા એકેએક પાત્ર અર્વાચીન હિંદમાં મન્યત્ર ચલાવતી કોઈ કોઈ શક્તિના પ્રતિનિધિ તુલ્ય દેખાય છે. આ ઉપરાંત અમુક પાત્રોના આલેખનમાં તો ગોવર્ધનરામે એવા શ્રેષ્ઠ પ્રદેશોનું દર્શન કરાવ્યું છે કે એમની પાત્રચત્રાના તથા પાત્રાલેખનના અપૂર્વ કૌશલ્યથી, ગુજરાતી સાહિત્યનો તો શું પણ અંગ્રેજી સાહિત્યનો અભ્યાસી પણ આનન્દ તથા આશ્ચર્યની અવધિએ પહોંચી રસસાગરમાં ડૂલવા માટે.

૧૯૦૮ના બન્યુઆરીની એથી તારીખના સન્ધ્યાકાળનો સમય હતો. વાઘેશ્વરનો દરિયો શાન્ત ને ગંભીર હતો. થોડે દૂર માછીઓની બેચાર હોડીઓ દરિયામાં એવાં ખાતી હતી. કિનારે થોડાં શિવાલય હતાં. કેટલીક બાવાઓની મઢૂલીઓ પણ હતી. એક દિશામાં ન્હાનીસરખી વાડી હતી. પાસે એક ચિના ભડભડ બગતી હતી. આ ચિનાનો ઝાંખો પીળો પ્રકાશ સર્વ પાસ પડતો હતો. ભગવાન સૂર્યનારાયણ પણ, બહેન આ સ્થળની ઉદાસી બેઠી ન શકતા હોય એમ પોતાનું મોં સમુદ્રમાં મંતાડવા દોડી રહ્યા હતા, અને આ સમયનાં એમનાં પીળાં ફિક્કાં રતાશવાળાં કિરણો, ચિનાના પ્રકાશ સાથે મળી જઈ પોતાના સ્પર્શથી સર્વ દિશામાં ઉદાસી પૂરતાં હતાં. આ સમયે ગોવર્ધનરામનો સ્થૂળ દેહ ધીમેધીમે પંચમહાભૂત સાથે મળી જતો હતો.

આ સ્થળે ગંભીર શાન્તિ પથરાઈ હતી. અહીંની સૃષ્ટિની શાન્તિ બેઠી સમુદ્ર પોતે બહેન લલિત થયો હોય, તેમ પોતાના વિશાળ હૃદયનાં ઊંડાં મન્યનને હૃદયમાં ને હૃદયમાં જ દબાવી રહ્યો હતો. પાસેનાં મંદિરોમાં આરતી થઈ. તેની સાથે ઘંટ, શંખ આદિના નાદ ઘડીએક મંડળાયા. આ સિવાય આ સ્થળની નિઃશબ્દ શાન્તિનો કોઈ રીતે ભંગ થયો નહોતો. ‘સર્વે સમસુખાકાર હનું.’ મુંબાઈ જેવા ઘોંઘાટવાળા શહેરનો આ એક ભાગ હશે એમ કદી લાગે એમ નહોતું. પોતાના છેલ્લા દિવસોમાં દરિયો બેવાનું અને દરિયાકિનારે બેસવાનું ગોવર્ધનરામને ઘણું જ મન હતું. આવાં અનેક કારણોને લીધે, એમના કષ્ટનાશીલ, વિચારશીલ નિવૃત્તિપ્રેમી આ માને ઘણી રીતે અનુકૂળ પડે એવું જ આ ભવ્ય સ્થળ હતું.

(‘શ્રીયુત ગોવર્ધનરામ’માંથી)

કેળવણી કેવી આપવી જોઈએ, કેળવણીમાં અમુક વિષય આવે અમુક ન આવે, એ બધી ચર્ચાએ આવડ્યક છે. પરંતુ અત્તના હુકાળના સમયમાં જેમ પાકશાસ્ત્રની કે આરોગ્યશાસ્ત્રની બારીકીઓની ચર્ચા અસ્થાન છે, તેમ આ સમયે આપણા દેશમાં, કેળવણીના સ્વરૂપની અતિશાસ્ત્રીય તકરારો પણ અસ્થાન છે, તેટલું જ નહિ પણ તે ચર્ચાઓ પૂરી ન થઈ શકી તેથી લાખો: માણસો કેળવણી વિના જ રહી ગયાં એવું પરિણામ આવે છે તે તો પાપરૂપ જ છે. આપણા જીવનની સામાન્ય જરૂરીઆતો ને સામાન્ય આદર્શો લક્ષમાં રાખી સીધી વ્યવહારશુદ્ધિ ને સાદી સમજથી કાર્ય કરવા મંડો-તેને સફાઈદાર બનાવવાને પછી ઘણો વખત મળશે. દુર્ભિક્ષને સમયે પ્રાણરક્ષક પોષણ એ પરમ ધર્મ છે, નહિ કે પ્રાણધાતક શાસ્ત્રાર્થ. (જીજ્ઞાસી હિંદુ સ્ત્રીમંડળમાં આપેલા વ્યાખ્યાનમાંથી)

—કા. છ. પંડ્યા

ગુજરાત યુનિવર્સિટી સંબંધી કાંઈક વિચારો

ગુજરાત યુનિવર્સિટી આખરે રચાઈ: ટહેના દેવો-ચેન્સેલર, વાઈસ ચેન્સેલર, રજિસ્ટ્રાર અને રેક્ટર સૌ-નિયુક્ત થઈ ગયા. મંડળો પણ રચાવા લાગ્યાં છે. થોડા સમયમાં તેઓની બેઠક શરૂ પણ થશે.

વર્તમાન કાળમાં એક યુનિવર્સિટી એટલે શું એનો પૂરો ખ્યાલ ગુજરાતમાં છે? હિન્દના ઇતિહાસમાં પહેલી વાર હિન્દની બધી યુનિવર્સિટીઓનું સમીક્ષણ કરી રિપોર્ટ કરવા આપણી સરકારે આપણા શિક્ષકોમાં અગ્રણી જેવા સર સર્વપલ્લી રાધાકૃષ્ણનના પ્રમુખપદે, એક સમિતિ નીમી અને આ સમિતિમાં હિન્દના કેટલાક પ્રોફેસરો તથા શિક્ષણશાસ્ત્રીઓને ઉપરાંત ઈંગ્લંડ તથા અમેરિકાના પણ કેટલાક અનુભવી વિદ્વાનોને ઉમેર્યાં. આ સમિતિએ સર્વ યુનિવર્સિટીઓની મુલાકાત લઈને, બહુ ઝડપથી, એક ભારે રિપોર્ટ તયાર કર્યો છે. ગુજરાત યુનિવર્સિટીમાં રસ લેના સૌ એને તો જ્ઞેશે જ તે ઉપરાંત, આજે યુરોપ-અમેરિકામાં કેવી યુનિવર્સિટીઓ છે, ત્યાં કેવું કામ થયું છે, ને થાય છે; ઑફસર્કડ-કેમ્પ્સને ને લન્ડન, હારવડ-કેલિફોર્નિયા ને કેલિફોર્નિયા, સોરબોર્ન ને વિયેના જેવી યુનિવર્સિટીઓ કેવી છે ને કેવી હતી તે સૌએ સમજવાની જરૂર છે. હમણું જ બે મહોત્સવો થયા, એક ઈંગ્લેન્ડની બર્મિંગહામ યુનિવર્સિટીમાં ને બીજો યહૂદીઓની પેલેસ્ટાઈનની યુનિવર્સિટીમાં. બન્ને યુનિવર્સિટી વચ્ચે તથા બીજી ઘણી વાતમાં ન્હાની છે, બન્નેની રજત-જયન્તી હમણું જ થઈ. તેઓના જ્ઞાતિ-જ્ઞાતિ (બર્મિંગહામ યુનિવર્સિટીની જયન્તીનો જ્ઞાતિ “નેચર”, ૨૯ એપ્રિલ ૧૯૫૦, પૃ. ૬૬૨ ઉપર આપેલ છે, અને યહૂદી યુનિવર્સિટીનો “નેચર”, ૨૭ મે ૧૯૫૦, પૃ. ૮૩૩ ઉપર, તેમજ દિલ્હીના “હિન્દુસ્તાન ટાઇમ્સ”ના એક અંકમાં સરસ રીતે આપેલ છે.) જેવાથી ન કેવળ એ દેશોની સમૃદ્ધિ તથા વિદ્યાને માટે કરેલ મહા-ભારત દાનોનો ખ્યાલ આવશે, પરંતુ “યુનિવર્સિટી”ની પાછળના આદર્શો, ભાવનાઓ, ખયાલો વગેરે સર્વની ઉપર સુંદર પ્રકાશ પડશે. એને મુકાબલે હિન્દમાં ય એક યુનિવર્સિટી છે, તેની રજત-જયન્તી બેએક વર્ષમાં જિજ્વાશે. એને માટે રાધાકૃષ્ણન-રિપોર્ટમાં બહુ મંથમથી લખવામાં આવ્યું છે કે “આગ્રા યુનિવર્સિટીની બધી આવક પરીક્ષાના મહેનતાણમાં તથા જુદીજુદી સભાઓમાં હાજર થનાર વ્યક્તિઓના ગાડીલાકામાં જ ખર્ચાય છે: યુનિવર્સિટી કોઈ વિષય શીખવતી નથી.” બર્મિંગહામ તથા જેક્સલેમમાં યુનિવર્સિટીના શિક્ષણ ઉપરાંત, શાલ્યોળ મંશેાધન વગેરે પુષ્કળ થયાં છે: બર્મિંગહામ યુનિવર્સિટીના એક પ્રોફેસર-પ્રો. હેવર્થે-નો રસાયણનું નોબેલ પારિતોષિક પણ મેળવ્યું હતું. આગ્રા યુનિવર્સિટી તો એક દૃષ્ટાન્ત છે: પણ તે હિન્દી યુનિવર્સિટીનો એક નમૂનો પણ છે, લલે તે બહુ ખરાબ હોય તોપણ.

x

x

x

આપણામાંથી કેટલાક યુરોપ-અમેરિકાની યુનિવર્સિટીઓથી અંખવાયા હોય છે તેવાઓ ય, પોતાની યુનિવર્સિટીની તરફ દૃપ-મંદુકની વૃત્તિ સેવે છે. આજથી આશરે પચીસ વર્ષની ઉપર સર ચીમનલાલ સેતલવાડને

(મુંબાઈ યુનિવર્સિટીના તેઓ સારે તેમ જ ઘણાં વર્ષો લગી વાઇસ-ચાન્સેલર હતા, ને ગહારી ઉપર માથા પાણુ રાખતા હતા તહેમને) રહે એક સૂચન નમ્રતાથી કર્યું. સંયુક્ત પ્રાન્તમાં (જેને આજ ઉત્તર પ્રદેશ કહીએ છીએ તેમાં) એકબે એવા નિયમો છે કે કોઈ પણ વિદ્યાર્થીની તેમજ કોઈ શિક્ષક “ટર્મ રાખવાની, કોલેજમાં અમુક હાજરી ભરવાની” જવાબદારીમાંથી, એની અરજ મંજૂર થયે, મુક્ત થાય છે, અને ખાનગી અભ્યાસ કરીને યુનિવર્સિટીની પરીક્ષામાં બેસી શકે છે. પડદો પાળનાર અથવા કુટુંબકામમાં મશગૂલ રહેનાર સ્ત્રીને તેમજ શિક્ષક તરીકે રોટલો મેળવનાર સૌને આ એક મોટી સગવડ થઈ છે. ગુજરાતમાં ય તેવા દાખલા ગહારા બાણીતા વર્ગમાં જ હતા કે જેઓને આગળ અભ્યાસ ને પદવી ને ઉન્નતિ સર્વ, આવી સગવડ ન મળવાથી, છોડવાં પડ્યાં હતાં. પણ મહેને ખેદ ને આશ્ચર્ય થયાં કે ચીમનલાલભાઈએ એ સૂચનનો લગભગ તિરસ્કાર જ કર્યો. એમના મનથી બણે મુંબાઈની યુનિવર્સિટીમાં હવે કાંઈ કરવાપણું રહ્યું જ ન હતું. હિન્દ કેટલું પછાત છે, કેટલું ગરીબ છે, આ છૂટ મૂક્યે કાંઈ નુકસાન તો હતું જ નહિ, કારણ કે તેથી પરીક્ષામાં કાંઈ વગ કરવાની હતી જ નહિ : આ સર્વ તેઓના ધ્યાનમાં આવ્યું નહિ.

હિન્દ સ્વારાજ્યના સવાલો ઉકેલવા બેસે તે પહેલાં જ લાખો નિર્વાસિતોનો મહાપ્રશ્ન ખડો થયો; એટલામાં જ કાશ્મીરનો, અને હમણાં પ્રચંડ ધરતીકંપ ને અર્નગલ વૃષ્ટિથી હિન્દની કંઈ કંઈ નદીઓમાં આવેલ મહાપૂર અને તેઓએ કરેલ, પંખળથી આસામ લગીના પ્રદેશમાં, સંહાર તથા નુકસાનના સવાલો ઊભા થયા છે. લગભગ તેમજ, સ્વારાજ આપણા શિક્ષણને તથા યુનિવર્સિટીઓને સુધારે, બળવાન કરે, સફળ બનાવે તે પહેલાં, હિન્દમાં ભાષાઓના ઝગડાઓ શરૂ થઈ ગયા છે.

પહેલો સવાલ અંગ્રેજીના સ્થાનનો છે. આ ભાષાની પ્રતિષ્ઠા ઘણી કૃત્રિમ રીતે, રાજબળથી, લગભગ અન્ધતાથી થઈ હતી. કેળવણીમાં આંગ્લથી અન્ન લગી તે ખાસ પદ ઉપર ચઢી બેઠી હતી. સ્કૂલોમાં અંગ્રેજીમાં ન બોલે તહેને સજા થાય, મસ્કરી થાય, કોલેજોમાં બધું અંગ્રેજીમાં જ ભણાવાય, એટલું જ નહિ પણ અંગ્રેજી તો આવશ્યક; ખાસ વધુ સમય ને વધુ માર્ક તહેને અપાય; અંગ્રેજીના ગુરુઓ (શિક્ષક કે પ્રોફેસરો) કાંઈક જીયાર્થ પર રહે, તેઓને પ્રતિષ્ઠા ઉપરાંત પરીક્ષામાં કમાણી પણ વધુ થતી. એક સમય મુંબાઈ યુનિવર્સિટી પણ, મૅટ્રિકનો ખર્ચ બચાવવાને જેઓ અંગ્રેજીમાં પસાર થયા હોય તેઓના જ બીજા વિષયના ઉત્તરપત્રો જેવરાવવાની વ્યવસ્થા રાખતી! છેક સન ૧૯૨૨માં એક હિન્દી વિદ્યાર્થી ઈંગ્લંડમાં મિત્રને ફોન ઉપર કાંઈક અંગ્રેજીમાં કહેતો હતો : બહુ પ્રયત્ન કર્યા પછી પણ કશું ન સમજાયું એટલે તે મિત્રે કહ્યું “પણ ભાઈ, હિન્દુસ્તાનીમાં જ કહે ને.” ચકિત થયેલ, આભા બની ગયેલ, તે ભાઈએ રહામું પૂછ્યું “But can we speak in Hindustani here?” (અહીં હિન્દુસ્તાનીમાં કાંઈ બોલી શકાય?)

સહભાગ્યે એ જમાનો હવે જવા માંડ્યો છે. એવો પણ એક સૂર છે કે “અંગ્રેજી ભાષાને તદ્દન કાઢી મૂકવી, યુનિવર્સિટીમાં ય આપણી ભાષામાં શીખવવું. આપણને અંગ્રેજી ન જોઈએ.” અંગ્રેજી ભાષાનો જીલ્મ કળૂલ છે : આપણાં લાખો છોકરાં, ઘણો સમય-શ્રમ લઈને ય, કેવું ખરાબ અંગ્રેજી બોલે-લખે છે એ કોઈથી છાનું નથી; તો પણ હિંદમાં હાલ તરત પ્રાન્તપ્રાન્તનો લગભગ બધો સંબંધ, અંગ્રેજી જ સાચવે છે : તે ખાતર, આપણા અનેક વિષયોના ઉચ્ચતમ અભ્યાસને ખાતર, આપણો જગતના બીજા દેશોની સાથેના સંબંધ-વ્યાપારનો તેમ જ સંસ્કૃતિનો-જાળવવાને ખાતર, વગેરે ઘણાં કારણોને ખાતર અંગ્રેજી તો આપણને જોઈશે જ. આપણી ભાષાની ત્વરિત ઉન્નતિ ઇચ્છીએ તો પણ કેવળ ઇચ્છાથી જ આ કામ થતું નથી. સારે નસીબે જીયામાં જીયા અધિકારીઓએ પંદર વર્ષની મુદત પાડી છે, અને એથી વહેલી આપણી ભાષાઓ તૈયાર થાય તો સારું જ છે; પણ વાદવિવાદ તો વ્યર્થ છે.

પણ અંગ્રેજીને ઠેકાણે ગોઠવ્યા પછી ય તદ્દન શાન્તિ થતી નથી. “આપણી ભાષા તે કયા?” એક પક્ષ એકદમ હિંદીને વળગી પડે છે. રાષ્ટ્રભાષા તો એ જ છેને? એની ડાણુ ના કહી શકે? તો અંગ્રેજીને પદે બીજી કયા ભાષા ચઢી શકે-હિંદી સિવાય? લૌકિક વ્યવહાર વગેરેમાં તો એ ઠીક છે; વળા ઉત્તર પ્રદેશ, દિલ્હી વગેરેમાં ય તે જ કાલેજોમાં ને યુનિવર્સિટીમાં બિતરી શકે. (અહીં હરીફાઈ હોય તો ઉર્દૂની જ છે, જે હવે બહુ ચાલશે નહિ.) પણ બીજા પ્રાંતોમાં અત્યાર લગી ચાલતી, ખીલતી, સમૃદ્ધ થયેલ ભાષાઓનું શું? જ્યાં જ્યાં તેમાંની અન્ય માતૃભાષા હોય-જેમ બંગાળમાં બંગાળી, ગુજરાતમાં ગુજરાતી, મહારાષ્ટ્રમાં મરાઠી, દક્ષિણ મદ્રાસમાં તામિલ-વગેરે જેઓની માતૃભાષા હોય, તે લોકો પણ શું યુનિવર્સિટીમાં હિંદીમાં જ બધું શીખે? ગુજરાતી યુવક ગુજરાત યુનિવર્સિટીમાં દાખલ થાય કે તરત ગુજરાતી છોડી હિંદીમાં જ વિવિધ વિષયો વધારે સહેલાઈથી ને વધારે સફળતાથી શીખી લેશે? હિંદીમાં એવું સર્વોચ્ચપણું, શિક્ષાના માધ્યમ તરીકેનું, તો નથી જ; નથી તેમાં અત્યારે સર્વ વિષયનું સાહિત્ય; અને અંગ્રેજીની સહાયે ગાંધીજીથી માંડીને બીજા સર્વ જે દોષ કાઢે છે તે જ દોષમાં, ગુજરાતી છોકરાને હિંદી દ્વારા જ કોલેજનું શિક્ષણ લેવાની ફરજ પાડતાં, આપણે ફરી સરી પડતા નથી? શાસ્ત્રીય રીતે, હિંદી આખા હિંદની માતૃભાષા તો છે જ નહિ; રાષ્ટ્રભાષા ભલે હોય, રાષ્ટ્રભાષા જરૂર હોય.

ગયે વર્ષે આગ્રામાં આ જ પ્રશ્નની ચર્ચા કરવાને એક સંમેલન થયું હતું. મને પ્રમુખપદે મૂક્યો હતો; એક વિદ્વાન ભાઈએ વિલાપ કર્યો કે ‘ગુજરાત યુનિવર્સિટી ગુજરાતીમાં શિક્ષણ આપે, મહારાષ્ટ્રની મરાઠીમાં, બંગાળની બંગાળીમાં તો તો બિચારી હિંદીની શી વલે થશે?’

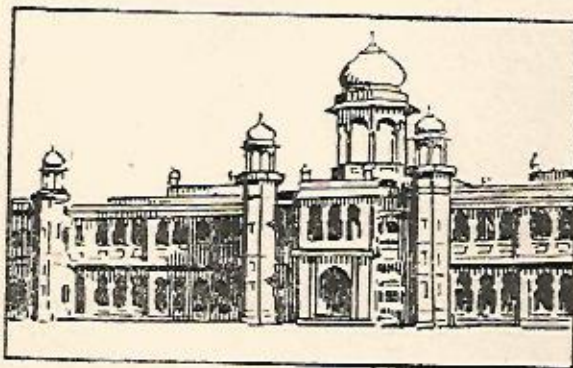
ત્રીજા પક્ષમાં માતૃભાષાના પક્ષવાળા બેલા થઈ ગયા છે. તેઓને નથી જોઈતી અંગ્રેજી કે નથી જોઈતી હિંદી (કે નથી જોઈતી સંસ્કૃત) : પણ માતૃભાષાની ખિલવણીનો આ જ ખરો અવસર તેઓ જુએ છે. ગુજરાતમાં તો આ મત જોર ઉપર છે. ગુજરાત યુનિવર્સિટીની સરકારી સમિતિની પાસે ગયે વર્ષે અમદાવાદમાં હું ગયો ત્યારે એ સમિતિના કેટલાક સભ્યોએ એ તરફ મહારો ટેકો છે કે નહિ તે બાબત સવાલ પૂછ્યા હતા. “અત્યારે હજી ગુજરાતી તૈયાર નથી, ગુજરાતીમાં પુસ્તકો ય નથી : પણ પાંચ વર્ષમાં તો તે બધાં તૈયાર થઈ જાય ને? પાંચ વર્ષ પછી શિક્ષણનું ચાલન (યુનિવર્સિટીમાં) દરેક વિષયમાં ગુજરાતી થઈ શકશે ને?”

મને ભય છે કે એમને ગમે તે કરતાં વધારે સીધા મહારો સવાલ હતો : “ગુજરાતી જેટલી બહેલી તૈયાર થઈ શકે તેટલું સારું; પણ એવો કાંઈ કુદરતનો કાયદો છે કે સૌ વિષયો એક જ મુદતમાં તૈયાર થશે, ને ચાંપ દબાવીએ એટલે ગુજરાતી પુસ્તકો (જોઈએ તેવાં) પ્રકટ થઈ જશે? કોઈ વિષય આજે ય તૈયાર હોય, કોઈ પાંચ વર્ષે થાય, પણ કેટલાક તો (ખાસ કરીને વિજ્ઞાનશાસ્ત્રોનાં) પાંચ વર્ષે ય ગુજરાતીમાં બરોબર નહિ બિતરે.”

મહારી મતલબ એ જ હતી, ને છે, કે આમાં આપણી ઇચ્છાથી કાંઈ સાહિત્ય દોરાતું નથી ને વિદ્યાર્થીઓ તેમ જ શિક્ષકો ઘડાતા નથી. વસ્તુસ્થિતિ જોવી જોઈએ. ચારે તરફનો પ્રયત્ન તો થવો જ જોઈએ, પણ ખરી સ્થિતિની તરફ આંખ મીચાવી ન જોઈએ.

આમ ગુજરાત યુનિવર્સિટીને ભાષાનો સવાલ, શરૂઆતમાં, સૌથી વધુ મુંઝવે એમ સંભવ છે. જેમ આપણે ત્યાં અત્યારે આનન્દશંકરભાઈના જેવી, યુનિવર્સિટીના ઘડતરના સંબંધમાં પ્રથમ વર્ગની ઉપયોગિતાવાળી વ્યક્તિ આજે નથી : તેમ દુર્ભાગ્યે, બીજા ને ત્રીજા વર્ગના કામ કરનારાઓ પણ ઓછા જ નજરે પડે છે; કદાચ પૂનામાં આવા કાર્યકરો વધારે છે ને એનો લાભ, તથા સરકાર ઘણીખરી મરાઠી છે, તહેનો લાભ પણ, પૂના યુનિવર્સિટી ખૂબ લે છે જ.

TRIBUTES

St. John's College, Agra

DR. KANTILAL PANDYA

(A Biographical Stetch)

'KUMAR'

[Translated from Gujarati, by Shri Jitendra C. Pandya]

DR. K. C. Pandya, our eminent man of Science, a living representative of the life and literature of the Titan in literature—Shri Govardhanram Madhavram Tripathi—in the world of Gujarati literature, a man of literature himself with a style mature and refined, a cultured and an actively pleasant spectator of all types of constructive activities in Gujarat, had from the time when new science emerged in Gujarat, up to date throughout his life, enlightened the intelligentsia in Gujarat in the sphere of science. There might perhaps spring up in the sphere of Gujarati literature another representative of Goverdhanram, it is also possible that some other soul might leave behind him a treasury of literature and science like that which he has already bestowed, but where else can we find again the noble and sublime insight, the vision and harmony which like guiding forces worked behind all this, which were absolutely his own possession? The query remains unanswered for the moment.

Dr. Pandya, or Kantibhai as he was affectionately called, was born at Nadiad in the Vadnagara Nagar Caste on the 24th of August 1886. His father Shri Chhaganlal Harilal Pandya had achieved immortal fame in Gujarati literature by his 'incomparably beautiful' translation of 'Kadambari', a very difficult work of Sanskrit literature—(this translation is so to say unparalleled in any other Indian languages)—and he was an erudite mastermind in literature and a cultured and meritorious gentleman who had even officiated as Deputy Diwan of Junagadh. Samarthalakshmi, the younger loving and scholarly sister of Goverdhanram, to whom the "Nivapanjali" (Dedication) in the third volume of 'Saraswatichandra' is addressed, happened to be Dr. Pandya's mother. Thus he had inherited a triple legacy of scholarship and culture viz. from his father, mother and maternal uncle.

Dr. Pandya had two sisters and one brother. His eldest sister Vasantba had married Shri Chandrashankar Narmadashankar Pandya. Kantilal was younger to her. The next younger brother who had a defect in both his legs died in infancy. His youngest sister is Champakba.

In the year 1894, Kantibhai's mother Samarthalakshmi expired, so Kantibhai received primary education, living at his mother's parental home at Nadiad, in the Government Middle School. But as his mother's father Madhavram expired in 1897, he went back to Junagadh and stayed with his father. In the year 1899, when he was thirteen years old, Kantibhai married Umangalakshmi, the daughter of Tansukhram who was the son of Mansukhram and a cousin of Govardhanram.

Enriched with scholarship and culture right from his birth, Kantibhai, in this noble environment, began to make progress from the very beginning. As a student, he was very bright from his childhood. He studied at Junagadh for matriculation in 1902 and stood 20th in the whole of the Bombay University and first in the whole of Gujarat province.

Kantibhai passed the First Year Arts Examination in the year 1903, but owing to illness he could not, in 1904, appear at the Intermediate Examination which he passed in 1905. He took his B. A., in Class Second, in 1907 from the Bahadddin College, with Chemistry and Physics as his main subjects.

The death of Govardhanram in 1907 meant the unbearable loss of a great spiritual sustaining force to young Kantibhai. He derived solace by presenting in Gujarati literature a true image of Govardhanram's literary life which he did to the best of his capacity throughout his life.

After passing B. A. he studied chemistry at the laboratory of the noted Gujarati scientist Tribhuvandas Kalyandas Gajjar and took his M. A. in 1910. (He could not appear for the examination in 1909 as he was nursing his elder sister Vasantba.) Passing M. A. was then considered to be extremely difficult. The certificate awarded for his devotion to science by his Professor of Science Shri Tribhuvandas Gajjar reflects the brightness which marked his initiation in science.

"Kantilal is one of the best students I had under me, and the three essential points required in every chemist and analyst, viz., accuracy, patience and conscience will be found to the very highest degree of perfection in Kantilal."

He joined the Tata Institute of Science in Bangalore in July 1911 for further studies and studied simultaneously chemical engineering and machine drawing etc. while at the same time working at "Applied Chemistry" in the very first batch of students to join that Institute. He worked under the guidance of Prof. Rudolph and later on of Prof. Sudborough. He stayed at Bangalore upto 1913 and in that year he joined St. John's College at Agra as an Associate Professor of Chemistry.

Dr. Pandya's manifold activities at Agra ever proved a source of attraction and inspiration to one and all. For instance, St. John's College which was run by missionaries had a majority of Hindu students and hence whenever the occasion of Janmashtami(=Birth of Lord Krishna) was celebrated, Kantibhai would invariably be the president at one or two such functions and at that time he used to deliver an

address that was quite thought-provoking, emphasizing the importance of Janmashtami not only from the religious point of view, but also from the higher aspect of imbibing the spirit of Krishna's life in all its facets. Even when he was at Agra a long distance away from Gujarat he maintained an unbroken contact with Gujarati literature and Gujarati people.

He has stated in his introduction to "Vijnan Mandir-Part I" how his scientific ambition and his work as a writer first began. "It was decided that I was to take science for study and after that study I was to join the chemical industry. The climax of Bengal partition and Home Rule etc. had affected us and it had formed in us such notions that we should never join Government service but should live an independent life devoted to independent chemical industry and thereby serve the nation. But on seeing the small laboratory of the college at Agra, the paucity of equipments therein, and the drudgery of Professors in private colleges, I was constrained to give up the idea of industrial chemistry. Yet this circumstance produced certain good consequences and one of them was that the necessity of presenting science in Gujarati garb became self-evident and the work was even begun. Writing articles which may ordinarily be called to be of the literary type, I started as early as in 1908. Moreover, to some extent accidentally as a result of, first, the responsibility I felt owing to Govardhanrambhai being my maternal uncle, secondly the insistence of my younger maternal uncle Narhariram and lastly from a sense of obligation that on me devolved the brotherly duty to do the work which Chandrashankar Pandya had undertaken but given up, I wrote "Shriyut Govardhanram" (Govardhanram's biography), while studying for M. A.. I used to contribute articles to several periodicals as well. But in 1915-16 I aspired to present science in Gujarati and to endeavour to explain that subject to the Gujarati people, and thus this work also came to me as a new duty. In the meantime, Haji Mohammad began the publication of his magazine 'Visami Sadi' and he greatly fostered my fond desire. My cousin Ramniyram cherished a similar sentiment towards science in his periodical 'Samalochak'. Subsequently and gradually the editors of new periodicals such as 'Kumar', 'Prasthan', 'Sharda', 'Navchetan', 'Gujarati', 'Manasi', 'Gunsundari' etc. welcomed with alacrity my call for publication.'

Within a brief spell of three years, in year 1916, his status was raised to that of the head of the entire science department of St. John's College, where he started research in chemistry. The then principal of the college Cannon A. W. Davies referring to his research work in 1918, had ardently said:

"During these years (from 1913 to 1918) the whole work of the laboratory has been placed on a higher plane than previously, and the college has taken a high place in the University. This is largely due to Mr. Pandya. He is careful and conscientious as well as enthusiastic, and spares no pains to make his work successful. He is popular with Staff and students, in and out of college, and has added much to our common

life. He loses no opportunity of increasing his own efficiency and of promoting the cause of Science in the College and in the city. He is the most pleasant and loyal of colleagues, and if he goes where he has better prospects of a successful and honourable career than we give him, his place will be hard to fill."

And truly enough, in August of 1920, he had to proceed to England for further studies and the college authorities bade him god-speed with deep feeling. He had been making efforts to go to England even before this, but as he had financial difficulties, and also because some astrologer had told his wife that for some years he was in the danger of death from drowning, he did not go earlier, in his anxiety to spare her any mental pain. When he did go to England, he had incurred debts which he cleared afterwards to the nearest pie out of his own earnings.

During his three years' stay in England, he cooked his food himself in the laboratory and in leisure hours he taught his landlady Mrs. Knight the way to cook for him. He remained a vegetarian throughout. Soon on reaching London he started his work under Prof. Thorpe at the Imperial College of Science and Technology from 1920. He obtained in the year 1921 the Post-graduate diploma of Imperial College (D. I. C.) and in the year 1923 the Ph. D. degree of London University, being the first Ph. D. in the Nagar caste. During that period the Society of Chemical Industry convened conferences in August and November 1921 in Canada (at Montreal) and at New York, wherein he went as the only Indian representative in the body of British representatives. Thus he had contact with America as well, for a short time. He also met Thomas Alva Edison the Wizard of Science. He has described all this in his travelogues published in Gujarati

the 'Samalochak'. While returning he visited Germany, Italy etc., and arrived in India in 1923. In the same year the Ahmedabad Gujarat Sahitya Sabha honoured him publicly by presenting to him an address of welcome and the President Shri Anandshankar B. Dhruva hailed him as a true 'Brahmin' (ब्राह्मण).

He had a keen desire to take up a job in his native land of Gujarat from which he had to be away for years and he waited fairly long for the fulfilment of that desire; but failing that he resumed his services at the St. John's College, Agra in a higher pay scale and he advanced to those higher and the highest. He was often appointed as an examiner and a member on the curriculum committee of Chemistry Section in the Universities of Allahabad and Benares and Lucknow. He was held in high respect at the Universities of the entire Uttar Pradesh. He was also President of the Reception Committee of Uttar-Pradesh 6th Social Conference held at Agra on the 11th of October 1927. This gives us an idea of the high position and prestige enjoyed by him and of the honour which was reflected on Gujarat thereby at all the cultured conventions held at Agra hundreds of miles away from Gujarat.

On 2nd January 1926, his wife Umangben passed away after a brief illness. As a result of the great shock he felt from this calamity and secondly as a result of his

mature thinking this bold man expressed in public his determination not to remarry notwithstanding the fact that his own father, his father-in-law and many other relatives and caste-fellows had remarried. His relatives tried to persuade him to remarry but he did not give in. He used to say: "Why does anybody not ask Kanakben (his younger widowed step-sister) to remarry if they ask me? This poor sister has no issues, while I have three children." He had shown the same kind of courage in his stand against his community when it insisted on his undergoing a purification or atonement for crossing the sea on his return from England. "I have partaken of neither any drinks nor any food that a Brahmin must not take, nor have I committed any sin while in England; for what then I must atone? All my friends still continue to dine with me. Only yesterday the caste-fellows gathered together and presented an address of welcome to me and today you impose on me the penalty of expiation!"

Kantibhai had three daughters of whom the eldest, Kunjbala, died in 1934 at the age of 20, of tuberculosis. His second daughter Rashmibala was born in 1917 and she studied upto M. Sc.. She married Shri Druman Manilal Trivedi of Petlad. His third daughter Rajanibala born in 1925 is now M. Sc., Ph. D. and is studying at present in the Homeopathic college at Bombay.

By editing the poems of Chandrashankar, that impressive orator of Gujarat, leader of the Home Rule movement and a romantic poet, Kantibhai discharged his threefold debt towards him as a friend, as a relative and as a man of letters. In his introduction called 'Chandrashankar' prefixed to that book ('Chandrashankar's Poems'), Kantibhai has given in detail partial portrayals of the phases of the renaissance of literature and culture in Gujarat. Acknowledging an obligation therein he writes, 'Chandrashankar has helped me, and that in a loving way, a lot in overcoming my shyness, nervousness on the platform and reserve etc. of my younger days, and in comprehending and enjoying the true delight of speaking.'

Kantibhai was the first secretary of the association called 'The Union' (established in 1908) which had grown from Chandrashankar's circle of friends, and consisting mainly of graduates and postgraduates. At first 'The Union' used to meet every Sunday morning in the Arya Samaj Mandir at Girgaon and from that it grew into the 'Gurjar Sabha'. Its meetings were then the 'den' of youngsters who heralded the burgeoning new culture and thought in Gujarati literature and who turned out to be the gems of Gujarati literature in future.

Shri K. M. Munshi has recorded his memories of that period, in his autobiography, thus—'Literary life was its (Union's) world. It had held it to be its duty to cherish high ambitions and to pursue lofty ideals. The environment created by it was never polluted by base or vulgar thoughts. It was my good fortune to mix with it.'..... 'Chandrashankar, Kantilal and Master ever urged me on to write in Gujarati. In the year 1913 there came to be a small union within this bigger union of Chandrashankar.

I named it 'Shadripumandal'. Chandrashankar, Mansukhram Master, Kantilal Pandya, Nrisinh Vibhakar, Indulal Yajnik and myself comprised it.....Shadripumandal had a really happy time. Daily we met, sipped tea or other drinks and talked of literature and other subjects. We shouted aloud, if the occasion demanded it. We resolved complications or complicated them further. All were fluent talkers, ambitious of refined tastes and of lofty ideals.'

Kantilal's father Chhaganlal Pandya expired in the year 1936. Kantibhai has drawn a brief sketch of his father as a tribute to his personality thus-'I have experienced then and thereafter suffered an unusual kind of unbearable forlornness. My father had a tall physique, awe-inspiring, athletic and vigorous enough to stand to great exertion. He was very affectionate towards children, his own and of others, and took a deep interest in their development. He was very generous. He rendered, as if it were play, a translation of that peerless Sanskrit book (Bana Bhatt's Kadambari) which has to this day remained unequalled in India. Many such men could have been found who occupying at Junagadh the position that he occupied would have acquired greater powers and larger fortunes, but none else could have earned the bright unsullied fame that was his.'

In 1939 when St. John's College celebrated the Silver Jubilee of Kantibhai's educational career, the students at a big function presented him an address of welcome steeped in reverence. The science section of the college owes much of its progress to him. He used to get the research theses printed and he founded the 'Science Association' at the college and the 'Scientific Society' of Agra and under their auspices he arranged learned discourses of scientists, local as well as invited from elsewhere. He never failed to attend the All India Science Congress, and while there he persuaded and invited the reputed foreign scientists to visit the Tajmahal at Agra and to deliver lectures before the association. Thus the Agra city and the college had the benefit of many a reputed scientists because of him.

Even after he had retired from the college in 1947 he continued to work there as a honorary professor upto 1951. He was a favourite of the students and the staff of the college. Every week he used to write on the college notice board in his own handwriting a new and inspiring quotation from which many students derived inspiration. Every year he invited his students of the B. Sc. and the M. Sc. Classes to tea at his house and thereby he cultivated personal contacts with them and encouraged them. Among students and staff there was a regular competition as to who had attended Dr. Pandya's parties without remaining absent even once! After retirement he used to go to the college to deliver a lecture or two and the rest of his time he devoted to revising his own old articles.

The first indications of the painful disease (cancer of prostate) came up in January 1951, while Kantibhai was attending the Science Congress in Bangalore. He improved

under the treatment of Dr. Borges (from Tata Memorial Hospital) in Bombay. Owing to the seriousness of the disease, he shifted to Bombay permanently in 1952. Throughout 1954, he suffered from inflammation of Gall bladder. He got tired of the allopathic treatment which could not check the repeated attacks, and the only solution suggested was a surgical operation. Fortunately he quickly recovered, without relapses, after having taken a homoeopathic drug, prescribed by Prof. Subodhbhai Mehta. This strengthened his faith in Homoeopathy.

A new chapter in his life began on the 20th June of 1952 when he shifted to his own bungalow at Khar. After cessation of his activities at the college, he turned to literary work. In 1955, at the time of the celebration of Goverdhanram's birth centenary at Nadiad, Shri Goverdhanram's home was declared open, at his hands alongwith Shri Sanmukhbhai Pandya, as "Smriti Mandir." He was the chairman of the reception committee of the Gujarati Literary Conference which held its session at Nadiad. A major portion of his life and career has been dedicated to the discharge of his manifold duties towards the life and literature of his maternal uncle Shri Goverdhanram, the great Gujarati Litterateur.

Many of his articles on scientific research still remain unpublished. The third part in succession of his 'Vijnan Mandir' ('Temple of Science')-Part I & II, his two volumes of articles on science, was under preparation. Further, his translation of Lessing's play 'Nathan the Wise' has been kept ready. His last specially noteworthy work is the editing of 'Govardhanram's Scrap-books'. The last that is the seventh part of this work has already been published and he completed parts 1 to 6 just before his last illness, which were published after his demise. He used to tell his daughters, "Who will undertake to work for Mota Mama (uncle) (Goverdhanram)? And hence I will attend first to his writings. You all are here to work for me but if I do not work for him, the matter will remain unattended." The last to be edited by him was his father Shri Chhaganlal Pandya's autobiography, which was published after his death.

During his last illness, the cancer spread to the bones and lymphatic glands behind the stomach, ultimately affecting the liver also. He used to bear the terrible pains quietly and patiently. He never let any one know how much he suffered. He greeted with a smile all who came to see him. At last on Tuesday the 14th of October in 1958, he breathed his last at 11-30 at night.

His last years of retirement were devoted to reading literature and to recreational activities. He used to read with minute care the most upto-date publications in literature, articles in periodicals, and if there was something therein that pleased him he would express his joy to the author at once by writing a letter or on the telephone. Music he loved immensely and that fondness had developed since childhood. When he was studying at Nadiad, he used to sit on the swing in the Khidki in his house and recite or sing Sanskrit Shlokas, Stotras, Ashtapadi, etc., in a pleasing voice. He used

to steep listeners in aesthetic pleasure by reciting Chandrashanker's songs in his sweet and melodious voice. He unfailingly attended music conferences etc. Even at his residence on one hand the radio would continuously be on (there was absolutely no film-music on the radio in those days) and on the other hand he would be preparing his class lectures or writing his articles—all these would go on simultaneously. He used to play on the harmonium very well and those who have previously learnt from him how to play on the harmonium might have been fairly acquainted with this his hobby and his knowledge thereof.

He used to offer liberal financial aid to students. He so much loved to teach science that he never felt any fatigue while telling the students of the wonders—ordinary and extraordinary—of science.

He had an expert knowledge of health and of 'Ayurveda' (The science of Life). His diet and his recreation were well balanced and planned. The secret of his being able to spend in his life-work every moment of his long life of seventy-three years lies in this his mode of life as regards diet and recreation. He used to take exercise daily. Till he retired from Agra he had made it a point to play two sets of Tennis daily. When he went to London he cultivated personal contact with Sandow and went through his course of training. He had completed another such course, a course calculated to increase height and consisting mainly of exercises, namely Ross's Course in America. Before getting out of bed he would finish certain 'Bed-exercises.' Whatever type of illness he might be suffering from he never missed these bed-exercises.

The principle noteworthy trait of his personality was the effectiveness of his speech while in conversation or delivering a lecture. He was one of our brilliant speakers and also a conversationalist. What he has written in the introduction to "Chandrasekhar Kavya" ("Chandrasekhar's Poems") while describing this merit of Chandrasekhar, is equally true of him. "Chandrasekhar's power of conversation was the chief means whereby he cultivated so extensive contacts and cast over others the spell of his personality. It was a power, a hobby and an art as well. As it was a means of cultivating contacts, so was it also a result of these contacts. A clear line of thinking, a capacity to present difficult matters in a simple and yet effective manner, talks that would have a point of contact with the experience and life of the listeners, the effortless way of presenting jokes and practical illustrations, and with all that a dignity that would awaken the necessary inspiration and ardour to pursue noble thoughts and ideals: these were the chief traits of his eloquence."

Only those who have been in his contact can have an idea of his affectionate nature. To meet even the smallest on an equal plane and to become one with him, this art of liberal minds was natural to him. Many guests used to come to his place at Agra and he had many visitors in Bombay and it can well be imagined how dear he was to them all from the love and respect they extended towards him. His residence

Rashmi

Kunj

Rajani

Three Daughters

Rashmi

Kantibhai
with daughters

Rajani

at Agra was like a guest-house offering affectionate hospitality to all tourists, Gujaratis & others. He can be deemed to be one of the ideal hosts of Gujarat. His courtesy was all the more appealing owing to his qualities such as unselfishness, docility, the habit of working behind the curtain which is indicative of his self-effacement-qualities that embellished the courtesy. His characteristic wit also proved, to those who came in his contact, an element of his winsome personality.

There is a typical and rare co-ordination of his knowledge of science and literature in his writings. There is in them the precision of the scientist, the emotional appeal of a literary author, and the erudition of a man of letters. His literature has indeed great value as literature, but to him goes the honour of more than sprinkling the literary soil of Gujarat with waters of Science. At a time when the new era had just dawned in our country, he led Gujarati literature on to the newest aspect of science and that mission of his continued unabated till his death. He has not separately expressed himself on culture and nobility but an echo of this nobility arises from every word of his literature. His keen critical intellect and deep love for science, his chaste style and sympathetic interest in all subjects of life, are reflected in his writings. His published works, in Gujarati, comprise the following: "Shriyut Govardhanram" (A Biography) (1910), "Einstine and His Relativity" (1932) "Apano Ahar" ("Our Food") (1936), "Chandrashankarna Kavyo (Poems of Chandrashankar), (edited 1942), "Vijnan Mandir" Part I (1950), "Vijnan Mandir" Part II (1954) (collections of Scientific essays—"Temple of Science") "Govardhanramnu Salvari Jivan ane Samakalin Jivan" (Chronological life of Govardhanram and Contemporary life). "Govardhanram Madhavram Tripathi's Scrapbook, Vol. VII (1957). "Maro Sankshipt Jivan Vrittant" (His father's autobiography) (edited 1958). Moreover he had collected the radio talks of our pioneer scientist Sir C. V. Raman (who was his friend) and had got them published by the Nalanda Publication in a book form. He himself has written its introduction.

His real fame as a man of letters of consummate skill rests on 'Shriyut Govardhanram', our best biography. His biography has not been as publicly praised as it should have been, because many critics could not appreciate the very idea that a professor of Science can produce pure literature in a beautiful form. But 'Shriyut Govardhanram' of Kantibhai stands on a higher level than that reached by subsequent biographies viz. 'Nandshankar-Jivancharitra' of Shri Vinayak Mehta and 'Manilal Nabhubhai' of Shri Ambubhai Purani, though both these are excellent. Judged by the standards of the technique as well as art of biography, no better work about Shri Govardhanram, the greatest litterateur of Gujarat, has been written till today. The impression which readers of 'Shriyut Govardhanram' form of its author is that of an expert in the art of biography and yet its author recalls that Shloka of Kalidas who was about to write his 'Raghuvansha' and in all humility writes: 'But this course of abridging and delimiting as this work, Shri Govardhanram's life, instead of presenting a complete picture

of it, though on one hand it may be less appropriate to Govardhanram's name and fame, it is, on the other hand, more in keeping with the author's present scope and talents and hence is lessens to some extent the author's hesitation expressed above.' He goes on to add, 'Thus this work in no way claims to be a big classical biography of Shriyut Govardhanram. On the contrary, if a large biography ever comes to be written, I hope this my work will prove not an impediment but an aid to it; and again, if anything worthwhile remains to be said in addition it is this: The English poet Pope has uttered a great truth viz. 'He who expects to see perfection wants to see something that never was before and shall never be in future.' This statement is true as regards the hero of this work namely Shri Govardhanram and it is truer still as regards the present work; for there are more imperfections in this short biography than ever were in Shri Govardhanram's life—a fact which this writer can never lose sight of.' In his introduction to Shri Govardhanram, we get a cognition about the art of biography which in Gujarat is unprecedented. He writes 'The loftiness and grace of this biography lies in giving a true natural and vivid image of the hero's life and not in adorning and beautifying the hero with all qualities whatsoever, regardless of truth.'

The first part of 'Vijnan Mandir' (Temple of Science) introduced us in a scholarly manner, to various scientists and the second part contains similar scientific articles, on general topics. The noblest work of his retired days is the plan to celebrate the late Govardhanram Tripathi's birth centenary and the editing of his diary written in English and its publication recently with the title 'Scrap Book'. Through this work, he has more than discharged his debt towards his maternal uncle. The editing of the 'Scrap Book' is a valuable contribution to the biographical literature of Gujarat.

Sweet personality and the benevolent nature of being helpful to others, these two qualities made him dedicate his rich personal life to the service of society. He was either a member or a fellow of many literary scientific and cultural societies of note. Such was his punctuality and sense of duty that he never missed to attend the meetings of all these and to take an active part therein.

Courtsey, gentility, a pure disciplined life, calm and gentle speech and what is more, the 'Tatastha' (detached) attitude described by Shri Govardhanram, ('The life of detached on-lookers is pure Sakshara jivan) are the notable traits of his life. With the passing away of the almost last witness of the generation of Saksharas there has been a void in the world of Gujarat literature and the loss that will always be felt all the more is: When shall we have another Pandit like him who, over the bridge of literature, brought science within the reach of the common people?

MY FRIEND THE LATE KANTIBHAI

SHRI RAVISHANKAR RAVAL

[Translated from Gujarati]

THE friendship of the noble, like the shadow of the afternoon Sun, is slender in the beginning but gradually enhances thereafter. I had the benefit of Kantibhai's friendship in accordance with this Sanskrit saying.

The late Haji Mahammed was in search of the best writers in every subject for his monthly 'Vismi Sadi' and the pen of Kantibhai used to enrich the science section. Ranjitram and other progressive men of that era were, through the auspices of Gurjar Sabha, inspired with the concept of the cultural self consciousness of Gujarat, and Kantibhai was one of them. He was fired with the enthusiasm to lead Gujaratis to imbibe the Spirit of the new era by means of articles about scientists and about the progress of science written in chaste Gujarati language. Moreover he experienced heartfelt emotions of joy in the other cultural activities of Gujarat. We might have casually met in Gurjar Sabha or Haji's editorial board and we might have talked at random but it was all of a sudden that I came to know of his affection towards me, a budding artist. Carried away on the waves of emotion I had penned down an article called 'Where is the art of Gujarat?'. I was worried as to who would undertake its printing and I showed it to the late Bhogindrarao Divetia. He took it from me and retained it. Even after the lapse of a considerable time, I did not know its fate. At long last I received by post an issue of a magazine 'Sahitya' for the month of May 1917 and I was astonished to see my article published on the first page! The said monthly published from Baroda under the editorship of the late Matubhai Kantawala was a leading organ of literary writers and the late Matubhai was a staunch admirer of the cultural prosperity of Gujarat. By accommodating my article thus, he had really perplexed me. My maiden attempt at writing an independent article was acknowledged and hence it was that I could progress with zeal in serving literature in future.

Within a few days of the publication of this article I received a letter from Kantilal Pandya appreciating it. The gist of the letter was somewhat like this: "I am immensely pleased to see that with your ability to paint, you have the ability to reproduce in words such a concept of Gujarat."

My heart leaped up with joy on seeing that such a great reputed man of letters of Gujarat had set the seal of appreciation on my venture. Today when I am aware of the shortcomings of that article, I understand with what liberal-mindedness he had showered appreciation on me! But rare indeed are persons who encourage the new venturers in literature. Hence it is that Kantibhai was a rare Gujarati. Since then our acquaintance gradually developed. "Kumar" (a Gujarati monthly) started publication long after that, and again Kantibhai's encouraging letters started pouring in and he himself began to take an active interest in its literary aspect. All that lies buried in 'Kumar's pages. But, besides that, whenever he visited Ahmedabad he used to visit the "Kumar Press" and we benefited by this free union of minds.

A Gujarati who happened to go to Agra and to meet Kantibhai would never fail to experience Gujarat there. The names of Yashwant Pandya at Delhi, of Trivedi Saheb at Poona and of Kantibhai at Agra were on tip of all tongues as the worthy representatives of Gujarat. I would call them the Guards of the Horizon. Any one who came in his contact had the sweet memory of Kantibhai's hospitality. Along with it, he was never aloof from the cultural society of Agra. A labourer or a tongawalla when asked at the Raja-ki-Mandi station to proceed to Pandya Saheb's residence would straight away do so. Similarly Pandya Saheb paid frequent visits to the merchants, the Pandits and the Professors of Agra. Many students received from him secret assistance, while many others received invaluable guidance in their study and their lives.

But for his disease which made him migrate to his own place, he would not have left Agra so easily. Being a scientist himself, even when the malady was diagnosed as cancer he with great care planned his programme and came and stayed at Bombay. He arrested this dangerous disease from becoming fatal with his own precious understanding and with the advice of doctors. He took a disinterested delight in associating with his various friends, relatives, and in keeping in touch with cultural occasions. Once or twice in a year he unfailingly used to visit Nadiad and Ahmedabad and then he would try to reserve one day for me and would ask others to see him there, in order to avoid exertion. He used to carry on with great interest conversation about domestic life, about the public men of Gujarat and about institutions of Gujarat. At the same time he would fondle the children in the house and delight them by reminding them of lines from cinema songs. Whenever he left, all the members of the household felt sad as if a dear one was taking leave.

In his last visits, when his health was very delicate and weak, his daughter Rajaniben used to be with him always. and on their return from a convention, a gathering or a visit, she would check up Kantibhai's fatigue, appetite, sleep, etc., like an expert driver checking up his motor car, and she would decide for him what medicine, rest & food was needed and would fix the limits of conversation.

Behind Kantibhai's unparalleled affectionate nature, I have observed his pious devotion to life. It is not impossible for a handsome, educated youth who had become a widower in the prime of youth in the Nagar caste to remarry; but Kantibhai's love for his departed wife had filled and occupied his whole heart, and he transferred his full affection to his daughters. When he used to recall the memories of his deceased wife by observing her traits reflected in his daughters, I was often reminded of Shah Jahan longingly observing the Taj.

In the last years of his life, he had made me his own as it were. I could not conceal from him my hopes, my frustrations, my ardour or my predilections. So great was the attraction I felt towards him that I could not help writing letters to him. When I wrote to him, I used to state that it was meant to be not a letter but a "one-way telephone"; and yet from his end I used to receive consoling dear replies which filled my mind with joy and contentment, which were like the sweet fragrance of the flower of our friendship. In the last days of his life when I met him, he, though suffering an intense internal pain, smiled a little with the lips pressed in one corner in his characteristic manner, and said: "I find pleasure in nothing now. It is good that we have met". His health did not permit any further conversation. Persons like him who would transform our bitterness with their own sweetness are very rare indeed. Such a friendship, I value as my most precious possession.

DR. K. C. PANDYA

VERY REVEREND DR. A. W. DAVIES

I am glad to have the opportunity of adding a few words to the tributes that have been paid to the late Dr. Pandya. My memory of him goes back to the year of his appointment as Professor of Chemistry at St. John's College, Agra, the year in which I became Principal of the College. Almost everything at that time was new. New college buildings were rising. The new chemistry block was not completed. Newest and rawest of all was the young Principal, an inexperienced Arts man with no knowledge of Science in any of its branches. What Mr. Pandya, as he then was, suffered under me I find it difficult to imagine. Nor could I then realize what a keenly national and a devout Indian must have endured in those days. But Dr. Pandya was always generous and patient, and, though he must often have felt frustrated, our association in the college steadily ripened into friendship.

I returned to England on furlough during the years that he spent in London, and there I met him several times. When he resumed his post at St. John's, the Chemistry Department grew steadily in reputation under his direction. It was not long before he was one of the most distinguished teachers of his subject in the University.

But much as I appreciated his fellowship while we were together in Agra, it was, curiously enough, after we had both left the college—I in retirement in England and he in Bombay, that we drew most closely together. I had the great pleasure of visiting him once in his home, but it was in our correspondence during his last years that our friendship was most enriched. We could write to one another with the utmost frankness on all kinds of subjects even the most controversial.

The courage and patience with which he bore his suffering filled me with admiration. He was a man of great sweetness of character. I feel that in his death I lost perhaps the greatest of my Indian friends.

MY FRIEND AND COLLEAGUE DR. PANDYA

THE VNE'BLE DR. T. D. SULLY

MY recollections of Dr. K. C. Pandya go back to the early days at Agra when with the development of the new buildings of St. John's College there came an enlargement and strengthening of the staff. Those of us who joined the staff, whether coming from Bengal or Gujarat, from South India or from the British Isles, found ourselves drawn into a friendly fellowship, which depended partly on the college traditions and partly on what each teacher could bring and contribute. Dr. Pandya was one of those who from the first made a rich contribution to our fellowship.

His was no narrow concentration on the study of chemistry, but science for him was linked with a broad and enlightened interest in the culture of India and her developing life and aims. On several occasions I can remember his introducing to me to the work of young Indian artists, and I still have a number of reproductions which he had given me from time to time. When he returned from his period of research work and his doctorate from London University, our chemistry department with its newly equipped laboratories began to gain a wide reputation as a centre of real research work. Students have come from all parts of India, and scientific periodicals have included over the years a long series of articles in which Dr. Pandya's name has been linked with that of one of his promising research students who has subsequently made a name for himself. For Dr. Pandya was ever a student himself and thus a real teacher from whom many came to catch the spirit of adventure in original lines of research.

Yet along with all this scientific work Dr. Pandya never lost that wider interest and pursuit of the values which are eternal, whether in the field of religion or in that of art. His was no narrow orthodoxy, nor was he carried away by the spirit of modernity into a rejection of the great heritage of India's past. Meetings of the Agra Graduates' Association and, later on, of the International Fellowship could always look to Dr. Pandya for stimulating and instructive contributions.

Such leadership won the respect as well as the affection of his colleagues and of his students. It counted for very much during the troubled years when successive appeals were made to students to give up their studies for political reasons, and there

was a real danger of divided aims and councils within the College-life. As Principal of the College I could always count on the fullest understanding and support in the difficult task of conserving and developing the values of a real education in the rapidly changing conditions and circumstances of the time.

With Dr. Pandya's death we lost a real colleague and friend, with whose friendly support we at St. John's had lived through exciting times. His work and influence has counted for very much in the lives of successive generations of students and in the building up of the life of India.

London: 1921

Sitting: C. V. Raman, Mrs Knight, D. Sunderdas, C. Shroff
Standing: Gaganvihari Mehta, Kantilal Pandya, Amarnath Zha, J. Dhruva
Squatting: Miss Betty

MY FRIEND

DR. S. S. DESHPANDE

IT was a morning in May 1917. I had finished my breakfast and was standing in the veranda of the boarding-house of the Indian Institute of Science (Bangalore) where I had gone for work while my college was closed for the summer vacation. A fair, lean young man, with an intelligent look, passed by me, towards the laboratories. He was a stranger to me. He was carrying in his hands a big glass flask containing milk. The quantity of milk roused my curiosity.

'Who is he?' I asked a senior colleague standing by me.

'He is Mr. Pandya from Agra' was the reply. 'He is interested in the chemical composition of milk, particularly in the vitamin contents.'

Vitamins! A very difficult subject in those days for a man like me just out of college. My mind at once placed that stranger on a platform much above me. God had ordained that this stranger was to be very closely associated with me in my life.

Although he worked in the biochemistry laboratory and I was in the organic chemistry laboratory of the Institute, we met twice or thrice thereafter in the Institute premises and made ourselves acquainted with one another. But the acquaintance did not develop further; and in the two following summer vacations either he or I did not go to the Institute.

It was now 1919. The World-war One was just over and truce was signed November of that year. Free communication between countries was established. I was about that time nursing in my mind an idea to go to England for work in a research laboratory. I had read the report of the Industrial Commission appointed by the Government of India that year and I was interested in the recommendations made by Professor Thorpe (who was invited by the Government of India in this connection) about instituting an Indian Chemical Service. I was greatly impressed by these recommendations. Taking courage in my hands I wrote to Professor Thorpe asking him whether he would kindly admit me to his laboratory at the Imperial College of Science and Technology, London, for research in chemistry.

I was fortunate. In May 1920 I received a reply that I would be admitted.

Having gained this great point I started making my preparations for a voyage. I also succeeded in getting my passage by S. S. 'the Loyalty' which was scheduled to sail from Bombay in the last week of August.

The thought that I was embarking on a distant voyage all by myself was weighing on my mind. I wished I had somebody to keep company. A friend informed me that Mr. Pandit, a common friend of ours, was also a passenger on board the 'Loyalty'. I was delighted and wrote at once to him asking him whether we could meet before embarkation. I waited in vain for his reply. There was none.

On the scheduled date in August I embarked at Bombay. My brother who had come to see me off was standing on the pier with tears in his eyes. I wiped my own tears and turned around to see my fellow passengers. And behold! There was Pandya standing on the deck. So it was not Pandit, but Pandya who was sailing in the same boat with me. There was a kum-kum 'tilak' on his forehead, garlands around his neck and a coco-nut in his hand. I see him as clearly now as I did forty years ago. His people had come to see him off. Among them was his wife.

It was a memorable voyage of the 'Loyalty' in more than one sense. It was her last voyage as a passenger vessel as I learnt later. She was a small vessel of about ten thousand tons in the fleet of the Scindia Steam Navigation Company. During the war which had ended, she was being used as a hospital ship. There were a number of Europeans and Indians on board. Among them were P. C. Ray and Megh Nad Saha. There were also some who were going for training to enter the I. C. S.

Pandya and I now began to meet frequently on the deck. He too was going to London for admission to Thorpe's laboratory. We talked about the subjects we had in our minds for work which we proposed to start after admission. I discovered that besides science, Pandya had great interest in literature and poetry.

The 'Loyalty' was cruising exceptionally slowly, but the passengers were all in good cheer. The Captain gave us a special feast on the Raksha Bandhan day. It took us about twenty days to reach Marseilles, the port of destination of the ship. Here we disembarked and parted company.

Pandya and I were admitted to Thorpe's laboratory at the Imperial College in the first week of October 1920. For want of accommodation I was given a place for work in the main hall of the laboratory, while Pandya was provided place in the room adjoining Assistant Professor Dr. Whiteley's. Thorpe took both of us directly under him instead of assigning us to Dr. Whiteley as was done in some cases. Pandya expressed his desire to work on vitamins, in which he was interested. He was however advised that vitamins being a difficult subject he may take it up later; but first he should be initiated into the methods of research, and for this purpose it would be best if he formed part of Thorpe's school. He readily agreed to this. I too did so, but after a month's unsuccessful attempt at independent work.

Ingold who had recently joined the staff used to advise us. Thorpe also came to our seats whenever possible. The plans about our work were made by Thorpe and Ingold in consultation.

We found two Indian workers who had been working in the laboratory since some time. One of them was Naik, senior in age and experience. He was working independently with his organic sulphur compounds. As his work was nearing completion, and as he was comparatively free, he used to come to us and give us the advantage of his experience.

Thorpe's school was mostly working on a subject which had its origin in a previous work by Perkin and Thorpe. This was formation and stability of cyclic compounds including the spiro compounds. Ingold's mathematical brain had just furnished a quantitative basis for the valency-deflection hypothesis. Connected with this work, which included valency-deflection caused by *gem*-dialkyl groups, was the work on the synthesis of degradation products of camphor which is known to have in its molecule a *gem*-dimethyl group. The synthesis of one such compound was the problem given to Pandya.

This compound was obtained in 1892 by Balbiano, by very cautious oxidation of camphoric acid. It is an acid and has come to be known as Balbiano's acid. It loses carbon monoxide and turns into trimethyl succinic acid. On reduction with hydriodic acid it affords $\alpha\beta\beta$ trimethyl glutaric acid. The latter was subsequently synthesised by Perkin and Thorpe. On the basis of these observations Balbiano assigned to this acid a propylene oxide structure.

However, with his experience about the stability of ring structures, Thorpe considered the Balbiano structure unlikely. It was therefore decided to establish the correct structure by synthesis of the compound. A route for such a synthesis was planned and Pandya's task was to bring about the synthesis.

After a patient work extending over a period of two years, during which many difficulties were encountered and had to be overcome, the desired synthesis was achieved and, as expected, the Balbiano structure was found to be incorrect. It was established beyond doubt that the acid has a five membered lactonol ring structure. It was later established that it is a case of ring-chain tautomerism. The lactonol form is the ring form, while the ketone is the open-chain form. This work of Pandya has been published as a joint paper by Pandya and Thorpe in the Journal of the Chemical Society. (J. Chem. Soc. 1923, 2852).

When space became available in the room in which Pandya was working I was shifted from the hall to that room. It was a narrow rectangular room with only one row of working benches, a large window with translucent glass, an extra large spare sink and two fume cupboards. As Pandya and I were the only workers in the room

we kept common apparatus. We arranged our combustion furnace in one of the fume cupboards. In the other we used to cook our lunch, consisting of boiled potatoes and *khichari*. We had agreed to take our turns alternately. Some times we used to have a guest, generally Pandya's. He had a large circle of friends. Some times Naik also would peep in. One day when it was my turn to cook Pandya announced: 'We are having a guest. C. V. Raman is coming.' I took special care to adjust the proportion of salt and chili in the *khichari* in order to suit the South Indian taste. I found that I had gauged correctly.

Being the only two occupants of our room we used to talk on various topics outside chemistry. The social, cultural and moral side of Pandya's life, as revealed in these talks, impressed me. He was fond of lectures, and for this purpose had become member of many societies. At his instance I became a member of the British Chemical Society and of the Society of Chemical Industry. We generally used to attend together the meetings of the Chemical Society which were held in the Society's rooms at Burlington House. At these meetings papers were read or lectures were delivered. I specially recollect now one of these meetings in 1920 at which the first Fischer Memorial Lecture was delivered by Forster in a masterly style. (Emil Fischer had died in 1919).

About December 1921 Pandya told me one day that he had decided to go to America as a member of the Society of Chemical Industry. The annual meeting of the Society was to be held in America that year. I persuaded him not to go as the trip to America would be expensive. Moreover this would mean loss of time which he could profitably use in advancing his research. He was however determined. He told me that if he went to America as an individual he would not be shown round the industries and the institutions as freely as when he was a Society member. So he went and returned after two months. He learnt much about American life and American institutions, but as I had feared he was unable to complete his work for his thesis by the end of May 1922.

Having completed my work, I left London for India in the middle of June that year. Pandya did not at all mind that I was leaving ahead of him, because he had confidence that he too would complete his work soon. And so he did, and returned to India in 1923. I was back to my post at Holkar College, Indore. He too was back to his post at St. John's College, Agra.

For months thereafter I had no direct news of him. The silence was ominous. And it proved to be so. One Mr. Antani who came to my college as an examiner introduced himself as Assistant Professor of Chemistry at St. John's College, Agra. He broke the news about the death of Pandya's wife. I felt extremely sorry. Pandya loved his wife dearly. He had told me in confidence while at London that she, like him, had lost her mother in her young age, and the sense of that loss had brought them closer.

In 1927 Agra University was established. Holkar College came under it. Pandya had a hand in shaping the curricula and syllabi for examinations of the new university. With a realisation of the importance of research he moulded them in such a way that by regulation it became necessary for every student taking Final M. Sc. examination in chemistry to do a small piece of research and to write a thesis thereon. In addition to the thesis the student had to do the theory papers also.

This had the expected result. Research which was then rare, and confined to St. John's College and Agra College now took root in other soils also. I, in particular, greatly benefited by this new regulation. After my return from England my research propensities had almost dried up for want of a favourable climate. The new regulation now forced the creation of such a climate. In compliance with that regulation, my college had to provide research facilities to me and to my M. Sc. students

Pandya too was benefited. He had the Perkin's reaction in his mind. (We had discussed it before.) And since research was compulsory for every Final M. Sc. student, the Perkin reaction with its variants formed the subject of research of these students. The variants were with the carbonyl compounds, the reactive methylene compounds, and the basic catalysts (pyridine, piperidine, lutidine etc.), and in their proportions. With these variants the Perkin-reaction provided field for work to a large number of workers in Pandya's laboratory. The numerous references to papers from his laboratory, quoted under 'the Perkin-Reaction' in Roger Adam's 'Organic Reactions' testifies to the vastness of this work.

I was passing through an unsatisfactory state of affairs at my college during the session 1944-45. The administrative work I was called upon to do created differences between me and my superior. It was also sapping my energy which I could have utilised for fruitful research. I therefore decided voluntarily to ask for retirement from service. Somebody told me that H. Krall, Pandya's counterpart at Agra College, with whom I was on friendly terms, was about to retire. I wrote to him and informed him about my decision. I also asked him whether it would be possible for him to provide me for work in his laboratory room, which was rich and well equipped. My letter produced an unexpected result. Krall suggested to the managing committee of his college that I may be chosen as his successor. His wish was granted, and after necessary formalities I received an order about my appointment as professor of chemistry at Agra College. Providence wished that I should be once again closely associated with Pandya, and now for a longer period.

Co-operation between St. John's College and Agra College in the teaching of chemistry to M. Sc. classes of the two institutions was already in practice. But there were certain misconceptions in the minds of the teaching staff which marred the distinct advantages of such co-operation. Pandya and I now tried to remove those misconceptions, and stimulate co-operation. We distributed between us the topics for

teaching. We arranged lectures and discussions on the research problems that were being done at the two institutions. The libraries at both were made available to the staff and students. In short we tried to stimulate research by co-operation between the two colleges.

Pandya retired from service in 1947. His college however retained him and gave him an independent room for his own work. The university respected his mature experience and consulted him in academic matters. His health was deteriorating.

A little later his illness began to take a serious turn. Doctors advised his going to Bombay and settling down there in his own house which he had built. So in 1950 he left Agra vacating the house in which he had lived for twenty five years. I saw him off with a heavy heart.

But that was not to be the end of my association with him. The final act happily remained.

In 1953 I left Agra and moved to Gwalior where I had been appointed Director of an industrial laboratory. I was not now connected with any university or a college. I was outside the academic sphere. I used to get news from Bombay and was glad to learn that Pandya's health had improved. His youngest daughter Rajani was attending to him and also working in a laboratory to complete her work for Ph. D. which she had commenced at Agra.

In October 1955 I received a registered parcel from Agra University. On opening I found it contained a Ph. D. thesis. It was Rajani's thesis and Agra University had appointed me one of the examiners of that thesis! Most astonishing this was.

Brushing aside all private sentiments I examined the thesis purely on its merit, and sent a favourable report to the university. It was really a good piece of research.

Two months later another registered parcel came from the university. It contained a letter. I was appointed to examine this Ph. D. candidate in viva voce also and the viva voce examination was to be conducted at Ahmedabad to suit the convenience of the other examiner. I saw clearly the hand of Providence in all this. He wanted me to meet Pandya once again at Ahmedabad which is not far from Bombay and where he was sure to accompany his daughter. And this is exactly what happened. There I found him with Rajani. He was waiting for me.

Pandya and I had now an hour or two entirely to ourselves. I was glad to see him in excellent health and as lively as ever. We reviewed our past, talked about the present and tried to think about the future which we knew in our minds would be short. I then bade good-bye to him and started off for the railway station.

And that was the last we saw of one another.

KANTILAL CHHAGANLAL PANDYA

SHRI POPATLAL G. SHAH

HE was the friend who has left permanent impressions on my life and I have no hesitation in accepting the invitation to join in another symposium on his life. He was the personality that stood for goodness and greatness throughout his long and useful life, he never spoke evil of others nor in terms even approaching vulgarity either in tone, spirit or language. He was the soul of equanimity. I have seldom seen him visibly perturbed at any time during his long life and he maintained to an eminent degree what C. D. Larson calls balance of poise and peace of mind.

I first met him in the middle of the year 1907 just a few weeks before the B. A. Examination of the Bombay University. He was then a student of Bahauddin College, Junagadh and had come to Bombay for reading for the examination in which I was also appearing. We were brought together by my old friend Bhanushankar Yajnik of the Wilson College at Chowpatty. We were so anxious to meet each other that instead of meeting in his room or in my laboratory, we walked towards each other and met in the passage near the bath room. This meeting I will never forget. In addition to the simple shirt, dhoti and slippers, he had a distinctive appearance owing to a small pearl ear-ring in the upper portion of his right ear. My impression is that he kept on this ear-ring for several years after his graduation. He used to speak slowly and solemnly even about the ordinary subjects and while making a point would unconsciously but gracefully shake his head leading to a characteristic movement of the ear-ring, which gave a firm conviction of his views. The use of a pearl or diamond ear-ring by young men was in that period (1905 and 1910) a characteristic feature of all opulent Gujarati boys.

I must confess I remember to have worn a similar ear-ring occasionally in my right ear till I was about 12 years old. In fact during my stay in Northern India from 1910 to 1914, I came to know that piercing the lower lobe of the ears was a characteristic of Hindu boys and taboo to the Muslims.

After this meeting was over, where we discussed mainly the text-books to be read, we met frequently in Bombay whenever he used to come. He studied for M. A. in Prof. T. K. Gajjar's Laboratory while I worked as Dakshina Fellow at Wilson College.

Through him I met Chandrasbankar Pandya and his group interested in Gujarati literature. This led later on to my joining Gurjar Sabha, and to my contributing Gujarati articles to "Samalochak", a quarterly magazine, edited by Chandrasbankar.

About that time Kantilal Pandya published the biography of his uncle, the great Gujarati author Govardhanram Tripathi. The book captured my imagination and appealed to me and others on account of the clarity and chastity of style and diction and the modern principles of biographical art which he expounded. The book gave Kantilal Pandya a sound place among Gujarati literateurs (described by the crude word Sakshar, one with letters.) One of my own attractions towards him probably arose from my anxiety to approach his style of writing simple and pure Gujarati.

In October 1910 I was appointed Professor of Chemistry at the Forman Christian College at Lahore. This led to frequent travelling in northern India. Justice H. V. Divetia was then Professor of Philosophy at the Bareilly Government College and we had a group of Gujarati professors at Agra. My contact with the Agra group of Professors, Trivedi and Dave, made me suggest that Kantibhai may apply to the Principal of St. John's College, Agra for a vacant post. The circumstance in which this happened are explained in his letter dated 20th January 1939 written on the occasion of the silver jubilee of his work at Agra. I have taken the liberty of printing it in full, as it gives a fair picture of his great personality.

Agra, 20-1-39

"My Dear Popatbhai,

How ever shall I adequately thank you? It is for letters such as this of yours, and for talks—such as we have never managed for a long time to hold—that my heart is ever hungering.

A "jubilee" ipso facto makes one's mind dig deep in the past. A Silver Jubilee here must necessarily bring up and revitalise all the circumstances bringing up and attending my arrival here.

You had certainly a "vigorous hand", if I may say so, in "sending" me to Agra. To this day I did not know of your talk with Dave and Trivedi in 1911 or 1912. But you asked me (at Ahmedabad) if I would go with you to the railway station to meet Dave—then on his way to Agra. Of course I agreed. On the platform, Dave referred to the vacancy caused by the sudden death of the English occupant of the post: and then asked me if I would care to go. You spontaneously and energetically pressed me to apply. I was both unprepared and unwilling. But having an old-fashioned sense of filial duty I wrote to my father about it—in the complete assurance that he would say 'no'. Judge of my surprise and annoyance when he strongly advised me to apply. Much against my will I applied: I almost consciously penned it so carelessly that it might be rejected. I doubt if any Principal to-day would entertain an application in which you ask him to write to you for certificates if they were desired!

Kantibhai: as a young boy

Chandrashanker
Pandya

Kantibhai

Vasantba
(sister)

However Dave did his work thoroughly. A telegram came and I was in a fix. With all due respect to you, to Dave and to my father, I would have said no and gone on what I had planned to be my path—but Umang's health was bad—physically and mentally she was very near to collapse. The worst was that no one knew—except myself: and none cared much. She and I had no home—no mother—no home! I saw in Agra a deliverance for her, an escape from the atmosphere which was jarring on her sensitive mind and threatening to break her down.....“Away from Nadiad-Nagarvada.....away from Chinabag.....away, far away.....with only each other for company and companionship, if we did not want others.....”

Perhaps you can now understand how I bowed to this.....

And a second time, eleven years after, we returned here in high hopes. But she never kept well and had probably contracted troubles which ultimately ended the play of the worn-out body. Poor dear, she always toiled and worried for others—and all along with such a sweetness and cheerfulness that people for whom she toiled never suspected that she was working herself to almost death.....

The easier and better times that have followed, she did not live to enjoy or even witness.

But I must not allow myself to go on in this strain. To make you sad is a very ungrateful thing to do.

And yet I must say one word more: and it is that you can perhaps understand something of the deep joy with which I see more fortunate of my friends happy with their good wives, and of the sincerity with which I wish them long-long years of continued happiness. As Kalidas makes one of his heroes say:

सर्वं मामनु ते प्रियाविरहजां त्वं तु व्यथां मानुभूः ।

*

*

*

To turn to a pleasanter past: our acquaintance begun in Nov.-Dec. 1907 is much older than a silver jubilee. And your generous affection has expressed itself—in these 32-years—in countless ways, on so many occasions, and in so many different places too.

I heartily join in your good wishes though I realize that opportunities have become rarer.

*

*

*

I hope you have good news from home. Please send my remembrances when you write next.

With kindest regards,

Yours Sincerely

Kantibhai

My stay at Lahore from 1910 to 1914, at Lucknow from 1916 to 1917, at Calcutta from 1925 to 1927, at Ranchi from 1930-31, at Delhi 1931, Lahore 1932, Calcutta

from 1937 to 39 gave me many opportunities to meet Kantibhai at Agra, which was centrally situated though inconveniently located. I used to visit the family every two or three years if not every year.

The period of their stay at Agra extended to nearly 38 years and Agra was virtually their permanent home in every sense of the term. I used to visit them when the couple had no children and also later on when the family grew after the arrival of three charming daughters, Kunjbala (who unfortunately died at a premature age at Nursing Home at Bombay), Rashmibala (M. Sc. in Chemistry) and Rajanibala (Ph. D. in Chemistry). I enjoyed free hospitality of the family at all awkward times e. g. on return from the railway station at 12 o'clock at night after having missed the connection between Tundla and Agra. Umangbahen was the spirit of hospitality and was anxious to keep every one happy in spite of her delicate health. The family had musical talents and I have seen young children being taught music by Kantibhai himself, in the moon-lit terrace of their spacious though curiously located house. Kantibhai used to sing himself well with a vigour and voice I have seldom heard after their arrival in Bombay; the artistic mind of the girls has also forgotten all about the music probably owing to overdoses of Chemistry and domesticity.

While in Agra Kantibhai had lead an active and pleasant life. He used to go unceremoniously in Agra on bicycle sometimes in his dhoti protected by a sola hat on his head. He was fond of Tennis and regularly played the game for many years. His thirst for knowledge and intellectual friends was great. He was fond of attending public meetings where he would be called upon to speak either in English or in Hindi on account of his witty and well-polished powers of speaking. His house was open to everyone in the sincerity of his hospitality and attracted many friends like Professor C. V. Raman and Mrs. Raman. He believed in hospitality and friendship.

During my stay at Lahore as Professor of Chemistry at the Forman Christian College, I came into close contact with my co-examiner Professor B. Mouat-Jones, I. E. S. He had started research work on super-solubilities (determination of freezing points of saturated solutions of various salts) and suggested that I should adopt his subject for further research. We used to get vacation from the end of June to the middle of October and during this vacation in 1912 I managed to find time to work at the Tata Indian Institute of Science which had just begun working at Bangalore. When I reached Bangalore I was agreeably surprised to find Kantibhai and Professor D. D. Kanga of Bombay also working on research problems. These three months' stay together gave me an opportunity of coming into close contact with Kantibhai's vigorous personality. We were both young men of about 20 years full of ideals and aspirations. Out of various possible avenues for the progress of the country, after long

discussions we came to the conclusion that we were both temperamentally suited for the work in the cause of popularising science through Gujarati language. Although we had no similar occasions to stay so near for long periods (except after retirement at Khar) this contact proved very useful in cementing the growing friendship. Apart from personal contacts in family life and in social circles, this idea of encouraging scientific literature in Gujarati language was a great source of consolidation of friendship. On my return from Bangalore I started writing simple articles on popular science in Gujarati beginning with *Shagdi* (cooking charcoal stove) and *Air*. These were first published in first Gujarati women's magazine "Sundari-Subodh" edited by Shri Ram Mohan Rai from Ahmedabad. I began to write scientific articles also for Anand Shankar Dhruva's Journal 'Vasant' and also in 'Samalochak', edited by Chandrashankar Pandya. The work thus initiated by Kantibhai's encouragement has resulted in the publication of 'Vignan-Vinod'. This brought me into contact with Prof. Balwantrai Thakore who was the Secretary of the Gujarati Sahitya Parishad in 1917 and who undertook to publish it. Another book 'Vignan-Vichar' has run into four editions, while the third book 'Vignan-Vivek' has not reached completion. I never forget my indebtedness to Kantibhai who initially encouraged me to work in this direction. I should like to record here that Kantibhai also performed his part of the contract by writing in Gujarati very well and frequently. He published two remarkable books 'Vignan-Mandir' Parts 1 & 2.

I am not commenting on the various other aspects of his life, particularly the detailed career at Agra about which there are several other contributors, but I always found it a pleasure to meet him sometimes suddenly in Bombay or at Agra or at any other place where Science Congress or any Scientific or literary gathering was held. But I may mention my pathetic remembrances of the illness of his wife 'Umangbaben' leading to her death at Nadiad in the year 1926 and of his accomplished daughter Kunjabala at Bombay in the year 1934. There is no point in reviving the sentiments of sympathy and suffering occasioned by these deaths beyond mentioning that he bore these two great losses with utmost forbearance and peace of mind. Having personally suffered two exactly similar shocks I can appreciate what they had meant to the sensitive soul of Kantibhai.

After his daughters became students at College they helped in his research programme and he used to take them round to the Annual meetings of the Indian Science Congress at which the trio would form a well known group at almost every Annual session. When he came to stay at Khar after retirement we had frequent visits which brought us mentally and spiritually nearer every year.

During my private life, I have not been able to cultivate many friendships and so I appreciated my contact with Kantibhai as among the most pleasant, profitable and responsive. Owing to his very accomodative nature and his self-effacing habits, I have had never an occasion either to complain or have a feeling of dis-satisfaction.

From the inter-leaved copy of my glossary which I had given for correction, which I have since got back and preserved I have the satisfaction of knowing that he was ready to offer his advice and help if he had not been disturbed by his last illness arising from Cancer. I do not propose mentioning about the dread disease which resulted in his death but which did not sour his temper, which provoked an equanimity of mind envied even by his doctors. He managed to co-operate with the medical advice and fought admirably with disease for nearly seven years. The last few months of his illness were painful, yet he showed an unparalleled anxiety to meet old friends and to bid good-bye.

After his retirement in Khar he sacrificed his life in many ways. He left the European dress and went about bare-headed in the dhoti and long shirt (Kafni). He developed his study of Sanskrit and it was a pleasure to see him recite Sanskrit quotations at the meetings of the All India P. E. N. Centre. He devoted himself to Gujarati literature to which he made important contributions. It will be a permanent memorial to the sincerity and the capacity of hard work displayed by Kantibhai that his old contribution to the memory of his uncle Shri Goverdhanram Madhavram Tripathi has taken a permanent shape. The trouble that he had taken in editing his diary and his other works and in celebrating the centenary of that great man in spite of ill health and physical pain, will always be regarded as contribution of great literary style. Perhaps the most successful contribution to the ideals of his uncle was the practice of 'Sakshar Jivan' (સક્ષર જીવન) in actual life of sincere literary work without the intention of reward, financial or otherwise. He preferred to live quietly in retirement without search of honours or recognition. May his soul rest in eternal peace.

"Research"

"Research has great educational value and can be made a good test of a man's mental power. I have often observed very striking mental development in students after they have spent a year or two on research: they gain independence of thought, maturity of judgment, increased critical power and self-reliance, in fact they are carried from mental adolescence to manhood...

I think that when once the research has been started, the student should be encouraged to try to overcome difficulties by his own efforts, and that the assistance given by the teacher should not be more than is necessary to keep him from being disheartened by failure, and to prevent the work getting on lines which cannot lead to success."

(Quotation from personal collection)

—J. J. Thomson

DR. KANTILAL C. PANDYA : SOME REMINISCENCES
BY A LIFE LONG FRIEND

BY SHRI GANGAPRASAD MEHTA

IT was in 1913 that I had the good fortune of meeting Dr. Kantilal C. Pandya at St. John's College, Agra, where he was appointed Professor of Chemistry. I was then a student in that College preparing for my Degree examination. I remained there in close and intimate association with him for two years, often enjoying his delightful company and inspiring discourses.

Agra was growing at that time into an important educational centre in Northern India, where Dr. Pandya soon made his mark as a very efficient teacher of Chemistry. As soon as his reputation became well established and his influence widened, he came to be regarded as an institution in himself. His relations with his colleagues were extremely happy and cordial. He was immensely popular in the student community of Agra. His pupils looked upon him as their guide, philosopher and friend. The instruction that he imparted was full of moral earnestness. Like Goldsmith's Village preacher, he allured his pupils, at times, to 'brighter worlds and led the way'. The question of students' indiscipline never worried him. His gracious presence in their midst was enough to inspire in them a sense of reverence for him. It is needless to say that a teacher who is unable to exert his moral influence on the students is like salt which has lost its savour. But it was otherwise with Dr. Pandya, who was always a radiating centre of inspiration to his students. In the literary and social gatherings of teachers and students, held from time to time, he was always 'the observed of all observers' and was listened to with rapt attention, if he happened to give a talk on any subject. The secret of his popularity lay in the fact that his day to day routine of life was packed with "His little nameless unremembered acts of kindness and of love" for his students.

A few things that are 'lovely and of good report' in the life of Kantibhai may be worth remembering and recounting here. Whenever and wherever we happened to meet him, he used to impress us greatly by his extraordinary skill in conversation which he seemed to have cultivated as a fine art. His talks were full of illuminating ideas on varied subjects. The style was the man; it was replete with 'sweet reasonableness'.

If our opinions and convictions were deep-rooted and we did not see eye to eye with him in respect of any matter, we would still be persuaded to appreciate his point of view and the logic of his argument. His discussions were marked by a scrupulous regard for truth and non-violence in thought and speech. His talks were, truly 'a feast of Reason and a flow of Soul'.

It is worth mentioning that with all his enthusiasm for scientific studies Dr. Pandya was a keen lover of Humanities. He was quite versatile and could easily divert himself from Science to Music and Poetry with a facility of expression all his own. He was the type of a cultured man whom Mathew Arnold characterized as one who was enamoured of 'knowing the best that has been thought and done, in the history of the beautiful human spirit'.

Recalling my past associations with Kantibhai at Agra, I love to dwell upon a few incidents which brought us closer together and linked us in the silken ties of life-long love and friendship. Being a stranger to Agra and the United Provinces, he naturally felt drawn towards me, being a Gujarati-speaking member of his own community. This casual acquaintance of mine developed and deepened into a fast friendship between us. We met at frequent intervals for pleasure-trips to the beautiful and magnificent monuments of Mogul architecture of Agra and its neighbourhood. We also planned and enjoyed excursions to sacred places like Mathura and Brindaban of which the stately and solemn temples made a deep impression on Kantibhai and his wife. They were also good enough to give me the pleasure of their company at my Home town Anupshahr which is situated on the sacred bank of the Ganges.

During the summer vacation of 1915, Dr. Pandya extended a kind invitation to me to visit Gujarat. I responded cheerfully to this invitation and went directly to Nadiad, the home of Kantibhai, and a hallowed spot in virtue of its literary associations with Goverdhan Ram Tripathi. I visited Surat, Ahmedabad, Baroda, Bombay and Poona. Dr. Pandya gave me his company and wise guidance at some of these places. It was so good of him to have introduced me to men of light and leading at every place.

Dr. Pandya spared no pains to make my stay at these several places as comfortable, instructive and delightful as possible, possibly acting on the Upanishadic injunction of treating a guest as a god (अतिथिदेवो भव). Thanks to his generous hospitality, these valuable and delightful experiences are treasured up in my memory to which I have turned for very many years with a 'longing, lingering look behind'.

After this visit to Gujarat which lasted for more than a month, Kantibhai and myself were separated from each other and our meetings, for a long gap of time, were few and far between. When I became Registrar of the Banaras Hindu University, Dr. Pandya used to pay a visit to Banaras to conduct the practical examinations of the College of Science. It was only four or five times that he came to Banaras. He

had a great fascination for this ancient seat of Learning—'this sweet City of dreaming spires'. At about this time I had the rare privilege of welcoming Kantibhai's venerable father Sri Chhaganlal Harilal Pandya who happened to come on pilgrimage to Banaras.

We retired almost simultaneously from the Educational Service. Dr. Pandya settled in Bombay, while I settled in Calcutta. But, as fate would have it, we both became cancer patients after some time. I was advised to take my treatment at the Tata Cancer Hospital at Bombay. I did not inform Kantibhai about my serious illness advisedly. But it so happened that a common friend from Banaras flashed this news to him which upset him very much. In the absence of any definite information about my whereabouts at Bombay, it was with great difficulty that he was able to ascertain my local address from the records of the Tata Hospital where I was registered as an outdoor patient. One fine evening, to my great surprise, I found Kantibhai sitting in a sad mood beside my sick-bed. Despite his own illness, he hurried up in a state of utter perplexity to see me. All this episode is evidence of Kantibhai's noble nature which, in the Shakespearean phrase, was 'too full of the milk of human kindness'.

After my first treatment in September 1953 I was required to visit Bombay at stated intervals for the last five years for my medical check-up. These visits afforded me an opportunity to meet Kantibhai off and on at his beautiful home at Khar. We used to compare notes with each other as to how we were fighting this fell disease. All of a sudden, about September 1958 a letter from Rajani Ben gave me the sad news that Kantibhai was losing vitality and was almost sinking. The next letter said that he was no more. The news fell upon me like a bolt from the blue. The Inevitable Hour came with the suddenness of a lightning flash and took him away to 'the undiscovered country, from whose bourne no traveller has ever returned.' Sad and sombre thoughts overpowered me for some days.

"The moving finger writes; and, having writ,
Moves on: nor all your Piety nor Wit
Shall lure it back to cancel half a line,
Nor all your tears wash out a word of it."

Omar Khayyam.

These short reminiscences which give a few glimpses of Dr. Pandya cannot be considered to be full and fair, unless mention is made of his noble consort Shrimati Umang Lakshmi of revered memory. She was, really and truly, a 'Griha Lakshmi', radiating love and happiness. In fact, she was 'the nurse, the guide, the guardian of his heart' as long as she was alive. But as God ordained it, the cruel hand of Death took her away in the prime of life. Dr. Pandya endured this terrible calamity with unflinching fortitude and calm resignation. His love for her was so deep-seated that after her death he refused to entertain any proposal for a second marriage, although he was in the bloom of youth. 'Though lost to sight, to memory dear', she remained

enshrined ever afterwards in his innermost heart till his dying day. They were kindred spirits, ever true to that ideal of love which our great Sanskrit Dramatist Bhavabhuti has beautifully portrayed in the following verse :

“अद्वैतं सुखदुःखयोरनुगुणं सर्वस्वस्थासु यत्
विश्रामो हृदयस्य यत्र जरसा यस्मिन्नहार्यो रसः ।
कालेनावरणात्ययात्परिणते यत्स्नेहसारे स्थितम्
भद्रं प्रेम सुमानुषस्य कथमप्येकं हि तत्प्राप्यते ॥” उत्तर रा. च. अङ्क. १.

‘Rare is the sincere love of such an excellent being—for with difficulty is it obtained—love which is unmoved in happiness and misery, which is affectionate in all conditions, on which the heart can rest, of which the sweetness cannot be taken away even by old age, which ripens into firm attachment after time has removed all reserve’.

To sum up. I wish I could express in words something of the image which the name of Kantibhai always brings vividly to my mind. His delicate and handsome figure, his face radiant with sweet smile, his innate kindness and unselfishness of disposition, his engaging manners, all these gave a singular charm to his personality and endeared him to every one who came into close and intimate contact with him. The salient features of his noble character may be aptly delineated in the charming verse of the great Sanskrit Poet Bhavabhuti as follows :

“प्रियप्राया वृत्तिर्विनयमशुरो वाचि नियमः ।
प्रकृत्या कल्याणी मतिरनवगीतः परिचयः ।
पुरो वा पश्चाद्वा तदिदमविपर्यासितरसम् ।
रहस्यं साधूनामनुपदि विशुद्धं विजयते ॥” उत्तर रा. च. अङ्क. २.

‘A way of life full of love and charity, a way of speaking attractive on account of its modesty, a mind that naturally seeks the happiness of others, blameless affection, as at the beginning so at the end, this same pure guileless secret of the Good which never loses its sweetness, is ever victorious’.

The death of Kantibhai has created in my heart an aching void which God out of his boundless Grace will fill up in his own good time, but, while paying my last loving tribute to his sweet memory, I may, in the spirit of calm resignation, take comfort in the thought that his :

Life's race well run,
Life's work well done,
Life's victory won,
Now cometh rest.

In London : 1920-21

Wife: Umanglakshmi

Kantibhai

FELLOWSHIP: ITS FORMATION AND FRUITION

SHRI ST. NIHAL SINGH

I

JUST about nine and thirty years ago K. C. Pandya for the first time stepped across the threshold of No. 29 Rollscourt Avenue, Herne Hill, London, SE. There my good lady of American blood and birth but more of an Indian than even I then dwelled. The 11th summer of our English Journalism was turning to autumn. World War One had ended a year earlier with the signing of the armistice on November 11, 1919.

I recall that a letter had been received from Gurmukh, my youngest brother. Some 11 years my junior, he had been "mothered" by his sister-in-law-Mrs. Cathleyne St. Nihal Singh--during the many years we were educating him in England. Upon return to the Motherland, armed with letters from me commending him to highly placed persons, "Batcha" (Mrs. Singh's spelling) had found anchorage in a College run at Agra by an English missionary society. Therein Pandya taught Chemistry. From what Gurmukh, receiving only a pittance, wrote us the two took to each other at sight and sound. He asked us to welcome his colleague while that colleague was pursuing advanced studies at the London University from which he was desirous of securing a Ph. D.

"Easier said than done" Mrs. Singh had exploded as she read to me bits from the letter she had opened while I was dictating to one of my secretaries an article that was urgently needed. "Batcha is really too free with the introductions he gives. He does not realise how hard pressed we are with one kind or another of work. He should have some consideration for us, instead of just showing off that he is your brother and can, therefore, get people in touch with you." How all this comes back to me as I sit manipulating the typewriter that has been twice round the globe and, with only occasional expert attention, still gives me service that I highly value. She had the right to explode. With the tightening of the political struggle—a legacy of the partition of Bengal—Curzon' folly—the writing required of us by newspapers, magazines and reviews, also by publishers of books in North America, Europe and Asia had increased almost beyond our capacity. Her physical resources had also been taxed to the uttermost limit by the amount of entertaining she had to do after our settling in London in 1911. Nearly every one of the leaders who came from India and Ceylon on a mission and numerous visitors from countries near.

and far called at our house and she had to dejeuner, tea or dine them. Foodstuffs had been in short supply during the war year, when Gurmukh was with us. If my memory does not betray me some of them could even then be obtained only upon presentation of ration cards. So to please her I suggested to her to write to her "Batcha" not to be so free with the introductions. Whether this mollified her or her abounding sense of hospitality asserted itself, she soon was her bright, cheerful self, and Professor Pandya was bidden to the house. A few days later the sequel so astonished me that the details are fresh in my mind. Oblivious of all else save the tail of the article I was dictating in the room farthest away from the street, I was summoned to tea in the dining room. "Why not here as usual?" I asked the maid. "For the reason" she politely answered "that there is a visitor." "Has he—or, is it, a she?—just dropped in?" "No, Mr. Singh, Mistress wrote him and asked him to come at this time this day. By the look of things, he must be important, too. Mistress herself made salads and went to the shops to bring cakes." "All this is news to me", I reminded her. "But I will just round off this para and be with them in '2 ticks'*. Pray go and tell them."

She was a refined Englishwoman. Adversity had forced her to enter service. She had had the good sense to go to a Domestic Science Institute. By dint of intelligent and persevering industry she had obtained the diploma in housewifery. This proved to her to be a passport to us.

At the maid's heels when I entered the dining-room I witnessed a marvel. The lady, who had rated Gurmukh for disturbing our life by being too free with the letters of introduction he gave to his acquaintances, was talking thirteen to the dozen and that with one of those "disturbers". I could hardly believe my eyes or credit my ears.

Quick to notice my puzzlement, she, by way of explanation, remarked; "Professor Pandya had been telling me about Lachhmi". My sister-in-law bore that name (the Punjabi form of Lakshmi). "Mrs. Pandya", my wife went on, "and the Professor know Lachhmi quite well. They have, in fact, been like a sister and a brother to her".

"This is very good hearing", I assured them both. Very good news indeed it was to me, for the reason I had been very anxious about Gurmukh's conjugal felicity.

"Professor Pandya tells me," my good lady went on "that Lachhmi has plenty of native shrewdness. She is far from dumb. He assures me that she will be able to make her way in the world at Gurmukh's side. She is, in fact, doing so". (Turning towards the caller she asked "Have you not been telling me all this? Or, have I been making up all this?"

* In English colloquialism, signifying two tickings of the clock.

After confirming my wife's statement, Professor Pandya added: "Now, Mr. St. Nihal Singh, let me tell you that I have known you, through your writings, since my early college days and admired you. I was longing to meet you. I rejoice that my colleague Gurmukh has paved the way for me to see you."

"And, may I add, a friend of mine and of yours has also helped in paving the way" I responded. He bears the name of Narottam Morarji Gokuldas. (So far as I remember Narottam had not as yet dropped the last word from his cognomen). Did you not accompany him to London a little while ago from Bombay?"

It was Pandya's turn to be surprised. He apparently had not expected that busy as I was I would be so well informed about the movements of a person I was just meeting. His lightening quick intelligence coming into play he complimented me on my 'nose for news.'

"Let me tell you, Professor" I chipped in "it is not a matter merely of deduction or of hearsay. Narottam is a friend of mine. He invited me to a dinner that he gave to a few friends."

"This was in celebration of a great event in India's mercantile history", Narottam explained to us at that dinner. At a stone's throw Parliament buildings loomed in a profusion of powerful electric lights. To his right sat our dearly beloved friend Daulat Sinhi, the Thakore Sahib of Limbdi; on the other was I. Narottam had evidently been very much chaffed about his part in the purchase of the hospital ship 'Loyalty'. The Maratha Maharaja of Gwalior, His Highness Madho Rao Scindia, with his almost uncanny flair for business, had, it was bruited, got the better of the experienced captain of industry, the great Shettia mill owner. People said the vessel that had been palmed off upon the would be ship-owners was little better than a hulk—a tub in fact.

"Well the tub, as the detractors would have it, has, after being refitted, been able to sail the seas on its own steam." So asserted the highly sensitive Narottam in justification of the deal. "There is our friend the Thakore Sahib" he proceeded. "He crossed over with me. There are others. Some of them are of this company seated at nearby tables...."

"Our shipowning and shipsailing tradition stretched back hundreds even thousands of years. Through various causes it was broken. Being the foremost maritime nation our rulers encouraged their own seafarers and looked upon ours with a step-motherly eye.

"It was for some of us to join together the tradition that was broken. Our buying of 'Loyalty' may mark the beginning of a new era..." ("I, for one, devoutly hope" quoth my lady "that this may prove to be the case and India's maritime glory may be revived in no time.")

While I was busy narrating the high lights of that dinner-meeting, Mrs. Singh was doing her duty as hostess in filling cups with tea and passing the dainties, I

being too engrossed in the talk to do my part of the entertaining. The new guest was manifestly enjoying himself. He especially relished her salads. For these she, a cook from her girlhood and an old writer on cookery for American and British publications, was famous.

As toward the gloaming Pandya was bidding us good bye he jokingly asked her: "May I, Mrs. Singh, be allowed to occupy the chair in which Lokamanya Tilak sat when he was visiting here? Or the one which Gopal Krishna Gokhale or Lajpat Rai used? That is to say if I am to be permitted to return."

We all laughed. While my wife was assuring him that he would be made welcome, particularly if he took the trouble to exchange a postal (American for a post card), Pandya enlightened me with the gist of the talk she had been having with him after she had learnt from him about her sister-in-law back in Agra. "I am greatly in Mrs. Singh's debt" he remarked. "By telling me of some of the leaders she has been entertaining from time to time during hers and your decade of London journalism she had summed up Indian history in the making. First there were Henry and Millie Polak and other lieutenants of Mahatma Gandhi from South Africa. Then there were the Moderates like Bhupen Basu, Samarth and the like. Intermingled with them were the extremists like Bipin Chandra Pal and Saklatvala. And finally we came to Vithalbhai Patel, V. P. Madhav Rao, Sorojini Naidu; C. P. Ramaswami Ayyar..."

I, supposed to possess a retentive memory, was lost in astonishment at the manner in which the new comer had been able to string together casual remarks made by his hostess by way of filling in the time while he and she were waiting for me to appear.

It was in this manner that Kanti slipped into our life. He and we behaved as if we had known him for years and years. He had gone on a journey that kept him away from one another for decades or, was it?, upon his return we and he had taken up the thread of association where it had been dropped. My wife with her firm faith in reincarnation said something of this kind after he had gone,

2

At this time, September 1920, K. C. Pandya must have been in the 30s. He was short, even for a Gujarati, but sturdily built. For his size he had a powerful voice—strong and resonant. There were spaces between his words. His enunciation carried one back to the days when our Sanskrit forefathers attached the greatest importance to *uchcharana*. His interests were manifold. He did not "talk shop"—chemistry had not wandered into the conversation. Politics, literature, culture occupied us.

The bus routes seemed to have been regulated to enable him to visit us at frequent intervals, always with prior arrangement with Mrs. Singh. More often than not he came after he was through with his research work at the laboratories of the

Imperial College of Science and Technology in South Kensington. Occasionally he was invited when there was a holiday. Then he motorbussed from his "digs" in Oxford Street, Putney. His figure and voice became quite familiar to our housekeeper.

After he had called a few times he spoke to Mrs. St. Nihalsigh of a relation of his wife's ("your relation, too," she added, being well versed in our Indian traditions). Sanmukhlal, likewise a Pandya, was lodging in the same house and shared some of K. C. P.'s interests.

"Bring him along," said my lady, "the very next occasion you come". Then and there the date convenient to both was settled and entered in my Diary.

We were delighted to meet Sanmukhlal Pandya. His outlook upon life proved to be similar to ours. In later life he and I were to be friends and he was to render me inestimable service in gleaning sheafs in certain literary fields, of which, I made mention in my paper on the Gujarati litterateur Govardhanram Madhavram Tripathi.

I can easily reconstruct from memory the scene at which we were invited by Pandya to go to his lodging house. A student freshly arrived from Kanada was at our tea table. Strict vegetarian, he was being told by my wife to warn his landlady not to cook his vegetables in suet or lard.

Pandya, who happened also to be at the tea table, said: "You Mrs. Singh come with your husband to 20 Oxford Road, Putney, where I live, and see for yourself how very careful our landlady is in this matter. Do come and bring along Saint. It will be a pleasure and honour for me to have you partake of an Indian luncheon".

So the very next Sunday, when our stenotypists were not to come, we went. Mrs. Knight, the landlady, proved to be an exceedingly pleasant person. She invited Mrs. Singh to her kitchen. There the two had a long talk about catering for young Indians, particularly for those who were strictly vegetarian. She was all the while going on with rolling out dough for making *puris*. The vegetarian fat was beginning to sizzle over the gas fire. "Where on earth did you, Mrs. Knight, learn to make all these Indian dishes? You must have lived in India". "No, Mrs. Singh", Mrs. Knight replied, "I have yet to have the pleasure of visiting India—my dream land. I, for years, have been taking in Indian students. From them I have learnt the little I know of Indian cooking." And exceedingly tasty her Indian dishes proved to be.

3

A few days later Ganga's flow was reversed, as we say in north India. Usually people came to me for introductions. Pandya however, brought a sheaf of them. "You are sure to visit Kathiawar (it had not yet been renamed Saurashtra), and Gujarat. You would like to meet my father and some men of letters..."

"So Chhaganlal is your father" I commented looking at the address on one of the envelope that he handed me. "That explains much."

"Explains much?" he asked puzzled.

"You have, for one thing, the Nagar Brahman's super-intelligence."

I knew Chhaganlal was a Nagar and used to the ways of Indian states. "You have your father's polished, courtly manners."

"Then you *have* met my father", he asked. "Well you might have. We know you have been to Kathiawar and travelled all over Gujarat as well as other parts of India—in fact, the world." This remark led me to say. "In the early weeks of 1911 His Highness Sri Sayaji Rao III did us the great honour of personally showing us over various parts of his State. When he took us by special train to his Amreli *prant* deputations came from many of the States. One was from Junagadh, a tributary to the Gaekwads. Whether Chhaganlal was a member or not I do not remember. I do recall meeting him while wandering about Kathiawar. He referred to an article in the *Review of Review* (London) in which I had written of Shyamaji Krishnavarma. He liked the phrase I had used: "Britain's Gadfly." The two had been together at Junagadh and no love was lost between the two."

4

The Unseen hand that sets the points which shift human lives from one track to another kept Pandya in England and later sent him to North America on an important scientific mission while my good lady and I were travelling in India during 1921-23. But we made many trips to Kathiawar to see our many friends, mostly among the Rulers and their karkharis, and for a time were put up in Bhavnagar House, Rajkot by our old friend Prabhashankar Pattani (also a Nagar). Chhaganlal came to see us there and we talked of his son, of my many Nagar friends and my Nagar pupil Hamsa, daughter of Manubhai Mehta, who during one of our visits when he was the Dewan of Baroda, did us the honours, the Maharaja being away from the State at the time as he frequently was.

But in the next tour which began in 1930 and has not yet ended, save for a jaunt or two beyond the Palk Strait, we were to see a great deal of Pandya and to hear from Pandya very often, particularly in what proved to be the end years of his life. The first of these meetings took place in Agra. This I vividly recall. My wife and I had gone there from Mathura, where we had participated in the celebration of Janmashtami. We then were in a magnificent saloon placed at our disposal by an Indian railway for which I had written, illustrated and produced a book. It was stabled in the Cantonment Station. I was too busy re-exploring the archaeological treasures in and around that city and gathering cultural material to go to his house, much as Mrs. Singh and I wished to do. There was an ice-cream party that my good lady would have loved to attend. He, however, came over to the saloon usually after the light had failed and photography had become impossible. We sat in the co-

modious drawing room and chatted away unmindful of the flight of time. On one occasion he brought his daughters. They took to us and we to them. It never occurred to us why he did not bring his wife. Mrs. Singh would have been charmed to meet her. The reason, as I shall presently tell, I learnt years later.

He appeared to be happy in Agra. The girls certainly were. Pandya had spent the bulk of his adult life there. He was popular among the professors. Students loved and venerated him. When the saloon was pulling out of the station I promised to see much more of him and call at his house when I returned to that city to do my writing about it.

This was not to be. He fell desperately ill. Taken to Bombay, his malady was diagnosed as cancer. It had however been taken in hand, the physicians at the Tata Hospital said, at an early stage. He must, nevertheless, remain near by for periodical check-ups. He had no option but to shift from Agra. At that stage of our life literary and photographic work took us to Bombay, where he settled, several times a year. This gave us the opportunity of seeing more of him.

The first time my eyes fell upon his face and form after the hospitalisation, I was shocked. But his optimism had not been undermined howmuchsoever his physical strength had been. He was cheery, too. Cheery and cheering. So we said to one another the essential K. C. P. survived and was functioning.

It was on that occasion or, perhaps, the next that he told me that the drug which he had been put on was something that had been made by a fellow chemist in his laboratory. There was a chemist's pride in the voice.

5

Before we met again his vitality had asserted itself. He was up and about. There was vigour in his voice and in his movements.

Plot 587 in Khar where he had decided to make his home, some twelve miles from the Taj Mahal Hotel where my good lady and I were residing, had undergone a magic transformation. Construction had been completed; the walls had been plastered; the doors and windows painted; the rooms furnished. In front of the house a garden was *au natura* (as say Italians for something which is in process of being and becoming). Only the side walk had still to be asphalted and the streets to be laid.

Hardly had my wife and I sat down in the hall that served as sitting room when Rashmi, the elder daughter, placed a plate of hot, delicious *bhajias* and a cup of steaming tea on a tiny table alongside Mrs. Singh's chair. Pandya beamed at the girl's quickness. She had darted back to the kitchen and was back in a moment with offerings for Uncle (as she called me).

"We are on our way to Versova," I informed my friend. "We wish to have another look at 'the Sands' where in the end months of 1910 we used to live under the

same roof with Dadabhai Naoroji. We have not had a glimpse of the dear old place for years. "Are you strong enough to accompany us? The car placed by the Government of Bombay at my disposal is roomy: you will be comfortable."

There was schoolboyish alacrity with which he bounded into the vehicle and took his seat alongside Mrs. Singh and an official of the Publicity Ministry, who was showing us round. As we proceeded from Andheri she watched for the familiar signs. "Ek tad"—the date palm standing by the roadside in majestic isolation—was the "half way house" between the "Sands" and the Railway station. Each afternoon we used to accompany "Dad" in the brougham for what he called "passive exercise". That signpost had vanished. It gave me an uncomfortable feeling.

The nearer we got to the beach the thicker became the houses. "How the scene has changed", we remarked *sotto voce*. "To make sure" said Parvate (the Bombay Government Cicerone) to the driver "better ask some one". To this I in my off hand way replied "I have gone there umpteen times. I am certain I could get there blindfolded."

To my utter humiliation I could not locate "the Sands". It, too, had vanished. "It used to be here" I asserted "but this building is different. The house in which we spent pretty nearly three months looked as if a ship had been grounded on the beach. This is a gleaming white villa fresh from the plasterers' hands."

Pandya got out and made enquiries. "You are right," he announced. "Right twice over."

"How is that?" we asked, not getting the drift of his cryptic remark.

"Right in the first instance" he said "because 'the Sands' used to be here. And again right because this gleaming white villa has recently been built by a magnate from Bombay, who pulled down the old house as he wished to live in an up-to-the split second mansion and not in an old decrepit hulk."

"What vandalism" my wife exclaimed disgusted! "If you are not done up" I enquired from Pandya "may I hunt up a friend who began coming to us in 1912 from Cambridge and who upon retirement not long ago from the ICS has settled down somewhere here." He was game for it: he knew Nanalal Mehta, who after ruling for a short time in a province ensconced in Himalia's bosom has set up as an High Court lawyer.

Nanalal was as affectionate as ever. A daughter of his treated us to coffee. "These shapely cups do credit to your artistic temperament", I complimented him. "I wish they were not thimblelike" added my wife, who had "mothered" Mehta during his undergraduate days when he used to descend upon us mostly to "eat dinners" at the Inn of Court he had joined in London. None enjoyed the chaffing as much as did Nanalal. When we delivered Pandya back at 587 Khar he assured his people that he was all the better for the outing—certainly none the worse. We both were happy that his reserves were up.

Some months later Pandya was greatly excited when we called at his Khar house after our pilgrimage to the spots that our dearly beloved friend Gandhiji had hallowed in his Dandi march. He had from us a detailed report of all that we had seen and heard and of the contacts we had made. His questions about Nadiad were many and searching. At this I was not surprised. His ancestral roots lay there. His mother Samarthalakshmi was a sister of Govardhanram whose name had crept into his talks off and on. His wife Umanglakshmi was descended from Govardhanram's grandfather, Mohan Ram Tripathi. Sanmukhlal had married a step-sister of hers. For generations the Vadnagará Nágars from whom these Tripathis stemmed had lived, laboured and flourished in Nadiad and the surrounding district.

Literature wandered more and more into our talks during these visits. Literature and literary work. He told me of the essays he had made into the field in which I had been delving since my boyhood. There were articles and leaflets mostly relating to Gavardhanram. They were in the nature of sprouts, the harvest was coming.

"When?" I enquired. "Neither you nor we are getting younger day by day." I need not have been anxious. He was seriously working on a project which he had formed years ago for editing Govardhanram's Scrap-books. With the scientist's precision he had systematically collected and arranged all the papers. I encouraged him all I could. This with a dual object: Firstly it would fill his days with work that would afford him pleasure and tickle his pride. Secondly we would have the accounts and observations of an eminent Indian who lived and worked shortly after English education had been introduced in the Western Presidency, as it was called, and who achieved a remarkable mastery of that language and yet never became estranged from our indigenous culture.

As the literary passion mounted in him he consulted me more and more. When this was not possible by word of mouth, he wrote to me. I was kept informed of the progress he made, much of it with the assistance of his daughter Rajani. She had been copying the scrapbooks in Tripathi's writing ready for the printer.

At this juncture, or possibly, a little later, a Report was published that caused Pandya great disappointment. It emanated from Syed Fazl Ali, who was at an Inn of Court in London when I was well established in English journalism, and his colleagues of the Territorial Reorganisation Committee, all known to me from their student days. They had decided against the setting up of a Gujarati State and recommended the creation of a bilingual unit with Bombay as its capital. Devoted as he was to his mother tongue K. C. P. was deeply pained and did not hide his pain from me. But he did not indulge in agitation, much less in any activity designed to bring about the reversal of the Government of India's decision to give effect to the recommendation. His dignity did not desert him even in this crisis. I am of the view that

this happening made him concentrate all the more upon his labours to publish the Scrap Books.*

A day arrived when the postman delivered to me a registered packet that had come from Khar. Upon opening it I found a Scrap Book of Govardhanram Madhavram Tripathi's. Hot from the press, it was neatly printed on paper remarkably good for the times through which we are passing and substantially bound.

It was the last of the 7 volumes left behind by Govardhanram. I was forewarned of this. Only upon reading it did I, however, realise his wisdom in choosing this procedure. It was the nearest in point of time to us of the author's writings. The subject matter, too, was not without interest to us of this generation.

Pandya had shown almost a journalist's *flaire* in issuing this volume ahead of the others. The matter that he designed for the two flaps of the pale yellow jacket and the brief introduction he wrote were no amateur's work: judged by them he might have been at book production the better part of his life. No experienced author would have done better at opening the sepulchre of the past and displaying the great man as he had set down in that quarter of the 19th century the thoughts that coursed through his mind and recapturing the emotions that had swayed him.

From his language it was evident to me that K. C. P. had been schooled before the days of shoddy teaching of English as has been the case, I fear, particularly during recent decades.

We had tarried in Bombay upon our return from Ceylon where we had gone with the ashes of the venerable disciples of the Buddha-Mahamogallana and Sariputta-at the invitation of the Maha Bodhi Society, whose founder and I lived together at Sarnath a decade or so after he had set his missionary work going in India. Horree Krushna Mahatab, Governor of Bombay, had invited us to stay with him at Raj Bhavan, so going back and forth to Khar was easy.

When we went to wish Pandya farewell he slipped into his room and brought a small, vividly blue, tightly corked bottle and gave it to Mrs. Singh. "Oh, thank you," she said in genuine pleasure. "I do find *hingvashtaka churna* helps me when I am suffering from flatulence as I often do. This brand is the real stuff. I esteem your kindness."

At that note we parted. The disease that had brought him from Agra to Bombay had been for some time asserting its empire; despite his physician's expert care and almost affectionate interest—these qualities Pandya by his sweet, considerate disposition drew out of persons who came within his aura. Possibly because he was prepared for the worst he flogged himself to see to the copying of all the remaining volumes and their preparation for the press. His amanuensis, the faithful Rajani, he wrote to me

* As I am pressing this article to printer, the decision for bifurcating Bombay has been announced by Prime Minister Nehru. Had Pandya been with us physically, how he would have hailed it.

again and again, was devotedly aiding him and in view of the risk to his body ravaged by that awful malady, abetted him. He was greatly cheered by his ability to secure a subvention toward the cost of printing the work.

Only when letters dictated by him, mostly to Rajani, began to come to me did I realise that the danger hour was about to strike. It was during the period when he was pinioned to the bed and agony was his portion, that his soul shone forth effulgently. Mrs. St. Nihal Singh had been carried away from me by Yama's messengers on January 16, 1958. He knew how for nearly 51 years we had lived and laboured side by side and had never been away one from the other for even 24 hours at a stretch. And now I was left to struggle with the work for India and the world by my lone self-work with which we two striving as hard as our brain and brawn could bear had not been able to cope for a decade or two. From what proved, in October 1958, to be his death bed he sought to console me and even to mobilise assistance for me in my desperate need. The greatest aid that he vouchsafed me was by lifting the flesh and bones over his heart. Therein I saw the gash that at Yama's bidding had been made in 1926, 3 years after his return from his study and observation tour in Europe and America. Umanglakshmi had been taken from him when Rajani was but 5 months old.

Characteristically he wasted no words in depicting his poignancy. Under this figure 1926 he merely drew a line. This was all.

I am cheered by the manner in which since K.C.P.'s departure to that bourne from which no traveller has been known to return Rashmi, Rajani, Sanmukhlal Pandya, and Sri Ramprasad P. Bakshi whom I have yet to meet, have seen to the publication of the Scrap Books. This fruition of Kanti's aspiration must delight the dear departed's soul.

The scientist who is not too proud, who does not assume an aggressively "western" attitude, but remembers the eastern origin of his highest thoughts, *who is not ashamed of his ideals*—will not be more efficient, but he will be more humane, a better servant of truth, a better instrument of destiny, a gentler man.

(Quotation from personal collection)

—G. Sarton

MY GURU PROFESSOR K. C. PANDYA, M A., PH.D., [LONDON]

DR. P. I. ITTYERAH

IT was in July 1937 that I first came in personal contact with Dr. K. C. Pandya, Professor of Chemistry and Head of the Chemistry Department, St. John's College, Agra. After graduating from the University of Madras I had come to Agra to join the post-graduate class in chemistry. Having come from the southernmost state of India, the language, the food and many of the customs were new to me and perhaps it was natural for me to feel a bit lonely and depressed in the first few days. But the warm welcome I received from Dr. Pandya soon made me feel at home in my new surroundings and I felt that I had come into a fellowship: a fellowship of staff and students which marks the life and activities of St. John's College. The close association between Dr. Pandya and myself which started then continued to grow for over twenty years during which period I had the honour and privilege of working under his supervision and guidance.

Dr. Pandya was a 'guru' in the real sense of the word. All his students had in him one who was not only a teacher of advanced chemistry but also one interested in their personal problems and to whom they could turn any moment for help and guidance. He continued to help and guide his students even after they had left the college. Nothing gave him greater pleasure than receiving news from his old students about their work and the progress they were making. An extract from a letter he sent me in 1940 which I give below shows how he helped his students in taking important decisions. I had expressed to him a desire to take up research work for a higher degree and a demonstratorship together and he wrote, 'I want you to think more than what you seem to have done. You have given me the impression that your mind is not clear; that you are swayed by temporary considerations and that there is not any fixed goal to which you are prepared to bend all your energies. A higher research degree and a demonstratorship ought to go well together in theory. In some fortunate laboratories and colleges one could do the demonstrator's work and still find time and energy and the will to work for the doctor's degree. But in our country it is not often that we find such a place; and we are not so lucky at Agra to be able to do so. Trying to ride two horses will hardly be successful here.'

I remember vividly the way in which he corrected his students. He never used a harsh word—at least I can't think of any instance in my 21 years' association with him. One morning I was found talking to friends in the lab. and wasting time. I was expected to work. When I finished the conversation, Dr. Pandya came in, took me out and putting his hand on my shoulder said 'Ittyerah, morning hours are the best hours for work.' That was enough.

Another noteworthy thing about him was that he helped generations of students with the quotations from eminent thinkers which he used to post on the notice board.

Some of the little incidents from his life in London he used to tell us in class. One was about Ingold; how he got these things in the same year: a wife, a F. R. S., and a Doctorate. The second was about the English lady at a tea party asking him whether he wanted one or two teaspoonfuls of sugar. He answered 'Both'.

Yet another thing I remember was his frank way of discussing problems. Both the good side and the bad side he would describe and then come to a decision. This helped all of us in facing the problems knowing fully well what all things we would have to face, and then making adequate preparations beforehand.

How prompt and regular he was in his correspondence. No letter would go unanswered. Even in the last two letters he wrote me there are sentences like 'I should not keep people waiting unnecessarily', 'Has it put you in any difficulty? If so, I regret it'. All this shows his consideration and regard for other peoples' feelings, and the nobility of his character.

Many of us remember his method of issuing library books. He wanted to know first what we wanted to study. Then he suggested books and issued them from the library. On returning the books he wanted us to tell him what we had read and give an oral account of the contents of the chapters we read. That was a hard exercise but it helped us all.

There are many many instances of his helping his students in all sorts of ways, pleading on their behalf, writing on their behalf and meeting people on their behalf.

He was an excellent teacher and a good disciplinarian. The words of Aubrey de Selincourt express the secret of Dr. Pandya's success in maintaining discipline. 'Discipline proceeds not from laws but from persons. It is out of his own integrity as a person that a man must teach and it is out of his own integrity as a person that he must build the discipline which supports his teaching.'

He was an accomplished lecturer with a deep interest in the history of chemistry. In his lectures he was unpredictable. He might give a brilliant lecture on normal lines followed by a long list of references to read. Sometimes he was carried away to talk about what was occupying his mind at that time. All his lectures were noted for their clarity and were invariably delivered in a pleasing tone and speed. They were always

accompanied by carefully planned experiments which he performed with great dexterity. The lectures he used to deliver under the auspices of the Agra Scientific Society and the St. John's College Science Association were unusually well attended.

He derived intense satisfaction from finding things out for himself on the laboratory bench and although he kept remarkably up to date in his reading of chemistry, he was fundamentally conservative in matters of technique. Although he made some use of more recent experimental methods, his were the simple classical ones of organic chemistry. Research students working under his guidance had to take particular care of the way in which they performed the experiments, for he never tolerated hasty or clumsy manipulation. One thing which he abhorred more than anything was the waste of chemicals. The more expensive chemicals he used to keep with him and weigh them out when needed. Though the research students often came in for severe criticism from him, they were fortunate as they received good and proper training under the vigilant eyes of the professor. He had the entire of administration of the chemistry department in his hands and by his own example he made all his colleagues do hard and efficient work. In control he was kindly though firm, maintaining discipline with a word or even a glance and engendering a respect and even affection that are still the source of frequent tributes by all his associates.

The departmental library which has a good collection of modern books and the departmental store which has a good stock of rare chemicals and apparatus that are now not easily available, bear testimony to his foresight and careful planning.

Throughout the thirtyfive years of academic service Dr. Pandya gave his students much reason to remember not only his skill as a teacher and his zeal as a researcher but also his sympathetic interest in their personal aspirations or difficulties. He did not spare himself either in his researches, his literary work, his work for advancement of science or in the social sphere. There are many who remember with affection his wit and charm in entertainment at his house in Bagh Musaffar Khan, Agra.

His department was not bound by narrow thoughts of provincialism. He welcomed students from all parts of India and under his guidance they were all united in a fellowship filled with a zeal for the study of chemistry.

He had a genius for friendship and many will be the poorer for his passing away, losing not only a staunch friend but also a wise counsellor. He had a robust forthrightness, sometimes disconcerting to others. Once convinced of the rightness of his judgement, he pursued any objective until a decision was arrived at. He was indeed an outstanding personality.

It has been for me a great privilege to work under the supervision and guidance of this great teacher. To him I owe personally and scientifically a debt of gratitude which I can never adequately repay.

MY TEACHER: DR. K. C. PANDYA

A STUDENT

IN the spring of 1943 we were taking our Chemistry practicals for the I. Sc. finals. A venerable professor had come from the St. John's College, Agra and we were told to be careful of this strict examiner. I finished my experiments early and was looking for an opportunity to talk to this charming professor. The opportunity came: we discussed many things and so irresistible was the charm of this man that I gave up my seat in the Allahabad University to join his class in the St. John's College in July the same year. Such was the personal attraction of Dr. Kantilal Chhaganlal Pandya.

Another incident that comes vividly to my memory is that of September 5, 1958. In these fifteen years I had come to know him rather intimately and learnt a lot from my Guru, not only of the laws of the Chemical World but also of the complexities of the human life. For all these years we kept on exchanging letters and once in a year or so I would get an opportunity of meeting him and discussing many matters. I was on my way to the Harvard University and at the last moment there was a pleasant surprise—my route was changed and I was to catch an Air-India plane from Bombay instead of a Pan American from Karachi. That gave me a few hours at Bombay and I rushed to Khar to take the blessings of my teacher. I had learnt that he was unwell, suffering from the incurable disease of cancer, and was in acute pain. I hesitatingly stood at the familiar yellow and red door of the house when Rajanibahen came. In a moment she was in his room and I heard the familiar voice calling me to his bedroom. Even in his pain he was full of interest about my journey and my plans and would not allow me to talk of his illness. For hours he detained me and in spite of the agonising pain he was all cheerful, now joking, now discussing the national and scientific problems, giving news of common friends and conveying greetings to his friends in Harvard—the Fiesers. I once again felt the same way I had often felt in the last 15 years, a child before a loving and knowing teacher. His enthusiasm excelled mine and the good wishes that he showered could only be matched with those of my parents. This was to be my last meeting with this great man.

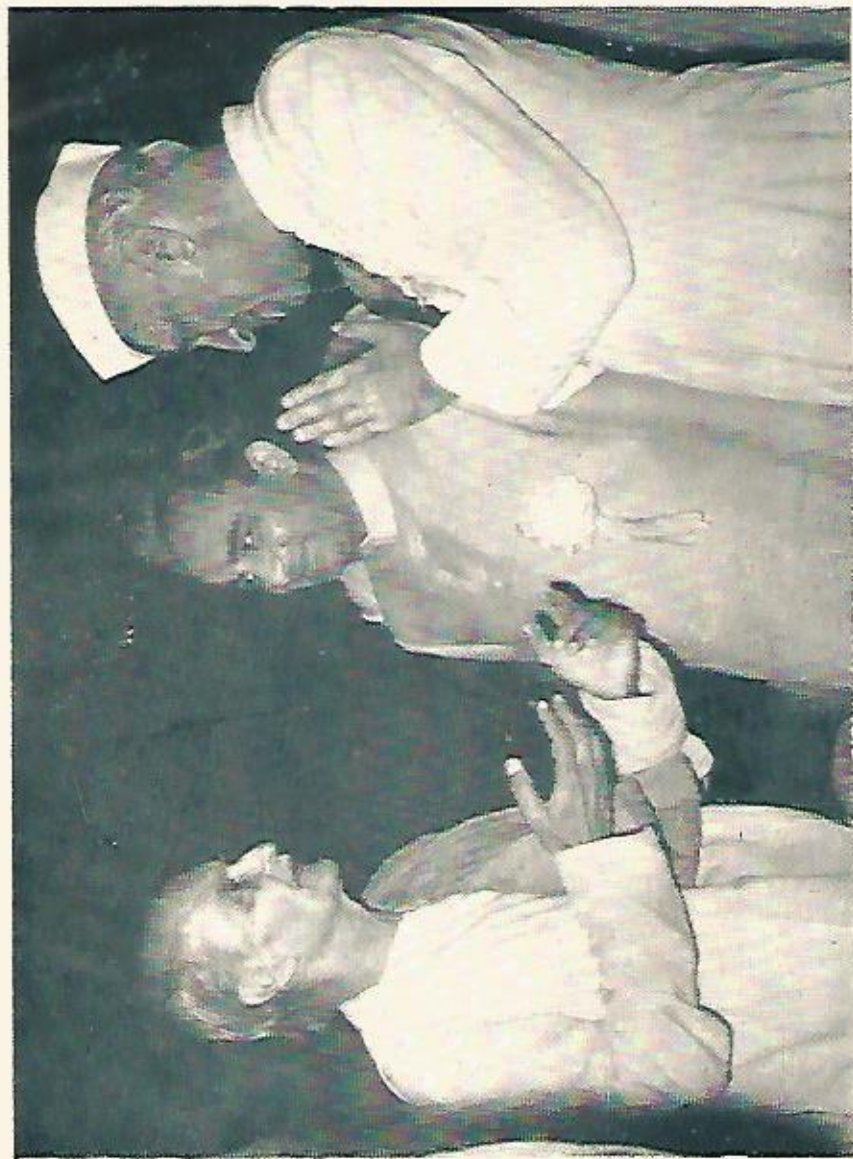
For four years, from 1943 to 1947, I watched Dr. Pandya closely, somewhat critically as a student. For the first time in his lectures I felt that there was an interest-

ting world waiting to be probed into. Instead of giving mere facts he would lucidly introduce us to the wonders that Chemistry had to offer. He would call some of us to his room and it was with a feeling of awe that we would enter the room smelling of aldehydes—and give us the latest books and journals to read. Even in the B. Sc. class he would encourage us to go through the original papers and invite us to make studies in special subjects. Before we were aware of it, a sense of confidence had been imparted to us. The professor was acquainting us with the scientific spirit of enquiry and reasoning. Unconsciously we were getting a grinding that was to prove so useful in later life. We passed through the student life at an extraordinary time of defiance against established authority—we joined many strikes and many times there would be criticism of the college authorities—but I do not recall of a single occasion when Dr. Pandya, called affectionately 'the old man', would be attacked. All of us felt such a respect for him that when we wanted to do anything wrong, we would avoid meeting him for days.

There were a number of pleasant changes that Dr. Pandya introduced in the college. He organised the extra college hour discussions and would often invite scientists to come and talk to us. He gave a new meaning to the laboratory work. His house would always be open to us who wanted to do extra reading, be it in literature, philosophy or chemistry. Perhaps those of us who are accustomed to the academic life in big Universities would find it difficult to realise what these encouragements meant to us in a small place where opportunities were exceptions rather than the rule.

Towards the closing years of college career in Agra, I got an opportunity to work for a short thesis under Dr. Pandya. Later I got an opportunity to work in much bigger laboratories and with much greater traditions, but the personal attention and guidance each one of us got in the organic chemistry laboratory of St. Johns in 1947 were never to be repeated in later years. If there can be anything like a model guide, I would think that was Dr. Pandya, suffering from no preconceived notions and always encouraging his students to think, observe and experiment. I have a suspicion that Dr. Pandya did not have much sympathy for the electronic models and theoretical approaches that were then being introduced to explain chemical reactions. Two of us were greatly attracted by the papers of Ingold and others and, now it appears rather in an amateurish fashion, attempted to apply these to explain the types of condensations Dr. Pandya was doing. In retrospect I am amazed at the patience with which he tolerated our attempts and even the encouragement he gave us to pursue our enquiry.

Dr. Pandya was a teacher who would take a wide interest in his students. He kept on guiding us long after we had left the hard benches of his class room. Often he would write encouraging letters and pull us out of the gloom. Many times he would assess our moorings and advise us the career to follow. Almost sheepishly and with a sense of guilt I solicited his permission to leave chemistry and take to Administration.

With Pandit Nehru in Baroda
All India Writers' Conference, 1957

I remember the thoughtful letters he wrote to me. I cannot put the responsibility for my actions on him, but it is with a deep sense of gratitude that I say that whatever little success I might have achieved is owing to him and whatever I might get in future would also be owing to this great teacher. He taught us not only in the class room but even outside. He kept up the role of a philosopher guide throughout the life. His advice and his phrases still ring in my ears. The best I can wish for any one is association with such a teacher—only hoping that of the many that came in contact with him at least some will turn out fairly like him.

In one of the last letters he wrote to me 'what cannot be cured has to be endured', and now alone I can comprehend with what patience and fortitude he endured the pain in his later years. We, who had the great fortune of being his students, have to endure the pain of his loss somewhat in the same spirit. Though we shall be denied the physical communion of this great man, he will live with us for the rest of our life. Whenever I think of my college life, or look for inspiration, the smiling face of the 'old man' comes vividly to my mind.

A RARE PERSONALITY

Shri Kantibhai was a rare personality. Learned as he was, he always remained a student of Science keeping himself in touch with the last researches in science. I have seen research students working under him, approaching him with devotion and affection. And he received them as friends.

I have hardly come across a learned gentleman of such a high stature who is all learning and humility. He made everybody feel at home and talked to everyone, even on a difficult academic subject, from the other person's level of understanding.

When friends visited him he took keenest pleasure in introducing his library, his books, his researches to them.

By nature he was hospitable to one and all. No one felt that he was under his obligation though he was showering love, hospitality and kindness to all who came to him. When we think of him, we are reminded of his scholarship, his dignity, his gentlemanliness, his hospitality.

M. T. Vyas

MY BROTHER K. C. PANDYA

SMT. SOPHIA WADIA

MY friendship with Professor K. C. Pandya started way back in 1936 when he joined the P. E. N. All India Centre. He was then residing in Agra, but even at a distance he evinced keen interest in its work and activities. And through our correspondence I came to know and appreciate his qualities of mind and of heart. In December 1951, he left Agra and came to Bombay and we had his sympathetic support in an ever increasing measure. Unless prevented by illness or a temporary absence from Bombay, he invariably attended our P. E. N. lectures and socials where his friendly presence was a real asset. He always took his responsibility as a P. E. N. member seriously and earnestly and most successfully fulfilled all his duties as a member. For this reason also he made it a point to attend the All India Writers' Conferences organized by our P. E. N. He was there at Jaipur, at Banares and at Baroda. Unfortunately he was too ill to attend the one at Chidambaram.

Under a gentle and frail appearance there was great strength and inner stamina in Professor K. C. Pandya. He always surprised those who had not yet heard him speak in public with his fluency of delivery and power of exposition. We miss his gentle and loving presence at our meetings.

During his last illness, so patiently and bravely borne, I called on him and the memory of that visit will ever be vivid in my heart. Our dear friend and brother was in great pain and yet was most thoughtful and considerate of others. He wanted refreshments to be served to me and he also showed concern at the late hour, not wanting me to motor back too late. While I sat silently by his side, I took leave of him within my heart as somehow I felt I was seeing him for the last time in this life....

In the last years of our friendly association, he called me his "Didi." The death of his body has deprived us all of his physical presence but for those of us who believe in reincarnation there is the comfort and the solace that we shall meet again in another life.

LETTERS

I FROM MR. WILLIAM DONACHIE

My dear Rajani

8th November, 1958

I am indeed very sorry to learn of your father's death but I am sure your great sorrow will be tempered by the thought that all his severe pain is over. He has had a very severe life for a few years, though it was not possible to guess that from the calm and patient way he mentioned it in his letters. I had always hoped that the opportunity might occur for us to meet again but it was not to be.

In 1921 my brother Archie, who died in 1940, met your father on a journey to Canada and they became friends. My brother was so impressed by your father that he asked me to visit him in London, and at the beginning of August 1922 when my wife Mary and I were passing through London on our honeymoon trip to Germany, we visited him in his lodgings in Putney. He received us with great courtesy and kindness and we both became very much attached to him. He was very busy with his studies but he nevertheless came with us when we were leaving, to show us the way to underground. In the following year (1923) he came to Scotland on holiday and Mary and I were happy to meet him again. He stayed with James and Beth for a few days as "Sunnemede" was not ready for occupation, and we had one or two outings, including a sail on the Firth of Clyde, which he enjoyed. He left us to continue his holiday in the Highlands and, alas, we never met again. From then on we kept up a regular correspondence for many years which only became less regular with your father's illness.

Your father was the first Indian with whom I had close contact and, I am afraid, I tended to assume that all Indians were like him. When I found that they were not, I feared I may have exaggerated their faults. To me your father was a man of very high principles, a man one could look upto and from whom one could draw spiritual inspiration. I remember vividly the tone of the letter he wrote to me at the time of your mother's death, for there was a sadness in it that one felt immediately before he made any mention of his loss. That great attachment to his wife deepened my regard and affection for him and I fully understood when you say he was both father and mother to you. I send my deepest sympathy to you and Rashmi and hope that with passing of time you will be reconciled to your loss. It is a cause for gratitude that you had such a father-whose memory must inspire you.

Yours very sincerely

Wm. D. Donachie

My dear Rajani

5-11-'58

It is so hard to find words to express the shock we received when we read in your last letter that your gentle father has gone from this world. There is, however, one great consolation in our minds as believers that physical death is not spiritual death. Therefore, in thinking about your father as a gentle and kind soul with his love for his wife and family and his thoughts on higher things, we cannot but feel satisfied that he has gone to a better and a happier world than this.

From time to time over the years it occurred to us that we might meet your father once again. To think of us having the good fortune to be able to visit India and especially Bombay seemed too romantic, but sometimes we felt quite happy with the idea that your father might come back here once more to meet old friends. Now such hopes are dead. Nevertheless we feel honoured by having the friendship of your father.

Again, we regret about the sufferings of your father and our sincere sympathy is with you and all your family in your great loss. Our love and best wishes,

—Uncle James & Aunt Beth

East and West

The unity of mankind includes East and West. They are like two moods of the same man; they represent two fundamental & complementary phases of human experience.

East and West, who said the twain shall never meet? They meet in the soul of every great artist who is more than an artist; they meet also in the soul of every great scientist who has been brought to realize that truth, however precious, is not the whole of life, that it must be completed by beauty and charity.

Let us remember with gratitude all that we owe to the East—the moral earnestness of Judæa, the Golden Rule, the very rudiments of the science we are so proud of—this is an immense debt.

(Quotation from personal collection.)

—G. Sarton

III FROM MR. JAMES DONACHIE

After 35 or 36 years since I last saw your father, I remember very few social details of our acquaintance with him. Nevertheless his sojourn here is for us a hallowed memory.

He was so quiet and controlled and friendly during all the time he was with us that his impact upon us was that of a gracious presence. No doubt some religious outlook and belief had developed him in that way. He always showed love and regard for those around him and in our conversations with him we realized that much of his thought was projected towards his wife and family in India.

One of your father's outstanding virtues was his humility which he evinced on many occasions in different ways. Although he had a university education and had the ambition to be a professor of Chemistry he was quiet and unassuming. When he won his Ph. D. and became a professor in Agra College, he still wrote to us in a friendly way and adopted no superiority complex towards those who had been educationally less fortunate than himself.

Incidentally he was introduced to us by my brother Archie—who died many years ago—after they had met in Canada, to which country my brother went annually. He, your father, stayed with us, when we lived in Torrance, near Glasgow.

You may wonder at the title "Uncle Pandya" as applied to your father. When he stayed with us in Torrance, Isa, our daughter, was just 2½ years or so old. One day she took his hand to go for a walk and called him "Uncle Pandya" That seemed to give him much pleasure, so we all continued to address him thus. Some of our friends still identify him as "Uncle Pandya" when we refer to him in conversation...

Such was your father's humility and grasp of friendship that his sense of the "Oneness" of humanity dominated any pride he may have had in the world of learning.

I had almost forgotten to say that when your father came to visit as in Brookfield we had not given our house a name. It may indicate our friendly relations when I tell you that we asked him for suggestions. The name 'Ashram', which he suggested, seemed quite attractive and certainly uncommon to us. When he gave us the different meanings of the word, we were at once impressed with that, and immediately decided in its favour. ('House in the garden' or Ashrama it is, for we have a very large garden). We cannot think of the word 'Ashram' and any of its meanings without remembering our dear friend Uncle Pandya. It is sad to think that we will not meet again in this world.

... ..

—Uncle James

Translation of a Gujarati travelogue written from Canada by the late Dr. K. C. Pandya and published in 1924 referring to the first meeting with Archie Donachie

The other companion at the dining table formed a bond of good will in the first few minutes, and in a very short time this acquaintance grew, from the state of

mutual courtsey into friendship. D—was a resident of Glasgow. He was Scotch, and showed in his nature the Scotch simplicity and straightforwardness and had the warm heart of a Scotchman. He is in the service of a fruit merchant's firm and has been sent to Canada to purchase an year's supply of apples. He had a heart sweeter than the sweetest apple. Accent, speech, manners, taste—in all these he disclosed that real Scotch trait which the polished Englishmen would regard rural.

At the first mention of my being an Indian, on the very first day, nay, at the first meal, he, of his own accord, said in my ear 'I have full good-feeling for your country.' Within two minutes we were engrossed in deeply interested talks. It was friendship at first sight, friendship that grows from 'Seven paces' walked together as the Sanskrit proverb says. Each day during those six days we were thrice together at the dinner table, and spent long hours together even during the day. Though not particularly an intellectual or a scholar, he still evinced an uncommon breadth of understanding and heart.

He told me, at Glasgow there was a club of several like him, known as 'The Study Circle.' Men of all countries and of all shades of opinion attended the circle. He was full of the praises of its founder, but added that he had died recently. The members, though holding divergent views on many matters, were all devoted to Truth; they were searchers (seekers) of Truth, lovers of Truth, ever willing to listen to and know Truth. They were devoted advocates of Peace, especially—not merely the inner peace of the individual, but also national peace. They were slandered by English newspaper, but a short time ago, as Pacifists. Even during the European war they had clung to their devotion to peace and had paid a heavy price for chanting the hymn of peace.

D—told me how he and thousands of his friends had courted imprisonment rather than fight as soldiers in the war. He had to do hard labour in the prison. I listened to numerous episodes, recounted by him during that one week, of that hard labour and of persecutions to which they were subjected in the prison. To think that a handful of men can be so persecuted only for being advocates of peace, reluctant to have a hand in the killing, by their own brethren, by their own co-religionists, in their own 'free' country!

He has brothers, and they have rendered the sacrifice. Naturally I had a heart that looked sternly on these persecutors. And it was the same heart which was all softness and melted with pity towards those who submitted to torment and strove for freedom.

Dear Miss Pandya,

I am extremely sorry to hear of Dr. Pandya's death, and especially about his sufferings towards the end. I am writing to send you my heartfelt condolences.

I first met your father in London in the year 1921 during my first visit to Europe. We were fellow-lodgers at Mrs. Knight's lodgings in Putney. I remember very clearly going one day to the Imperial College to see your father at work in the chemical laboratories. The friendship which thus started continued lifelong. I remember particularly Dr. Pandya inviting me to come to Agra and give some lectures at St. John's College. I was very happy indeed when Dr. Pandya subsequently became a Fellow of the Indian Academy of Sciences. Many papers by him and his students appeared in the "Proceedings" of the Academy.

Dr. Pandya took it upon himself to collect some of my radio talks given at Madras and elsewhere and published them as a book. This was done by the Nalanda Publications at Bombay. You will be interested to hear that this publication attracted much attention. But for the initiative of Dr. Pandya I do not think these radio talks would ever have appeared in book-form.

My friendship with Dr. Pandya will always remain a cherished memory.

Yours sincerely,
C. V. Raman

The Purpose of Laboratory Training

The purpose of laboratory training is not to teach students how to use elaborate instruments or to perform complicated chemical tests merely. The incalculable gift of the laboratory is its discipline in scientific method, and its training in the importance of logical reasoning, and the use of exact language in speaking and in writing. The scientist is always distinguished from the empiricist by his accuracy in measurement, by his precision in statement, by his honesty in accepting & handling evidence and by his fairness in presenting it when contesting the opinions of those in opposition to his own views.

(Quotation from personal collection)

—A. M. Ramsay (1927)

A FEW SELECTED ARTICLES

BY DR. KANTILAL C. PANDYA

THE SPIRIT OF SCIENCE

“**A**LTHOUGH we stand in the first place for culture—a knowledge of the best that has been thought and done in the world—we cannot overlook the fact, so abundantly proved by history, that nations of the highest culture become ready preys to the forces of barbarism and disorder when knowledge and attainments cease to maintain adequate connection with the material realities of life, when capacity for action is ‘sicklied o’er with the pale cast of thought.’ Science has its idealistic side no less than religion, art and morals, and its dominion should be conterminous with theirs in extending over the whole range of human activities; its content touches human life at a multitude of points, and its method is capable of almost universal application.

Nevertheless we have to realise that the battle of life is still fought mainly below the belt, and therefore we must look to Science to play its part, not only in shifting the arena from the lower levels of the brute force, cunning and cupidity to the higher ground of truth, justice, and regard for posterity, but also in helping us to conquer in the fight as it is fought to-day”.

There is little that one can add to this powerful passage from an editorial of the leading scientific journal in the world, “Nature” (1926, vol. 117, p. 881, June 26). Every sentence, every clause, is full of significance and of inspiration. The Spirit of Science has indeed found a happy artistic expression here.

And yet, when we come to think of it, how few of us even think of Science in this vein?

Certainly, the “Science” that is before the mind of the “exam-fearing” schoolboy or even the collegian, will not answer to this description and the image, that the layman—even an educated layman—will summon up to recall all that he thinks of, or understands by, science, will bear little family resemblance to that portrayed by the above passage.

What then about the hope so worthily expressed in the concluding portions? Do all scientists even find a place for it in their hearts?

The world does not yet understand Science very much; our country in particular understands it less. Here, it is easy enough to come across beautiful conceptions of what Poetry really is: or eloquent discourses on what true Religion means; or exquisite perceptions of what real Art aims at: but, neither in contemporary life nor in contemporary literature, in our country, have I come across an exposition, like the above, of the Spirit of Science.

There certainly are reasons for this. And I do not wish to be critical. Yet the very fact of those reasons only reveals, more forcefully than ever, the necessity of correct appreciation of what science stands for.

That Science "stands first for culture" may be news to many, not excluding some of the worshippers of Science itself.

Science does not merely research, although that is undoubtedly among its primary functions. The fruits of its researches have verily changed the whole outlook of man and have without doubt profoundly altered his attitude towards nature, if not towards other men yet. The facts of Science, which are also the facts of Nature, have a value of their own in setting up a perspective towards objects and affairs of our common and daily life. And Science has vitally changed the daily life, and the comforts and needs of human beings, by the application of its discoveries, so that the range of our power and the scale of our comforts have been almost immeasurably enlarged and elevated.

And the story of its achievements by no means ends with this. What is of much greater value is the method which it has evolved and which is applicable—if we only try—to the consideration of most of our problems, private as well as public, social and economic no less than political and educational.

Most people fail to realise that life to-day, even in India, is no longer the same that it was some centuries ago. We may have all the centuries represented in our country to-day, as Lord Morley shrewdly observed, and yet the change that has taken place is incontestable: the change that is going on and is likely to be is perhaps still greater. Among the new influences there is none so potent and so far-reaching as Science.

It is therefore of the greatest importance that in our life Science should find a place is no way lesser than Art and Religion have. For the time, I include Poetry and Literature under Art, and Morals under Religion.

This trio alone can build up culture and a full harmonious life. And for the same reason the education of every citizen ought to bear the full impress of this trinity.

The modern thinkers are veering round to the view that these three are not really antagonistic or even incompatible, but are only complementary.

The human element in us may bring about some discord by undue emphasis on, or a partial suppression of, one or another of these three. Lop-sidedness and eccentricity are not unknown in nature.

But they are the exceptions that only prove the rule. The full-grown human being will have a hunger for all these and will not be content with only one or two.

That is the Spirit in which Science faces the task that is before it, a task in the performance of which it has a contribution to make which perhaps can be made by no other.

St. John's College Magazine. April, 1927.

THE PRINCE OF BEGGARS

INDIA is said to be a land of beggars. It should not mean that begging or beggars are unknown elsewhere. Begging is a profession, often carried to the dignity of an art, which has its roots deep down in human nature. Street-begging is only one of the varied phenomena manifested by this ancient human instinct. Begging for money or for food, in streets or from door to door, is perhaps our Indian, if not an Oriental, speciality. Those, however, who show a contempt for it are often not averse to other subtler and more polished forms of the same. Even in the so-called more civilised countries begging is found to exist, and even to thrive, under artistic, or artful, or even fashionable guises. Tipping for example has received the same recognition and the same status (if anything even greater!) as begging has done in ours. In each case there is a support of tradition, with a mixture of some sentiment and of some necessity.

There are beggars and beggars. Some could only beg for money or food, or both. They are usually the commonest and the dullest of the lot. Some with an imagination will put it before you as a business proposition—for example, buy them a railway-ticket to perform or finish up a pious pilgrimage, and all or at least some of the merit will be yours. In the slightly higher strata of our society other forms flourish better. Begging for loans—never to be returned—and begging for votes are probably modern forms, though pursued with all the usual manifestations characterising mendicancy in general. Begging for funds, the account of which may be “rendered in Heaven”, is a plant very fruitful in public life, while the student-world probably specialise in begging for certificates, tips or “questions” for examination, and even for so harmless but so tiresome an article as free advice. There are many other forms, equally common, though gilded by better-sounding terms. But one need not go into details.

We are thus not quite unique in our begging capacity. But perhaps not many realise that, within only the last two decades, we have given to the world two master-mendicants who have easily dwarfed all others, even as our Himalaya has dwarfed all other mountains.

They are not great merely in their begging achievements. They have revolutionised the whole game and brought in entirely new methods, just as they have set up new records. They have not only revived but even revived the old calling, and have cleansed it and elevated it to a weapon of unrivalled power.

Both the masters are happily still with us, and may they give us many more exhibitions of their feats and set up still higher standards!

Undoubtedly one of the two is the Mahatmaji. His whole personality is reflected in his beggings—a condition indispensable to success. It will not be easy to decide whether his personality or his begging is more unique. Both are baffling and yet so deeply stirring. There is no question that the world does not hold another universal beggar like him. He will beg from everybody, high and low, old and young, men, women and children, friends and strangers, and will show no partiality whatsoever to rank or sex, caste or creed, race or colour, age or occupation.

Now children are really born beggars. Perhaps they get it in their mother's milk—and women are of course past masters of this great art. But women and children both cannot hold against this arch-beggar: they are beaten at their own game and often come out utterly vanquished as they are transformed by this wizard from beggars to donors! It used to be said that parents would not let their children and ladies go to him for "darshana" with jewellery on: for, if they did, they were sure they would never see the jewellery again.

There must be something fascinating and even mystifying in this supreme beggar, who has managed to combine so much skill with so great a knowledge of human nature, so rigid a persistence with so fine a delicacy, and so deep a humility with so powerful a propaganda.

He not only will beg from everybody: he will beg for almost everything. His choice of patrons is scarcely more catholic than his taste for the alms he would accept. Money and cash, purses and ornaments are matters of course. He has been displaying a special talent for coining personal gifts into undeservedly huge sums of money. But he is never satisfied with these: no beggar true to his salt ever is, or shows that he is, satisfied.

The hand-spun yarn is of course a choice offering to him. But his tastes often take fantastic turns. He will want your time, an hour a day, if not more. He will want you to part from many things that are of no use to him—like *videshi* clothes, or smoking or drinks. Even Diwali-crackers and marriage-dinners, many an old habit of dressing and living, must be given up to him. Not only smokers and drinkers, dandies and idlers, but great money-makers even have competed with one another in giving to this wizard their most cherished possession.

It was the late Mr. Gokhale who first publicly confessed to the irresistible power of his begging. Years, events and success itself have added the finishing touches. And we now have the spectacle of a crore and more of rupees collected, in an incredibly short time, and against all conceivable impediments.

But does he suffer from class-hatred? For who is a more determined opponent of the mere conventional beggars than this great beggar himself? His spinning-wheel is out, like the "sudarshana-chakra", to destroy all beggary except such as his, and to

kill idleness and poverty, the two strong-holds of common beggars. Or is he afraid of another beating him at his own game? He has certainly a peculiar pride. Though an avowed beggar and a Bania of Gujarat, he has been often reported to have refused to beg of Swaraj from the British.

There is only one other of whom we can think by his side. And that is our Pandit Malaviyaji. Like every true master of the craft, he has his own style, his own technique. They are essentially different from those commonly employed. He would not scatter his seeds far and wide, all over the four quarters (or ten, if there be really as many quarters of one whole). He would dig deep and specialise in intensive cultivation. Of course the soil must be rich. It is always select. He would not worry small men, but would take care to get in his net Rajas and Maharajas, merchant-princes and Marwari millionaires. He would not be in a hurry, but he generally knows like an expert the best harvest-season. He almost disdains small fishings. They are so wasteful and he has his own health and his own religion to look after. But give him a lakh and he would be content to take it as a measurable unit. A lakh a day has sometimes been his average, which he has occasionally surpassed.

His manner and *modus operandi* are necessarily unlike those of the half-clad Fakir. The U. P. mendicant must naturally be more courtly, more polished, and even magnificent in his appeals. His scale is admirably sustained by his spotless white clothing, by a noble figure and a soft captivating voice.

His armoury is thus full of the choicest weapons and none could wield them with greater skill. Learning, patriotism, piety, imagination and their kins are all wielded together with a rare eloquence and a rarer effectiveness. With unerring craftsmanship he has levied contributions from the most orthodox as well as the most heterodox. While wonderfully retaining a front seat among the leaders of our people, he even more wonderfully pierced the invulnerable citadel of the bureaucratic steel frame in our country, and, with himself in prison, succeeded in keeping open the breach so as to let out a few precious units of offering from the Government.

What may be the secret of the phenomenal success of these two beggars?

It cannot be merely their gifts of speech. It cannot be merely their personalities: for they both do their job with so much self-effacement. It cannot be merely the promised land which they pretend to have seen, and the way to which nobody else knows. Because a large part of our people see through their talks, which they think sheer madness, while of the remainder a few share the madness with them but they never succeed in their begging-missions. It cannot even be in the times—the reputed cause of all causes and the last key to all difficulties. Because nobody has changed the times even as they have done.

What is it then?

Till they themselves choose to explain, we can only bow our heads in mute homage.

Malaviya Commemoration Volume 1932

SOME OF OUR SUPERSTITIONS REGARDING THE WEST*

I feel that I should explain at the very outset what I mean by the term "superstition." I am using it to-night to express all those impressions and notions that go on accumulating in our minds without having a very logical or even a deliberate reasoning behind them, and such as are generally based on observations of a few cases only or on very hasty generalisations. I do not mean they never have any foundation in truth, or that they never approximate to some real conditions of life, or that they are altogether imaginary. At times they may be remarkably expressive of some aspects of some matters, though they usually lack the limitations such as would be invariably placed by a closer knowledge of things or even by the comprehensive vision of a really scientific mind. Such superstitions are, however, apt to get so strong a hold over our minds that they would often influence, if not dictate, our actions and our outlook in life. To bring these within their proper field of correction is one of the aims of culture, and its accomplishment in a very high degree and in a very large number of those matters that affect our life is an evidence of a properly scientific attitude of mind.

If I speak about some of our superstitions this evening, let it not be assumed to imply that such superstitions are peculiar to us only or are confined to our countrymen alone. We cannot claim any special privilege in this matter. If we have quite a bundle of superstitions with regard to what is collectively described as "the West," the Westerners are no whit behind us in having their own peculiar superstitions concerning not only India but even the whole of "the East." They are a human frailty, and not a racial or a geographical one, born very often of necessity, of ignorance or of imperfect knowledge—which often is more conducive to it than ignorance itself; they are not always uncharitable, at least in their origin, and apathy, contempt, hatred and the like usually follow in their wake rather than take precedence of them.

If I had frequent opportunities, during my residence abroad, of coming across such superstitions in the West and had occasionally done my humble duty in correcting (or at least trying to correct) a few of them in the minds of some people, I hope to have at any rate as many opportunities of talking to my own countrymen with regard to some of our own general superstitions relating to the men and the matters of the

* From the notes of an address delivered on the 6th September 1924 to a Meeting of the Bishop French Hostel Literary Society.

West. And while my knowledge may not be very deep or extensive—it is certainly not infallible—I do hope that you will appreciate at least the object in view in undertaking such an attempt.

First of all there are the claims of truth and of justice, and the great gains obtainable from right thinking and from a truthful vision. Again, on the right understanding of the East by the West, and of the West by the East, depend issues of so much moment and of so great an interest to humanity itself, that even the feeblest attempt in that direction cannot be spared.

Speaking particularly about our own country, let it be clearly understood that it cannot remain in isolation from the influence of the West. Even the India of yesterday was never so insulated (and it is significant that it never *tried* to be so) from the World-currents of thought and of commerce. And it is absolutely futile to wish or to think that the India of today, and much less the India of to-morrow, can be hermetically sealed off from all contact with the outside world, of which "the West" is only one portion. Such an insulation is neither practicable nor desirable. Moreover, it is often not realised that our political connection with England is only a phase in our connections with the West—albeit a very powerful and an important one: while our relations with the West are themselves only a part of our contact with the outside world. It is in the interest of everyone, therefore, that the contact be kept up with as open a mind as possible, and that, if preconceived superstitions regarding each other are a human necessity as well as a stern reality that cannot be ignored, efforts be constantly going on, on every side, to explain the real nature of, and the necessary modifications to, these superstitions.

Again, there will always be a certain number, and I hope an increasing number, of our countrymen that will, for one reason or another, choose to visit the Western countries. Apart from the incidental benefits in service and in promotion, these visits have an immense value in a variety of ways, and I sincerely hope that, without making a fetish or a fashion of them, they may be so encouraged that no persons who are truly qualified to undertake the journey and to derive real benefits from their visits to, or residence in, other countries, may ever be deterred from so doing, at least not by any of these superstitions some of which I hope to illustrate briefly just now.

Perhaps the most fundamental one is our assumption of a single entity, with a few specific characteristics, called the West. We so often think of it as a single homogeneous individual, while we know full well that what is called the East is anything but that. In the same way we speak of Western habits, Western education, Western thought and Western civilisation: we even speak of Western philosophy and Western science, as if the description is quite enough to characterise the things named.

In this respect the European superstitions are on a par with our own and we are so often told by distinguished men like Macaulay, as well as by many others less disti-

anguished, of oriental pomp and oriental despotism, of oriental manners and of oriental subtlety, of oriental imagination and of oriental justice.

I know these terms cannot be banished from language or from usage: possibly they may have a certain special significance which is more impressive in this vagueness than if expressed by proper terms: however, there is a great danger of the mind being led away from truth and the thought being continually biassed by a long use of these terms.

Soon after my reaching London, I was called to book by an English friend with whom I was talking of music and happened to speak of "European music." And I had an opportunity of having a friendly revenge when he, after dilating on the differences between the English and the German and the Russian music, began to speak about "Indian music" which he thought was all different from these but entirely one in itself. And to give another instance, so many people over there seemed to believe we had only one kind of weather and the same temperature all over India!

This is equally true with regard to some other human qualities of which we speak so often, like honesty, truthfulness, sociability, capacity of organisation and the like. We do not hesitate to think *en masse*, and ascribe one universal virtue or vice to the whole, while our own acquaintance may be with only a very few. Let me take an ordinary example: say cleanliness. Any traveller who tours through different countries, like Italy, Switzerland, Germany, England and the United States, will be struck with the vast differences in this single respect in them: while in a single country itself, there would be corresponding differences according to the various forces and conditions that regulate such a simple habit even as cleanliness. And yet some people are obsessed with the notion that it is all dirt and squalor here, while everything there is tip-top and shiny, neat and clean.

On account of causes that are too well-known, we have formed certain impressions or even views about the European's manners and the European's attitude towards us. If there has been one question that has been put to me more than any other, ever since my return home, it is this, which arises from this notion of ours. "How do they treat you?" is the gist of hundreds of questions that have assumed as many different forms as possible. And let me here say, not merely as a matter of my personal opinion, but as a view repeatedly expressed by a large number of our thoughtful countrymen, that after a closer acquaintance with those people, the preconceived notions receive very serious modifications. I make no doubt that every nation will have some weakness and cannot be ideally perfect. But when an unfavourable general impression, or in a few cases, too enthusiastic a prepossession, is once toned down to correct proportions, there is enough room left for the feeling that the other people are just as human as ourselves, that friendliness is perfectly possible between the two, and that this object will be all the better served by a truer knowledge of each other.

One finds, for example, as perhaps some would expect, that, in spite of so many diversities of dress and manners, of habits and customs, of colour and race, and of even the outlook on life, the heart of a common humanity pulsates as truly there as we believe it does here; that in that "material" civilization, there are people who are as "spiritually minded" as any that may really be in our country; and that many of those things that render our life on this globe so sweet and so joyful, so noble and so serviceable, are to be found there in a hardly lesser profusion.

I should pass on to two of our superstitions of a different type, I mean those relating to the diet and the drink in European countries. It is true indeed that the general diet is what we call an animal or a meat diet, or to speak more accurately a mixed diet, and the commonest drinks are alcoholic. But there is no justification at the present day, whatever may have existed in earlier years, for the conviction that most unfortunately has been exercising young and old alike. (particularly in the higher Indian communities among whom meat and drink are totally prohibited), that one must take to these when one is going to any of the Western countries.

Now we may keep away, for the time being, from the controversies about vegetarianism and prohibition: whether absolute abstaining from a diet of animal origin and from alcoholic drinks is the best thing for a human being, or whether there ought to be a mixed diet and a "moderate" use of alcoholic beverages. We may confine ourselves only to the question whether one is compelled by any social necessity or by the rigours of the climate, or by the sheer difficulty of supply, to give up one's habits and one's principles regarding food and drink.

It may be pointed out that this is not a question of mere academic interest. It touches us very vitally, even though the consequences may not be immediately felt. I have thus seen many a young man, who never dreamt of touching alcohol or meat in his Indian surroundings, but who has taken to one or both as quickly as he has taken to the European dress, not because he honestly thought it right, but simply because he was led to believe them indispensable and even inevitable. The older people also, under the influence of the same superstition, have stiffened their opposition to foreign travel, and many a young Indian's dreams of career and advancement in life are laid to rest by the orthodox opposition that is stimulated by the same belief. Times are certainly changing, and the opposition to-day is considerably weaker than before: there is also a broader and a more enlightened view gaining ground of the advantages of a short stay abroad. The pace will, however, be accelerated, and many a honest mind will be immensely relieved to know that neither alcohol nor a meat diet are articles of faith for a European trip, and that there is an appreciable number of people—among the Indians as well as among the natives of the particular country—who have taken to a more or less strict vegetarian diet, and are living quite happily. Our countrymen have in fact gone one better in so far as some are living with their

own womenfolk, and some others are training their maids or land-ladies in the mysteries of Indian cooking. As regards alcohol, there is probably a still larger number of those people who are total abstainers, and the success of the prohibition movement in the United States of America and in a few provinces of Canada is sufficiently widely known.

It is my deliberate opinion that except in an extraordinary case, there is no excuse for anyone to say that he or she was forced against his will to take up a meat diet or alcohol. I do not refer to those cases where the change is deliberate or wilful, or where of course there was no change at all, the individual in that case being accustomed to these even in his normal life at home.

I think it is unnecessary to multiply instances: those given above are suggestive and I hope will make some kind of appeal to some of the members of this Literary Society.

St. John's College Magazine. Sept. 1924

"The seeds of science, including the experimental method and mathematics, in fact the seeds of all the forms of science, came from the East, and that during the middle ages they were largely developed by Eastern people. Thus in a large sense, experimental science is a child not only of the West, but also of the East; the East was its mother, the West was its father.

Remember the rhythm between the East and the West; many times already has our inspiration come from the East: Why should that never happen again?

(Quotation from personal collection.)

—G. Sartón

GANDHIJI — AN APPRECIATION

MY own "contact" with Gandhiji has been of over forty-five years and though we have met and talked several times, I have been content to keep at a distance when I found how very busy he really was. If I am not mistaken, I saw and heard him first in 1902, at the Ahmedabad session of the Indian National Congress (as our All-India Congress was then called). Mr Gandhi—as he was then called—was a thin, rather a short young man, wearing Kathiawari clothes, including the characteristic turban on his head. Mr. Gandhi spoke on the troubles and the difficulties of our countrymen in South Africa: his speech was short and to the point, without any rhetorical embellishments (such as were then known on the public platform), but clear and direct and permeated with a sincerity, a concentration and an earnestness which in later years became his chief attributes and which have carried so much power with them all these years. In later times particularly after his return to India, after the death of Gokhale and after the Champaranya and Rowlatt Act Agitations, his personality grew and began to be understood by other people. And this personality now is behind all his utterances and all his writings: straight and fearless, free from all worldly temptations and determined to do the right thing, heeding neither censure nor praise, threats nor flattery. This unique personality impresses one with the fact that he really means what he says and says only what he means, and that he is willing and able to put into practice (if that has not been done already) all that he has been speaking of.

No small part of Gandhiji's power—and what a power it has been!—has been due to this other fact, as well as to the fact that in achieving his ideals he is prepared to shed his own blood but not that of the adversary.

These qualities stand out for all time in his writings too. His authorship of a number of works, in Gujarati (his mother tongue) as well as in English, eloquently illustrates the same. His autobiography "In Search of Truth," originally written and published in Gujarati, and translated later by Mahadev Desai in English, not only throws a flood of light on his life and growth, but is at once a masterpiece of autobiography in any language. His other publications are numerous in both Gujarati and in English and have been read probably by hundreds of thousands of readers, in and out of India.

In Gujarati he has influenced deeply, not only the reading public but also the writing class. In fullness of time, his qualities have entered Gujarati literature. There

is what one may call a Gandhi School including several distinguished writers. Gandhiji was also elected President of the Gujarati Sahitya Parishad (the Gujarati Literary Conference) at Ahmedabad. So has he been of the Hindi Sahitya Sammelan, over which he exercised much influence for some years.

And we must mention here his evening prayer talks, happily made available (in the last months) to the whole country by the All-India Radio. These may have lacked grammatical or lingual correctness, and also beauties of idiom or literary grace; his voice and pronunciations might have further diminished their value. Yet these talks have been a great thing in the life of our country. They had a directness, a homeliness, a breadth of mind and a generosity of heart, a persistence on all measures that would build up peace in the country and between communities, a practical-mindedness and yet a faithfulness to big and fundamental principles, and above all a spirit of fearlessness and of personal sacrifice which is most rare in the world. These talks have undoubtedly gone a great way not only in achieving the purposes of communal amity, but have made us all feel as if we too were present at the prayers, that we are very close to the great mind and the big heart of the speaker and that we are understanding him better and better.

St. John's College Magazine, Feb. 1948

What We All Want.

"A little more kindness, a little less creed;
A little more giving, a little less greed;
A little more smile and a little less frown;
A little less kicking a man when he's down.
A little more We, a little less I;
A little more laugh, a little less cry;
A little more flowers on the pathway of life,
And fewer on graves at the end of the strife."

(Quotation from personal collection.)

—An American

THE LAST EXAMINATION

[Haileybury Lecture given on August 15th 1931]

WHEN I was in my first year at college, I came across a kind of definition of education given by a great Englishman, who was at once a great poet and for a time at least a man of affairs. I mean Milton. He has said, 'Education is a preparation for life'. Thereafter, and even before that, I saw ever so many attempts at defining Education and its object, some of them quite decent, and even illuminating. But there is none which in its brevity, reality and even beauty, came up to this simple and practical definition, and no wonder that consequently I have always carried it in my mind.

And yet, were you to look around and gather facts from actual life today in our country, you would say that this good old definition needs a slight change, and you would rather say that 'Education is a preparation for examinations.'

And it is wonderful and pathetic to see the great hold that examinations have now got over the minds, not only of young men, (they can after all be pardoned), but of even their teachers, their parents, and the public at large. Nay, is it not that even our university authorities themselves are very much under the same spell? Just fancy how much better it would have been, how much better for the general education and consequent happiness in our country, if, out of all the great time, and trouble, and money spent with such meticulous care in the perfection of the machinery of examinations by our good Registrar, and our good Vice-Chancellor, and by all the University authorities in all the Universities in our country—I say, if, out of all this great labour, time and money even half were given to questions of real education, as implied in Milton's view of it, which after all is the real business!

Dr. Lindsay whom most of us had the pleasure of hearing in this very hall, during the last session, has somewhere said 'Examination may be a useful servant, but it is a bad master.' Very true, but I would say more: it is a terrible master. Slavery is always bad and degenerating: but slavery to examinations is possibly one of the worst known to us. In a hundred different ways it does so much serious injury that is scarcely possible to enumerate it all in brief.

I well remember a characteristic but tragic case. It happened in that lovely city of the south, which in the public mind is always associated with a most charming climate and now with the great Science Institute founded by Tata, I mean Bangalore,

where I happened to be at the period. The Mysore University Examination Results were just out. There happened to be a local student who had always stood first, first class first, in every examination that he took, and naturally expected to take the same position in the Bachelor's Examination also, in which he had then appeared. This list of successful students was out one day, and he was not only not first, but was not even first class, or second class or even passed class. His name was nowhere! You know very well what this means, when your name is not to be found in the published list. This boy simply could not believe it—but what was even worse, he could not endure it, and losing his balance, drowned himself that very night in a large reservoir of water. Next day, the papers, which reported this suicide also, published a correction of the results, and this poor youth was declared to have stood first class first after all! But it did him no good.

One will perhaps observe, 'Oh, the University office is after all a human affair, capable of making mistakes. The boy should not have been hasty' and so on. I do not quarrel with that. But be it human or inhuman, this case is a true, though somewhat grim, illustration of how this great monster of examination works havoc with the youth of our country. This is not an isolated case. Every year you will read of some cases of suicides that could be laid down to no other door. But this is not all: because for every single case of attempted or successful suicide, there are literally several hundreds who go about all their lives with deep marks of injuries done to their bodies or to their minds. Because not always seen on the surface, they are none the less true, none the less real, and none the less dangerous.

But this is not the worst. The greatest evil is perhaps to be found in its giving false values, unreal view-points and misguided orientation of the great life forces, which should otherwise have worked on normal healthy lives. To every student, this or that examination is the goal, not study, not knowledge, not education nor even culture. When this spectre is far off, as measured in time, such as happens, say, when you have just joined your degree or your intermediate class, you will defy it. But you do not think, for that matter, any the more of your studies, proving your fear or your worship of this monster even in your temporary defiance. And when the dreaded ghost approaches, as he never fails to do in time, we know too well what a toll he takes. Then study, pursuit of knowledge and of all enlightened interests, and family-duties, and even love, games, health—in fine, every thing is unhesitatingly or forcibly sacrificed on the altar of this all exacting deity, who, when his worship is for the time being satisfied, leaves you helpless, blank and broken down in body or mind or in morals.

And I must add here, though my personal knowledge is not wide—still I think my impression is not wrong—that last year, when some enthusiastic good youths in these Provinces gave up their studies and persuaded others also to do the same, a large part of them, I presume, took care not to give up examinations, which, even

after studies were left, still occupied an important corner in their minds. I know there were honourable exceptions, but they were exceptions.

But I need hardly labour to make this point. It is obvious enough. I would rather turn to the consideration of the remedy.

Undoubtedly the very best thing to do is to do away with this form of educational oppression altogether. The servant must at least be shown his proper place, if he cannot be altogether dispensed with. You will probably feel that this is very difficult, even impracticable. Difficult it may be, since its supremacy is so well established, and also because this does not rest with us alone. There are Universities, and Boards, and Governments, and these are notoriously slow and, what is worse, most conservative. But I do hope that at no distant date we shall be able to achieve even this. It is certainly not impracticable, if you only witness what they have done in some other countries.

The next best to do, if I may say so, is to beat the devil at his own game. And this I can illustrate by an anecdote from my own life.

I had an uncle, who is now no more, but to whom I owe much—very much indeed—some of the most valuable things in my life. He was a great good man in every sense of the words. As the author of the greatest creation in modern Gujrati literature, *he has attained the first place perhaps among Gujrati men of letters, while he combined in his personal life some of the highest ideals of love, simplicity and practical asceticism that one can think of. Well, I may say that to the peaceful retreat of my uncle, we had made a custom to repair, not merely every convenient evening, but specially after examination results were out. My good aunt used to bring there for each of us a tiny piece of "gud"—the typical Hindu emblem of welcome and of good luck. While our uncle talked and talked, and he always talked in a way all of his own, somebody was happy and contented with his result: somebody was disappointed: someone was even bitter and bewildered. He used to draw our hearts out, and make us realize that these emotions, varied and genuine as they were, were all of short duration. The success of today drowns the sorrow of yesterday's failure. The sorrow of today's failure may also be lost in the joy of tomorrow's success. "But what is it that really counts? That lasts for all time and will not be marred or effaced by new grief or new depression? Take care of the *last examination*: it is that which will prevail over your life, and give you lasting pleasure."

But there would be someone who had taken the last University examination. He would turn to him and gently remind him, and all others, that this was not really the last examination. The last examination is life itself, and the verdict over that is the thing that would remain for all time, other things being gradually forgotten. And then he drew from his own rich and wide experience of men and matters—he was gifted

* 'Saraswati Chandra' My uncle referred to is none other than Govardhanram M. Tripathi.

with unequalled penetration, and was in his time at the top of the Bombay Bar—and he used to show, by copious and fascinating illustrations that examination brilliance, and life successes, were not always related, nay, often they varied inversely, as the man of Mathematics would put it. This brought our hearts, humbled and subdued, at once to his feet, and gave us a perspective, a vision, which could not fade, and an elevation which was not easily lost.

And it is to this that I am indebted, among other things, for what our Principal described as the “cryptic title” of this address.

Let us then see that life is the last and the greatest examination. And for the pains that we usually take for success in the ordinary examinations, let us take even more pains to obtain all the success that we deserve at the last. The preparation time for this, if we take it rightly, is never short. And if we persevere in this view, keeping our eyes always to the last examination, to things far beyond even the final University or competitive examination, we shall have the chance of really educating ourselves, even as the great Milton would have us do.

But I must not leave it at that. Not, at least, without making two other points to explain what this preparation for one's last examination, or for one's life work, really involves.

The first is, of course, about your occupation in life, or profession. Your circumstances, your aptitudes and your inclinations ought very largely to determine this. And yet, even in this matter of so much personal interest and importance, things are generally left over to eleventh-hour impulses or to the force of any chance wind that may be blowing. Indeed, the utter lack of foresight and the complete absence of preparation for a serious purpose in life have often landed many a good youth in serious but avoidable embarrassments, and brought even failure when success was achievable.

No doubt, this is a critical period in one's life, and the openings in our country are few and difficult. But instead of this being an excuse for unpreparedness, it should supply a greater stimulus for looking well ahead. It is my sad experience every year to meet young men, who had done quite satisfactorily in the examinations, but who had all their joy and triumph, so to say, dried up as they were facing a novel and yet an urgent question: But what next?

With all the sympathy in the world, I am bound to ask, ‘What did you do when you had finished your examination? And why did you not anticipate this question and begin thinking over, getting advice and directions, earlier? And why this hurried frenzy to obtain a ready made solution from me?’ But it is no use; examinations had their day: the more powerful forces and currents of life, so long ignored, have begun to make their play felt, and tragedies are enacted.

But it is possible to be prudent here. A little forethought will often save a great deal of trouble and may often make things easier. But the country expects something

more from its educated youth—something that is certainly bigger than merely finding out a comfortable livelihood, and the youth of our country is awakening, if not already awake. Nay, many a youth is even burning to offer himself in service to the motherland, though often without a knowledge of how to do so, while conforming to their present environment and to the calls of their personal lives.

Now let me make it clear that at this moment I am saying nothing against what has been called "political work". But it is obvious to everyone that mere political work does not appeal to, does not suit, the large majority of our educated young men, except perhaps for a limited period of time. There is no need for these to despair. There are many other walks of life in which and through which you could offer at least equally useful service. They may not possess the glamour and the excitement of "Political work": but they are as good, as inevitable even, for the building up of our nation.

I do not want at all to worry whether political freedom comes to us through this one Round Table Conference, or through many more. I make no doubt that it will come. But let us bear in our minds—aye, even engrave it in bold letters—that a satisfactory constitution, and all that it implies, is not "Purna Swaraj" but only the bare beginning of it.

The country will then need countless pioneers to work out the great problems in other phases of our life, the agricultural, the industrial, the sanitary, the engineering; the economic and even the educational. Shall our country have then to find that it will have entirely or mainly to depend on borrowed experts from foreign lands? I do not at all object to getting help and co-operation from other countries, provided, firstly, that it is done honourably, and secondly, that there is some other thing in which we may also help and co-operate with others.

But the probability in our case is this, that we shall again have to be up against another long period of tutelage and dependence, by whatsoever fine names and political or constitutional devices it may be concealed.

Let us think of that. Let every one prepare himself for that, so that he is trained and ready to do his work, when the call comes. And do not even imagine that an Engineer or a Physician, or even a Chemist will be less valuable in this service than the "political worker." And to many of us this work will suit far better.

And let it not be forgotten that among the manifold needs that are then going to arise, there is probably one that may be easily forgotten but such as could never be safely and successfully dispensed with. The thing is Science. You will need it at every step while combating poverty and disease, and when you are about to organise agriculture, industry, and sanitation. No people living in the twentieth century can ever hope to live in an honourable position without some mastery over what is known as Science.

And we shall need not merely applied science as it is called, that science to solve our industrial, agricultural, engineering and sanitary problems. But we shall need always what is sometimes called pure science, science which immediately does not concern itself with commercial and utilitarian ends, but which is a pure search after Knowledge and Truth on methodical experimental lines.

You may ask, 'What is the use of the Raman effect?' and there may be no answer. But who can look into the future and foresee the possibilities? When Faraday demonstrated his simple discovery of the effect of an electric current going round a magnet, no one knew that this little thing was going to be the seed, out of which all our electrical achievements and electric industries were to come, such as have entirely transformed the face of the earth, and the life of man; and yet he had the faith, and possibly some vision. For, when the dear old lady from among the enlightened audience asked him the simple question, 'But Mr. Faraday, what is the use of it?' the famous answer he gave was worthy of a great dreamer, and yet perfectly apposite. His answer was a counter-question, sometimes the only answer one can give: 'Madam, what is the use of a new-born babe?'

Those of us therefore who are interested in science will do well to remember what a precious gift it is likely to be to our country. Let us be prepared, according to our own capacity and our aptitude, for the life that is surely coming, and then we shall have a full claim to call ourselves educated.

And thus I end, even with the world-old prayer with which our worthy Principal opened proceedings this morning: 'Lead us from the unreal and the transitory, to the real and the everlasting. Lead us from Darkness to Light.'

St. John's College Magazine, August 1931.

"The manifold collaboration and other contacts with the student body constitute one of the chief joys of the teaching profession. Sharing their troubles, soothing the way to creative scientific activity or to practical work in industry, seeing the eyes light up at the first discovery—these are the things which intimately bind teacher and student together into a lifelong fellowship whose cultivation was always close to my heart. With sadness I look ahead to the day where the age limit will put an end to this activity and sever this association with young people which most effectively keeps the teacher young in spirit."

(Quotation from personal collection)

Rudolph Plummerer

THE SIXTH U. P. SOCIAL CONFERENCE

[11th October 1927: Address of Chairman of the Reception Committee]

Ladies and Gentlemen,

For one who is not Agra-born, nor even U. P.-born, it is a special privilege to be in a position to accord a hearty welcome, on behalf of the Reception Committee of the U. P. Social Conference, to all those who have assembled here this noon from far and near. I fear our preparations may be rather inadequate; our numbers could certainly have been larger; and with a longer time at our disposal and with a more convenient date for the Conference, there was a sporting chance that our efforts to take the Agra people along with us would have been both more enthusiastic and fruitful. Add to all this the famous difficulty which has beset our town all these years, that the best of Agra has always gone away from Agra—the only happy exception and consolation being the Taj—and has become either Allahabad or Lucknow or something else, leaving almost no leaders behind, and getting for this celebrated place the title of a "sleepy hollow," as regards its public and intellectual life.

The two conferences—and I must add the University as well—have come just to stir us up, and I hope they will succeed in this.

I wish to extend a special welcome to Mrs. Rao, our President-elect, to whom also our best thanks are due for accepting the invitation at so late an hour. We have been rather keen that this place of honour should go to a lady. Not that we disparage our own sterner and much-maligned sex; nor are we either guilty of the equally heinous offence of desiring to patronise the softer but depressed sex; neither is it true that we wanted a lady-champion to condemn and repudiate the calumnies that have been recently heaped upon Indian womanhood—and, I may be permitted to add, upon Indian manhood as well by the American writer, who, though of the fair sex, has exhibited anything but a fair mind or a fair tongue.

No. Our idea has been very different. By this election we desire to demonstrate, in as forceful a way as may be possible, and particularly in a purdah-ridden province like this, that the place of woman in our life is and should be high, and that, unless women go with us and join in our work, social problems will not be solved and social work will be like writing on sand. And we have turned to you, madam, as being symbolic of the great Indian womanhood, whom in spite of all our short-comings, and all our misdeeds, we protest we have always venerated, loved and cared for.

According to the most recent estimates of scientific experts, man has inhabited this planet for anything between one and ten million years. Throughout this long time, and through all the vicissitudes that naturally followed, man and woman have gone out together, have stood together, have enjoyed and endured together. This long comradeship, necessarily varied in its actual form in consequence of variations of time, place, and culture, has still survived; and will still survive, in spite of all the talks of slavery on one side and "unsexing" on the other.

While this shows how intimately one touches the other and how little one can really do without the other, it is none the less true that of all the problems that we are facing to-day, there are none so urgent and so far-reaching in their influence as the problems relating to our women. They are many and varied: dealing with such widely-different subjects as marriage and maternity on one hand, and education and employment on the other; questions of their health and happiness, questions of life and death are at stake. And both in volume and in intensity, the difficulties created are such as to handicap the whole people.

The selfishness and the short-sightedness of man being largely at the root of all these troubles, it is up to us to see that we make all possible amends, and with as little loss of time as possible.

It is, however, a well-known fact that real salvation and real freedom can only come from within. If this is true for our Swaraj, it is equally true for our social struggles, and equally true as regards the women's problems.

Till the women's questions are taken up by women workers, no real progress is possible. They must initiate: they must start and work up: they must go about and touch the hearts of their less fortunate sisters.

Progress till now has been slow, simply because they are not yet roused. Beginnings are seen in some places already, but generally outside the United Provinces. Once they are awake, once they are stirred—as one day they are sure to be—then there is no holding back. One feels the dawn is near—if it has not already come.

And man will not survey these heroic struggles from olympic heights of pride and self-satisfaction, amusement and pity. But he must be ready to serve, with all his experience and organisation; he must serve gladly and humbly, in private as well as in public.

It would be idle to pretend that this could be achieved in a day. It would be foolish to ignore the difficulties that ignorance and narrow self-interest will every now and then rear up; the obstacles that social conservatism and personal inertia will necessarily raise up; or the checks that prejudice and inexperience will continually put upon us. The shackles that women have now been accustomed to wear, not merely as an article of daily wear but also as an article of religious faith, will not be put off

without the severest struggles. And yet there is no royal road to success. Nothing is worth anything that has cost us nothing.

The first step may be the hardest. The first battle must be fought—and won—in one's own heart and in one's own private life. The ideal of womanhood—true, helpful, loving and free—must be clearly understood. At every step in our life, be it in the home or outside, the battle will have to be fought.

Is it a question of food and toys to the child? Surely the girl-baby should have the same as the boy. Is it a matter of education, of clothing, of general treatment? Surely a girl must needs be looked after with the same care. Physical culture? Medicine, when ill? Recreation, when tired? Surely woman needs all these no less than man.

But women's work does not certainly stop with their emancipation. Really speaking, it only just begins. In the course of the twentieth century, and more particularly during and after the Great European War, we have seen how women have advanced in other countries, not merely in their own status and position, but in the place they have taken—and so beneficently taken—in the general life of the nation.

I am tempted to give one illustration. It is from a country nearer home—I mean from Japan. Among the many wonders of that Land of the Rising Sun, there is one that is little known: an Association of old ladies. You may call it a mothers', or better still a grandmothers' Society. When the terrible earthquake of 1923 played havoc with life and property on an unprecedented scale, the Government and the people rose to the occasion such as few could do. But there was one difficulty in the face of which Government with all its resources was altogether helpless. There were several thousands of motherless babies: what was to be done?

The North was the victim of the catastrophe. The Government inquired by telephone if the Southern organisation of old women could do anything. They quickly responded. In five or six hours two lacs of these women were ready to take charge of the babies, and also to march to the north to render other help. Within one day one hundred thousand babies were rescued and taken out; 60,000 were taken out the next day. Not a single baby remained without a mother to look after itself, and thus within three days 1,60,000 mothers were got ready to bring up as many motherless babies!

Social progress will go up by leaps and bounds if we could succeed in our country in forming such associations of old ladies, numbering probably lacs in every district!

But Indian womanhood *can* go up to as high a level—if not higher. Our past and even our present indicate this unmistakably. What we require most is to raise up the level of the average—the average man as well as the average woman.

Ladies and gentlemen, the Chairman of the Reception Committee is not expected to travel over the whole field of social improvement. I have spoken at some length on the woman's question, simply because it strikes me as the most pressing as well as the most fundamental in all social work.

Before I conclude, however, I wish to place another matter before you for your consideration. If I appear critical, I beg of you to take the criticism in a friendly light—as coming from one of your own selves.

The U. P. Social Conference is about six years old, and it is not too early to begin to think about its future.

The actual scope of the social conference is more limited than the name at the first sight indicates. For reasons which are not quite unknown, but which, in my humble opinion, ought not to weigh so much, this has become almost a Hindu conference: and there also it is probable that it carries with it only a small proportion of Hindus.

Is it not possible to try to overcome both these difficulties? May I plead for a real united provincial social conference?

In the questions that we take up are not there several affecting the social life of Hindus and non-Hindus alike?

We must either call it in name, as it has been in substance—a Hindu social conference—and this would be a very “unsocial” thing to do—or go boldly forward, and give it the real provincial social character that it implies.

Nobody will for a moment deny that each of the great communities in our country has got much work to do within its own boundary. Every one of these has to set its own house in order. In response to new needs and to new conditions, each has to adjust, remodel and reorganise itself. For this each has got its own communal organisations.

But in addition to readjustment to inner needs every community has to re-adjust its relations with the others that remain. Friendliness and co-operation must be maintained and even increased. Mutual respect and consideration should not be allowed to be weakened, but should be strengthened. The great communities, with their glorious past and with their valuable individual quota, must all join hands to carry the nation to the desired goal.

The social conference ought to be one of those places where the communities might socially meet and consider inter-social questions, as well as those concerning all in general.

The great political bodies—our conferences and congresses and Legislatures—are no doubt bringing the communities closely together. Our Universities and educational institutions also do something in the same way. But it has been demonstrated over and over again, and in too painful a way, that this is not enough. If the evil spirit of communalism is to be exorcised away from this land, much more ought to be done.

And it appears to me that one of the things to do is to widen the scope of this social conference, so as to get all the communities here together.

There are ever so many problems at our door that affect Hindus, Muslims, Christians and others alike; it may not be in the same way, or to the same extent, but often as vitally. These are the problems of maternity, infant mortality, village

and city sanitation, medical aid, housing, dieting, supply of food and water, education, recreation, employment and so on. These affect all the communities. Who will say that these are not "social" problems? I venture to say that these are the real burning problems of our people to-day. They are by all means more vital to us than those covered by many of the resolutions carried by social conferences here or elsewhere.

The social conference should not only have no communal limitations, but it must reform its own method, so that it becomes competent to tackle with the great questions indicated above. It may get together, not merely those who are here by the accident of the political conference but all those who are social workers or social students, all those, in fact, who are really interested in social work, who know something by experience, who can lead, guide and suggest.

We may have resolutions regarding present-day movements. We may have, certainly, a common dinner—I do not like the phrase 'cosmopolitan dinner'. Let us also have informing papers, lectures and discussions; also local excursions: all with the object of encouraging and fostering social study and social helpfulness.

With all its merits, the present situation is too unsatisfactory. It savours too much of a popular congress-show, with a life of a few hours, and with no more roots in the soil. Although it is a baby, it ought to learn to stand on its own legs, and make an appeal to all those in the Province who are interested and who are workers, rather than depend on those who are here primarily for another conference and are compelled to attend as our session is sandwiched between the two sittings of that other body. Let social reform, social service and social improvement stand on its own, and it is bound to make a wider appeal to the hearts of the people.

As it is, it is no fault of the people that they are not interested.

I do not mean that social work or social conferences should be separated completely from all political work and political conferences. No one can deny how the one depends on the other. I plead for a special character, which will be evident to all people, and which will lead to greater social understanding and social efficiency than what the present form alone can ever do.

Ladies and Gentlemen, I have done. I have obeyed the call of the Reception Committee, and I am very grateful to you for the indulgence you have given me.

Once more I heartily welcome you to the city of the Taj. I sincerely trust that your deliberations will be both pleasant and useful, and that, when they are concluded, they will leave behind, together with the memory of this assembly, some vital sparks—some fruitful seeds—in this city, such as may give to this sitting a worthy memorial.

The road is long and the journey toilsome,
But happily the pilgrim is not alone,
In the confidence of a righteous cause
And with the certain hope of success,
Let him press on.

APPENDIX A

विज्ञानमंदिर A Review

BY DR. K. B. VYAS

Scientific Literature in Gujarati

Vijnan Mandir, Vols. 1 & 11; by Dr. Kantilal Chhaganlal Pandya;

Vol. 1 - N. M. Tripathi Ltd., Bombay 2, 1950, Price Rs 4/-

Vol. 11 - V. N. Amin, Pustakalaya Sahakari Sahayak Mandal Ltd.,

Baroda, 1953. Price Rs 3/-

I

LITERATURE on scientific subjects is rather scarce in modern Indian languages and Gujarati is no exception to this. Thus, when a scientist of note writes in a pleasant style on different scientific topics, his contribution is always welcome.

The above volumes are a collection of scientific articles written by Dr. Pandya, an eminent chemist well-known in the world of science for over three decades. But he is also a man of letters, as his masterly biography of Govardhanram Tripathi shows.

When science had not attained its present importance in university curricula in India, Dr. Pandya prosecuted his studies in science, particularly in chemistry. It was his principal subject of study both here and abroad, where he obtained a doctorate from the London University.

He has spent almost his entire career in teaching chemistry at the Agra University. During his career he came into intimate contact with eminent men of Science, Indians and foreigners, and earned their esteem and friendship.

He has been gifted with a charming literary style which he has inherited from his illustrious father Mr. Chhaganlal Pandya whose Gujarati translation of Kadambari has very deservedly become a classic of the Gujarati language.

Dr. K. C. Pandya was always in demand for articles in Gujarati on scientific subjects. His contributions to various outstanding Gujarati magazines like '*Vasant*,' '*Kumar*,' '*Vismi Sadi*,' '*Prasthan*,' '*Navchetan*' and the '*Journal of The Gujarat Research Society*' are collected here in two volumes.

II

The first volume consists mainly of biographical sketches of great masters of science like Thomas Edison, Albert Einstein, Ramanujan, Sir C. V. Raman, and several Indian scientists, who held the unique distinction of the fellowship of the Royal Society of England.

There are several articles on aspects of Edison's life and work in this volume written on different occasions. These articles not only give interesting details of this great wizard of science, but also outline in simple and easy language the nature of his work and the scientific principles underlying it.

Dr. Pandya had the unique privilege of meeting Edison in the United States, and his reminiscences are given in another interesting and picturesque article.

In his article on Dr. J. C. Bose the writer has given a neat exposition of the nature of the complicated theory of plant-life developed by Dr. Bose.

In the remaining articles of the volume Dr. Pandya has discussed the life and work of great physicists and mathematicians like the late Dr. Meghnad Saha, Sir C. V. Raman, Ramanujan and Einstein, and Bhabha. He has also paid a fitting tribute to that great forgotten Gujarati botanist, Pandit Jaykrishna Indrajii.

In another article Dr. Pandya has given details of the establishment of the Nobel Prize, and discussed in outline the work of eminent Indian scholars who have won the highest distinction in the scientific world—the fellowship of the Royal Society.

The great merit of the book lies in the lucid exposition of some of the scientific principles underlying the work of the great scientists. This discussion of the abstruse scientific principles has been very cleverly woven into interesting biographical details, and has been presented in such a chaste, racy and flowing style that a lay reader would feel as if he is just browsing through a pleasant story-book or a novel.

Some of the facts discussed in these pages are taken at first hand from authoritative works by the writer who is himself an acknowledged master of his subject. Wherever possible the writer has taken care to bring his articles up to date. Sometimes to achieve greater effect he has shortened some of these articles in this collection and has enlarged and elaborated on others.

III

Volume II takes the reader a step further. In this volume are collected his articles on a variety of scientific subjects ranging from the age and size of the universe to dust in the atmosphere.

There is a long and illuminating paper on dietetics, outlining the discovery of different vitamins and their role in the functioning of the human body. It also discusses the dietetic habits of the people in various parts of India. The paper is replete with details which have been brought up to date.

The articles on the nature of the universe, on the economy of dust in the life of the earth, on electricity, on mining and metallurgy in India, are all extremely interesting.

But by far the most fascinating article of this volume is the description of the Kolar Gold Mines. It reads like a leaf from a book of fairy tales. It is so intensely vivid, powerful and well-told.

There are three articles of a somewhat different nature in this volume. One of them describes the Golden Jubilee Celebration in honour of Einstein. It throws interesting sidelights on the character and temperament of the most celebrated scientist of the present age—his shyness, modesty and personal oddities which heighten his greatness.

Another deals with an article of Sir C. V. Rāman's, telling us how he would love to be an astronomer were he allowed to choose his life-work again.

The third article, which is a rather long one, is the presidential address delivered by Dr. Pandya as the president of the Science Section of the 7th Gujarati Literary Conference held at Bhavnagar in 1924. It outlines the work done by Gujarati scientists and discusses some of the books they produced in Gujarat. It is an able, interesting and balanced address.

*

The two volumes give the impression that a master of the subject, and one who is also litterateur, has written them. They are up to date in information and are written in a lucid and felicitous style. One only hopes that a writer with such ability and grace makes the present day advances accessible to lay Gujarati readers who do not know English.

Dr. Pandya deserves our warmest congratulations on these very ably written and profoundly interesting volumes.

"The Sunday Standard" : 12-1-1958

-K. B. Vyas

"In the last analysis, knowledge cannot be nationalized. Successful embargoes cannot be maintained against the export or import of ideas. We are all of us, under whatever national flag, the joint beneficiaries of the intellectual property of mankind. Science cannot but have a single aim and language in the discovery of truth or it ceases to be science."

(Quotation from personal collection.)

—"Nature" : 9-7-38, 51.

APPENDIX B

A Brief Chronology

- 1886 Born on 24th Aug. at Nadiad.
- 1894 Mother, Samarthlakshmi died, 22nd April.
- Up to 1896 Primary education in 'Middle School' Nadiad, staying with maternal grandfather Madhavram Tripathi.
- 1898 Went back to Junagadh to his father.
- 1899 Married to Umanglakshmi, daughter of Tansukhram Tripathi.
- 1902 Passed Matriculation from Junagadh, standing 1st in whole Gujarat & 20th in Bombay University.
- 1905 Passed Intermediate (did not appear earlier owing to illness)
- 1907 Passed B. A. from Bahauddin College in II Class with Chemistry & Physics.
- 1908 Wrote the first article in Gujarati on "Govardhanram" on his death.
- 1910 Passed M. A. with Chemistry under Dr. T. K. Gajjar. 1st M. A. in Nagar Caste. Published his first book "Shriyut Govardhanram".
- 1911 Went to Indian Institute of Science, Bangalore, for further study, in the first batch of that Institute.
- 1913 Appointed Assistant Lecturer in Chemistry, at St. John's College, Agra.
- 1914 Birth of the 1st eldest daughter Kunj Bala.
- 1915 First scientific article in Gujarati
- 1916 Head of the Department at S. J. C., Agra.
- 1917 Birth of the 2nd daughter Rashmi Bala.
- 1917-19 Revisited Bangalore Institute for further research work.
- 1920 Sailed in "Loyalty" for England, 23rd Aug.
- 1921 1st D. I. C., Post-Graduate's diploma from Imperial College, London.
Went to Montreal, as the only Indian representative of the delegates to the Chemical Society Conference.
Meeting with Edison
- 1923 Got Ph. D. from London University. 1st to get this distinction in Nagars. Left London in Aug., toured Europe (France, Belg., Germany, Italy) & returned to India on 2nd October.
- 1924 Went back to St. John's College, Agra with a higher grade. Elected president of the Science Section of Gujarati Sahitya Parishad (Literary Conference)

- 1925 Birth of the youngest daughter Rajani Bala.
- 1926 2nd Jan. Wife, Umanglakshmi, passed away.
- 1929 Dean of Science Faculty—Agra Univ.
- 1932 Published "Prince of Beggars" (Gujarati); "Einstein & His Theory of Relativity".
- 1934 Eldest daughter passed away.
- 1935 Galiara Prize—1st prize, with shri Jaykrishna Indraj.
- 1936 Father, Chhaganlal Pandya, passed away.
- 1937 Published "Our Food" in Gujarati.
- 1939 Silver Jubilee in College.
- 1941 "Poems of Chandrashankar" published.
- 1942 Daughter, Rashmibala married.
- 1946 Birth of 1st grandson, Prakash.
- 1947 Retired from the College, but continued as an Honorary Professor; stayed in Agra.
- 1950 "Vijnan Mandir"—1st part published.
- 1951 Came to Bombay with the first attack of Cancer. Birth of 2nd grandson Siddharth.
- 1952 Left Agra and came to stay permanently in Bombay.
- 1954 Second attack—Gallbladder inflammation. Published "Vijnan Mandir" Part II.
- 1955 Govardhanram Centenary Celebrations at Nadiad.
- 1957 Opening of "Smritimandir". Published—"Chronology of G. M. T. & Contemporaries".
Published Scrap-book no. VII
- 1958 14th Oct. 11 p.m.—Passed away at Khar (Bombay).

"The real test of a successful life is not how large an estate is amassed, nor how many decorations & other distinctions are won, *but how many useful children & grandchildren are left behind you, and how much you did during your lifetime to help, protect, teach and train the children of others.* It is the human problem which is paramount. The most important still remains men and women. We have been so absorbed in making more & better automobiles, airplanes and the host of things which minister to our prosperity or pleasure that we have overlooked completely the far greater need *for more and better humans.*"

(Quotation from personal collection.)

—Prof. Bogert

APPENDIX C

ડૉ. કાન્તિલાલ છ. પંડ્યાના લેખોની સૂચિ

પ્રકટ થયેલા

સન	લેખો	માસિકનું નામ
૧૯૦૭	ગોવર્ધનરામ (અંગ્રજી)	સમાલોચક
૧૯૦૮	ગુજરાતી ભાષાને કેવી રીતે સમૃદ્ધ કરવી? (ચર્ચા)	"
	'પ્રકાશિકા'...ગ્રંથાવલોકન. 'આનંદમાળા' - ગ્રંથાવલોકન	"
૧૯૦૯	'શિશુસદ્ગુણોદ્યામાળા' - ૧ : ગ્રંથાવલોકન	"
	" ૨ : "	"
	બાળસ્વભાવ	"
	'રાજકુમાર ધ્રુવ અને સતી સુલક્ષણા' - ગ્રંથાવલોકન	"
	જીવનકથાના સ્વરૂપ સંબંધી એક ભાષના	ગુજરાતી
	વાચન : શા માટે વાંચવું અને શું વાંચવું	નાગરવિલાસ
૧૯૧૦	મૂર્ખ જયન્તીનો મહોત્સવ	વસન્ત
	ઈન્કમ-ટેક્સનો અમલદાર (માર્ક ટ્વેઈન)	ગુજરાતી
૧૯૧૧	પૂનાની ફર્ગ્યુસન કૉલેજ	સમાલોચક
	સ્વાત્ત કે સત્ય? એક ચિત્ર અને એક પ્રશ્ન	ગુજરાતી
૧૯૧૨	સીડિયા સ્વભાવના પતિ	સુંદરી સુબોધ
	૪ થી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ	સમાલોચક
	આંધળા માનાજીની આત્મકથા	ગુજરાતી
૧૯૧૩	પ્રો. વિલ્સનનો કલાસ	સમાલોચક
	નદીનો ઘાટ (ટાગોર)	વસન્ત
૧૯૧૪	હિન્દની મહિલાઓ	સુંદરી સુબોધ
	હિન્દની આવક-જવકના આંકડાઓ	સમાલોચક
	હિન્દી સાહિત્ય સંમેલન ૧-૨	વસન્ત
	એક મહાન હિન્દવાસી (ગાંધીજી)નું દર્શન	સમાલોચક
	હિન્દનું એકચ-૧	"
	મુંબઈ હિન્દુ ગુજરાતી સ્ત્રી-મંડળને બે બોલ	પુસ્તિકા રૂપે
૧૯૧૫	પ્રો. જગદીશચન્દ્ર બોસ	સમાલોચક
	રસાયનશાસ્ત્ર એ શું છે?	ગુજરાતી
	વિજ્ઞાન કેવી રીતે લોકપ્રિય થઈ શકે?	હિન્દુસ્તાન

૧૯૧૬	હિન્દુનું ઐક્ય-૧, ૨, ૩	સમાલોચક
	પ્રસ્તાવના-‘વિજ્ઞાનની વાતો’ પુસ્તકની. ત્રીજી ઇડિયન સાયંસ કોંગ્રેસ	સમાલોચક
	રેડિયમ	વીસમી સદી
*	એડિસન	”
*	નવી સદીની દુનિયા કેવી થશે?	”
	વિજ્ઞાન અને રાજ્ય	હિન્દુસ્તાન
૧૯૧૭	વિજ્ઞાનની ચેતવણી (રેમ્સે)	વીસમી સદી
	ચોથી ઇડિયન સાયંસ કોંગ્રેસ	સમાલોચક
*	સર જગદીશચન્દ્ર બોસ	વીસમી સદી
	કેળવણીમાં વિજ્ઞાનને શું સ્થાન આપશે?	કેળવણી
	લેખકપણું (ટાગોર)	વીસમી સદી
	યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સની શોધખોળની સંસ્થાઓ	સમાલોચક
	દીર્ઘાયુષ (મૅક્ નિકોલ્સ)	વીસમી સદી
	વિજ્ઞાનમંદિર વિભાગ-	
	ડૉ. બોસની પ્રયોગશાળા, કાશીનરેશનું વિજ્ઞાન-દાન,	
	પાંચમી ઇડિયન સાયંસ કોંગ્રેસ, શ્રી વૈદ્યશાળાને ઉત્તેજન, વિમાની ટપાલ,	
	માતાઓને પેન્શન	સમાલોચક
	આગ્રાનો તૈરાકીનો મેળો	હિન્દુસ્તાન
૧૯૧૮	છાશ અને દીર્ઘાયુષ-૨ (મૅક્ નિકોલ્સ)	વીસમી સદી
	ચૈતન્યનો પુકાર	”
	માતૃભાષા અને કેળવણી	સમાલોચક
	વસ્તુ-વિજ્ઞાનમંદિર	”
	ગુરુજી સાથે પૃથ્વીપર્યટન (અનુવાદ) (૧-૫)	વીસમી સદી
	વિજ્ઞાનમંદિર વિભાગ-	
*	રામાનુજન, નક્કામા બેડા, બેયર, ૫મી ઇડિયન સાયંસ કોંગ્રેસ, હિંદી રસાયણીઓ	સમાલોચક
૧૯૧૯	ગુરુજી સાથે પૃથ્વીપર્યટન (અનુવાદ) (૬-૧૦)	વીસમી સદી
	વિજ્ઞાનમંદિર વિભાગ-	
	રાય, ફરી સાયંસ કોંગ્રેસ, ગણિત શાસ્ત્રીઓ, સરકાર, અમેરિકન	
	રસાયણીઓ, રોકફેલર, રંગનો ઉદ્યોગ, નવા ખિતાબો, ધાર, ટનલ,	
	ચીનમાં વૈદ્યકીય શિક્ષણ, વિજ્ઞાન શિક્ષકોનું મંડળ	સમાલોચક
*	મૈસૂરની સોનાની ખાણો (૧-૨)	સમાલોચક
	સ્વરાજ્ય અને વિજ્ઞાન	હિન્દુસ્તાન
	આપણે આપણા સાહિત્ય માટે શું કરી શકીએ?	સમાલોચક
	રામન	શારદા
	બે આત્મવૃત્તાન્તો	સમાલોચક

●આ નિશાનીવાળા લેખો વિજ્ઞાનમંદિર બા. ૧ અને ૨માં ફરી પ્રકટ થઈ ચકા છે

૧૯૨૦	‘કમળાના પત્રો’-ગ્રંથાવલોકન	સમાલોચક
૧૯૨૧	લકનની સ્ત્રીઓ	ગરવી ગુજરાત
૧૯૨૧-૨૨	પ્રવાસ-પત્રો ઇંગ્લંડના અને અમેરિકાના (બુઝો બૂદી સૂચી)	સમાલોચક
૧૯૨૨	ઇંગ્લંડ સ્ત્રીઓ માટે શું કરી શકે છે?	હિન્દુસ્તાન
	શેક્સપિયર-જયંતી	નવચેતન
૧૯૨૩-૨૪	અમેરિકાનો પ્રવાસ (પત્રો) (બુઝો બૂદી સૂચી)	સમાલોચક
૧૯૨૪	* વીજળી	મોટરકાર અને વીજળિક બળ
	* વીજળી એક શક્તિ	” ”
	વિજ્ઞાન લહરી - (વિભાગ)	
	બોસ, રામન (નોબેલ પ્રાઈઝ), * હિલિયમ ગેસ, * થર્મોસ્ટો શોધક	
	ક્યુઆર, * મંગળનો ગ્રહ, ગુજરાતી પત્રમાં વિજ્ઞાન, વિજ્ઞાનની સેવામાં	
	સખાવત, મેરી કોરેલીની વિજ્ઞાનની કદર, રાસાયણિક હિન્દી સરની	
	સ્થાપના, (ઇડિયન કેમિકલ સોસા.)	” ”
	વિજ્ઞાન એ શું છે?	કુમાર
	ગુજરાતી પંચ અને વિજ્ઞાન	નવચેતન
	નાગરિકતાનાં કેટલાંક સ્વરૂપો	નવચેતન
	* ૭મી ગુજરાત સાહિત્ય પરિષદના વિજ્ઞાન-વિભાગના પ્રમુખપદેથી આપેલ વાક્યાવલિ	પુસ્તિકા રૂપે
૧૯૨૫	ગુજરાત અને વિજ્ઞાન	સમાલોચક
	એક અંગ્રેજી તીર્થયાત્રા-૧, ૨,	ગુજરાત
	આપણે ક્યાં છીએ?	ગુજરાતી
૧૯૨૬	વિજ્ઞાનમંદિર વિભાગ (બૂદી સૂચી) (૧૯૨૬ થી ૧૯૩૧ સુધી)	” અઠવાડિક
	અમેરિકા વિષે સંસ્કારો	નવચેતન
	બ્રિટિશ એસોસિયેશન અને ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ	વસન્ત
	બ્રિટિશ યુનિવર્સિટીઓ વિષે કેટલુંક	મુંબઈ સમાચાર
	શિક્ષણમાં વિજ્ઞાન: કેટલું છે ને કેટલું જોઈએ?	ગુજરાતી
	અર્વાચીન સંસ્કૃતિ અને ટેલિફોન	ગુજરાતી પંચ
	ઉત્તર દ્રુવના શોધના કાફલાઓ	શારદા
૧૯૨૭	આપણી યુનિવર્સિટીઓ - અર્વાચીન ભાવનાદૃષ્ટિથી	સમાલોચક, ગુજરાતી
	વાયુયાનમાં પહેલાં પગલાં: ૧-૪	શારદા
	મોતી અને મોતીનું રસાયણ	ગુજરાતી
	વિજ્ઞાનવિકાસમાં સ્ત્રીઓનો હિસ્સો	યુગસુંદરી
	મોટાં અને નાનાં	નવચેતન
	ગુજરાતી પુસ્તકો માટે વર્ગીકરણ યોજના ઉપર અભિપ્રાય	પુસ્તકોલક
	તોલ અને માપ	પ્રસ્થાન

* આ નિશાનાવાળા લેખો વિજ્ઞાનમંદિર ભા. ૧ અને ૨માં ફરી પ્રકટ થઈ ગયા છે

	એલ્યુમિનિયમ		નવચેતન
	૧૪મી ભારતીય વિજ્ઞાનપરિષદ		પ્રગતિ
	પ્રગતિ અને વિજ્ઞાન		પ્રગતિ
	* આપણી ખનિજ સંપત્તિ		કુમાર
	‘વસન્ત’નો રજતોત્સવ		વસન્ત
૧૯૨૮	ઈડિયન સાયન્સ કોંગ્રેસ (સોળમી)		વસન્ત
	ટાગોરનું એક વધુ દર્શન: ૧,૨		નવચેતન
	પ્રાથમિક શિક્ષણમાં વિજ્ઞાન		સૌરાષ્ટ્ર શિક્ષક
	બે અપૂર્વ શોધો		શારદા
	હીરા બનાવી શકાય?		ગુજરાતી
	લોહું		બાળમિત્ર
	કાડી અને ડૉ. ફોરેલ		બે ઘડી મોજ
	આન્તરરાષ્ટ્રીય સંશોધન સભા		કૌમુદી
	રેડિયમ		કુમાર
	* બરફ અને ઝોગાકનું રક્ષણ		પ્રસ્થાન
	વોશિંગ્ટન ફરીથી		નવચેતન
	વાયુયાનમાં પહેલાં પગલાં		નવચેતન
૧૯૨૯	* જેમ્સ કૂક		કુમાર
	બાળાઓ માટે વ્યાયામની જરૂર		મહિલા-મિત્ર
	વિજ્ઞાન: હિન્દમાં અને ગુજરાતમાં		પ્રસ્થાન
	વિજ્ઞાનનો ઇતિહાસ		કૌમુદી
	* આઈન્સ્ટાઈન-જયંતી		વસન્ત
	* એડિસન જયંતી		નવચેતન
	ઈશ્વર-ટાવર (માધુકરી વિભાગમાં)		કુમાર
૧૯૩૦	ભારતીય વિજ્ઞાન પરિષદ (સત્તરમી)		કૌમુદી
	* કેટલાંક પરિભાષણ		કૌમુદી
	* રાયલ સોસાયટી ને રાજપુરુષો		કૌમુદી
૧૯૩૧	કેટલીક સ્ત્રી વૈજ્ઞાનિકો		ગુણસુંદરી
	છેલ્લી પરીક્ષા		નવચેતન
	* રામનને નોબેલ પારિતોષિક		શારદા
	જયંતીઓ		પ્રસ્થાન
૧૯૩૨	સંગ્રહસ્થાનો		ભારતી
	* આઈન્સ્ટાઈન: ૧-૨-૩(પાછળથી પુસ્તિકા રૂપે-આ. અને તેનો સાપેક્ષવાદ)		કુમાર
	શ્રામકર પારિતોષિકની સ્પર્ધા		કુમાર
૧૯૩૫	* ધૂળ; ૧-૨		નવચેતન

*આ નિશાનીવાળા લેખો વિજ્ઞાનમંદિર ભા. ૧ અને ૨માં ફરી પ્રકટ થઈ ગયા છે

૧૯૩૬ *	વિશ્વનું કદ અને વય			શારદા
	* આપણે આહાર (ભાષણ)			(પુસ્તિકા)
૧૯૩૭	દૂધ			ગુણસુંદરી
૧૯૩૮	હાલના અમેરિકાની કંઈક આંખી			નવચેતન
૧૯૩૯	દૂધ-ખોરાક તરીકે			ગુજરાતી
૧૯૪૦	મા, હું ક્યાંથી આવ્યો ? (ટાગોર)			શારદા
	ચમત્કારી વીંટી (“નેથન”ના નાટકનો એક પ્રવેશ)			નવચેતન
	(=સર્વધર્મ સમભાવ-૧૯૪૪માં)			પ્રયુક્ત જીવન
૧૯૪૧ *	૭ હિન્દી એક. આર. એસ.			કુમાર
	ચન્દ્રશંકર પંડ્યાની કવિતા			શારદા
	ગુજરાતમાં પહેલી ઈડિયન સાયંસ કોંગ્રેસ		ગુજરાત સંશોધન મંડળ-	
	(૨૯મી બેઠક - વડોદરા)			ત્રૈમાસિક
૧૯૪૨	રસોઈનાં મૂળ તત્ત્વો (“રસોઈનું રસાયણ” પુસ્તકનો પ્રવેશક)			નવચેતન, શારદા
	ભાઈ અંબાલાલ			ત્રૈમાસિક “દાર્પસ સભા”
૧૯૪૩	ખોરાકની સૂકવણી		ગુજ. સંશોધન મંડળ ત્રૈમાસિક	
	ભાઈ વર્મા			ગુણસુંદરી
૧૯૪૪	ગુજરાતનું વિજ્ઞાનસાહિત્ય (૧-૨)			કુમાર
	હિંદમાં વિજ્ઞાન			કુમાર
	કાશીમાં આનંદશંકરભાઈ			સ્મારક અંક
૧૯૪૫ *	(૧૯૪૫ની કેટલીક) વૈજ્ઞાનિક શતાબ્દીઓ			કુમાર
	* સૂકવેલા ખોરાક			કુમાર
	* ધૂળ વિષે વધુ			કુમાર
૧૯૪૬	હિંદમાં વિજ્ઞાન			કુમાર
૧૯૪૭	અવતારી પુરુષ (ગાંધીજી)			જીવનપ્રકાશ
૧૯૪૮ *	રસાયણ શાસ્ત્ર એ શું છે ?			કુમાર
૧૯૪૯ *	આલ્ફ્રેડ નોબેલ			
	* રામન			
	* ડો. જાદુ			
	* અરદેશર ખરસેદજી વાડિયા			યુગદર્શન
૧૯૫૦ *	ખીરબલ સહાની			યુગદર્શન
	* ડૉ. હોમી ભાભા		પ્રજ્ઞાબંધુ-ગુજરાત સમાજ	
૧૯૫૩	કેટલાંક પુનર્મિલનો			સંસ્કૃતિ
	* પ્રો. રામન અને ખગોળવિદ્યા			સંદેશ
	* આઇન્સ્ટાઇનની ૭૪મી જન્મતી			અખંડ આનંદ

આ નિરાનીવાળા લેખો વિજ્ઞાનમંદિર ભા. ૧ અને ૨માં ફરી પ્રકટ થઈ ગયા છે

૧૯૫૪	ખાંડ	.	.	.	ગુજ૦ સંશોધન મંડળ ત્રિમાસિક
	ચન્દ્રશેખર	.	.	.	ગુજ૦ સંશોધન મંડળ ત્રિમાસિક
	હોરમોન શું ખરેખર રોગ મટાડે છે ?	.	.	.	ગુજ૦ સંશોધન મંડળ ત્રિમાસિક
	ગુજરાતમાં વિજ્ઞાન-સાહિત્ય	.	.	.	નવચેતન
	સંગ્રહધાન	.	.	.	અખંડ આનંદ
	જગતનો મહાન વૈજ્ઞાનિક	.	.	.	અખંડ આનંદ
૧૯૫૫	આઈન્સ્ટાઇન	.	.	.	પ્રચુદ્ધ જીવન
	વૈજ્ઞાનિક મહત્ત્વનાં કેટલાંક અવસાનો	.	.	.	પ્રસ્થાન
	ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી	.	.	.	અખંડ આનંદ
	મૃત્યુસ્મૃતિ (અનુવાદ)	.	.	.	અખંડ આનંદ
	મોટા મામા (ગો.મા.ત્રિ.)	.	.	.	ગોવર્ધનરામ શતાબ્દી ગ્રંથ
	ગોવર્ધનરામ : સાલવારી અને સમકાલીન જીવન	.	.	.	સંસ્કૃતિ
	(પાછળથી પુસ્તકારૂપે)	.	.	.	
	શતાબ્દી વ્યાખ્યાન (ટૂંકાવેલું)	.	.	.	સંસ્કૃતિ, ફાંસ.૦ ત્રિમાસિક
૧૯૫૬	ગોવર્ધનરામની અપ્રકટ અંગત નોંધો	.	.	.	ભારતી
૧૯૫૭	સને ૧૯૫૭ વૈજ્ઞાનિક શતાબ્દીઓ	.	.	.	ગુજ૦ સંશો.૦ મંડળ ત્રિમાસિક
	એક અપ્રકટ આત્મકથન (ગો.મા.ત્રિ.)	.	.	.	સંસ્કૃતિ
૧૯૫૮	પહેલી રેલવે—જગતની અને હિંદની	.	.	.	પ્રસ્થાન
	સોખંડ	.	.	.	જીવનમાધુરી
	ગોવર્ધનરામની નોંધપોથીમાંથી : ૧-૨	.	.	.	સંસ્કૃતિ, વિશ્વમાનવ(માનવ)
	ગોવર્ધનરામ-સ્મૃતિ મંદિર	.	.	.	માનવ
	લલિતા-ગુણસુંદરી	.	.	.	માનવ

પ્રકટ પુસ્તકો

શ્રીકૃત ગોવર્ધનરામ	.	.	.	૧૯૧૦
આઈન્સ્ટાઇનનો સાપેક્ષવાદ	.	.	.	૧૯૩૨
આપણો આહાર	.	.	.	૧૯૩૭
ચન્દ્રશંકરનાં કાવ્યો (સંકલન)	.	.	.	૧૯૪૨
વિજ્ઞાનમંદિર-ભાગ ૧	.	.	.	૧૯૫૦
વિજ્ઞાનમંદિર-ભાગ ૨	.	.	.	૧૯૫૪
Scrap-Book Vol. VII (G.M.T.) (સંકલન)	.	.	.	1957
Scrap Book Vol. I, II, III, IV (G.M.T.) (સંકલન)	.	.	.	1959
Scrap Book Vol. IV, V, VI (G.M.T.) (સંકલન)	.	.	.	1959

પુસ્તિકાઓ

વિજ્ઞાનવિભાગના પ્રમુખપદેથી લાપથુ	૧૯૨૪
હિન્દુ સ્ત્રી મંડળમાં લાપથુ	
સા. ૫૦ની સત્કારસમિતિના પ્રમુખપદેથી લાપથુ	૧૯૫૫
છગનલાલ હ. પંડ્યાનું આત્મવૃત્તાંત (સંકલિત)	૧૯૫૮
Prince of Beggars	1932
ગોવર્ધનરામનું સાલવારી જીવન અને સમકાલીન જીવન	૧૯૫૭

પ્રવાસ-પત્રો

ઈંગ્લેન્ડના પત્રો

૧૯૨૧	પટની-લંડનનું એક પત્ર	સમાલોચક
	અહીંનું મારું જીવન	સમાલોચક
	આલ્બર્ટ હોલની જંગી સભા	સમાલોચક
	ડનનું “જુ” — એક મુલાકાત	સમાલોચક
	ત્રણ નાટ્ય-પ્રયોગો	સમાલોચક
	ઈસ્ટરનો તહેવાર	સમાલોચક
૧૯૨૨	મિ. મોટેયુ પાસે	સમાલોચક
	શેક્સપિયરને ચરણે	અપ્રકટ
	મેલ્બા (ગાયિકા)	અપ્રકટ
	શેક્સપિયરનો જન્મ દિવસ (જયંતી)	નવચેતન

અમેરિકાનો પ્રવાસ

	એટલેટિક મહાસાગર ઉપર	સમાલોચક
	મેન્ટ્રિયલ-૧, ૨, ૩	સમાલોચક
	મેડ મીર	સમાલોચક
	શુ વિનિગન	સમાલોચક
	ઓટાવા	સમાલોચક
	ટોરોન્ટો	સમાલોચક
	નાયેગરા-૧, ૨,	સમાલોચક
	બફેલો	સમાલોચક
	સાઈરિક્યુસ	સમાલોચક
	આલ્બની	સમાલોચક
૧૯૨૩	ન્યૂયોર્ક-૧, ૨, ૩, ૪.	સમાલોચક
	એડિસન પાસે	સમાલોચક

૧૯૨૪	ન્યૂયોર્કનો કલાસંગ્રહ	-	-	-	-	સમાલોચક
	બાર્ટન	-	-	-	-	"
	પાણુ ન્યૂયોર્ક	-	-	-	-	"
	ન્યૂયોર્કનું છેલ્લું દર્શન ૧, ૨,	-	-	-	-	"
	ફિલાડેલ્ફિયા	-	-	-	-	"
	" નગર દર્શન અને વિદ્યા	-	-	-	-	"
	વોશિંગ્ટન	-	-	-	-	"
	એલેક્ઝેન્ડ્રિયા	-	-	-	-	અપ્રકટ
	માઉન્ટ વર્નોન	-	-	-	-	અપ્રકટ
	વોશિંગ્ટન ફરીથી	-	-	-	-	નવચેતન (૧૯૨૮)
	આલિંગ્ટન (રાષ્ટ્રીય સ્મશાન)	-	-	-	-	અપ્રકટ
	ઇલિનોઇસ યુનિવર્સિટી	-	-	-	-	અપ્રકટ
	શિકાગો	-	-	-	-	અપ્રકટ
	ફરીથી નાથેઆ	-	-	-	-	અપ્રકટ
	ડેટ્રોઇટ	-	-	-	-	અપ્રકટ
	વળતી સફર	-	-	-	-	અપ્રકટ
૧૯૨૫	વોશિંગ્ટનમાં	-	-	-	-	સમાલોચક
૧૯૨૬	અમેરિકા વિષે સંસ્કારો	-	-	-	-	નવચેતન

“વિજ્ઞાન-મંદિર”-વિભાગ (Notes & News)

અઠવાડિક “શુભરાતી”માં પ્રકટ થયેલ

- ૧૯૨૬ વિદ્યાર્થિવૃદ્ધો (પ્રાસંગિક)
 ડો.ની કિશી અને અમેરિકા
 વિમાનોનો ઉપયોગ
 શુભરાત વિદ્યાપીઠ અને વિજ્ઞાન
 ઓક્સફોર્ડમાં બ્રિટિશ એસોસિએશન
 મૂલક મહારાજ કી જય
 રોકેટ્સનાં ઘન
 હિન્દમાં વિજ્ઞાન પત્રો
 કેમ્બ્રિજ યુનિવર્સિટી અને ધ્રુવની શોધખોળ
 હવાઈ મુસાફરી
 હિન્દનું વાયુશાસ્ત્રનું ખાતું
 લંડન યુનિવર્સિટી
 મુંબઈમાં સિનેમા ઉદ્યોગ

૧૯૨૭ એક ગુજરાતી રસાયન શાસ્ત્રી (ડૉ. ગજજર)

ટ્રેલિવિઝન

વૈજ્ઞાનિક પ્રતિભા-ભૌગોલિક દષ્ટિએ.

ઈન્ડિયન સાયંસ કૉંગ્રેસ ૧૪ મી (લાહોર)

શિયાળાનાં સંમેલનો-પ્રાસંગિક નોંધ.

વૈજ્ઞાનિક સંમેલનો " "

સામાજિક આરોગ્ય શાસ્ત્ર.

“વિજ્ઞાન-વિનોદ” (Review) પો.ગો.શાહ રચિત.

ચોથા હિંદી એક. એસ. મેઘનાદ સાહા.

દિલ્હી વિદ્યાપીઠ અને કુલપતિ

ગુજરાત સાહિત્ય-પરિષદ અને વિજ્ઞાન (હમી)

સૌથી કઠણ ધાતુ કય ?

તરતા હિમગિરિઓ

વૈજ્ઞાનિક સંશોધન માટે અમીરી સખાવત (બર્મા ઓર્ધલ)

સાહિત્ય પરિષદ અને વિભાગો

હેષુ યુનિવર્સિટી

નડિયાદ સાહિત્ય-પરિષદના વિજ્ઞાન-વિભાગના પ્રમુખ-શ્રી. નાયક

૧૫મી સાયંસ કૉંગ્રેસ (કલકત્તા)

પ્રાચીન કાળમાં કાચ,

યુનિવર્સિટીઓ (ઉત્તર પ્રાન્તની)

અમેરિકામાં વિમાન વ્યવહાર

જહુનાથ સરકારનો સંદેશ (મુંબાઈ યુનિવર્સિટી-કોન્વેન્શન)

બે મહોટા વિજ્ઞાન-શાસ્ત્રીઓનાં કનક-લગ્ન—

૧. ઓલિવર લૉન્ગ

૧. પ્રો. હેન્રી આર્મસ્ટ્રોંગ.

શેફીલ્ડ યુનિવર્સિટી

જયકૃષ્ણ ઇન્દ્રજી-ગુજરાતી વનરપતિશાસ્ત્રી

આગ્રા યુનિવર્સિટી

રે. કેનન ડેવિસ

બનારસ હિંદ યુનિવર્સિટી

યૂનૅનિક્સ

૧૯૨૮ વિદ્યપરિષદો (પ્રાસંગિક)

ઉત્તરાયણ અને પંચાંગશુદ્ધિ

ગુજરાત માટે વિજ્ઞાન પરિષદ

વેદ્યક અને વિજ્ઞાન	
જયકૃષ્ણ ઇન્ડસ્ટ્રીની વધુ કદર	૧૧૭૦
ગુજરાતમાં વિજ્ઞાન	
ગુજરાતમાં વિજ્ઞાન પ્રચારનું કામ	૧૧૭૧
પ્રો. લોરેં	૧૧૭૨
બ્રિટિશ એસોસિએશન.	૧૧૭૩
સોસાયટી ઓફ ડેમિકલ ઇન્ડસ્ટ્રીઝની અમેરિકા-સફર	૧૧૭૪
વાયુશાસ્ત્રનું નવું મથક-પૂનામાં	
પૃથ્વીની ઉંચાઈ	
ઇન્ડિયન ડેમિકલ ઇન્ડસ્ટ્રીઝ	૧૧૭૫
હિંદી વિજ્ઞાન અને યુરોપીય સન્માન (બોસ-એડ. આર. એસ.)	
પ્રોફેસરનો પગાર અને પદ	૧૧૭૬
હોર્ડ સિડેનહામ	
વિજ્ઞાનક્ષેત્રના વીર	
રોકફેલરની સંખ્યાવત-હિંદમાં	૧૧૭૭
નવમી ગુજરાતી-સાહિત્ય-પરિષદ	૧૧૭૮
ચીનમાં વૈજ્ઞાનિક જનગતિ	
નવમી સાહિત્ય પરિષદમાં વિજ્ઞાન	
પ્રકીર્ણ મોંઘો	૧૧૭૯
તહેમે જાણો છો? (General Knowledge)	
૧૯૨૯ ‘ફેક-લોર સોસાયટી’ની જ્યુબિલી કૉન્સ.	૧૧૮૦
લંડનની કિંગ્ઝ કૉલેજ	૧૧૮૧
કારખાનાંઓને લાંબી સેવાતી કદર (મિડલેન્ડ ફેક્ટરી, મેટલ ગ્રુપ)	૧૧૮૨
અકસ્માતો (આંકડાઓ)	૧૧૮૩
પ્રેસિડેન્ટ હવર	૧૧૮૪
હિંદી વિજ્ઞાન શાસ્ત્રીઓ-રામાનુજન, રાય, બોસ, રામન.	
૧૭મી ઇન્ડિયન સાયંસ કૉન્સ-પ્રયાગ	૧૧૮૫
લગ્નનું બીજ (ડૉ. હેન્ડીન)	૧૧૮૬
ટાઈફસ તાવનું વાહન (ડૉ. નિશ્ચલ)	
૧૯૩૧ રામનને નોબેલ પરિતોષિક	
શિયાળાનાં વિદ્વત્સંમેલનો (પ્રાસંગિક)	
ભારતવિજ્ઞાનપરિષદ-નાગપુર	
ડૉ. લેન્ડરગ્રાઇનર	
પ્રો. હાન્સ ક્રિશ્ચર	

Dr. K. C. Pandya's Articles (Published)

1917	Science in Agra	S. J. C. Mag.*
	Some examination humours	S. J. C. Mag.
1918	The Agra Scientific Society (Records & Report)	S. J. C. Mag.
1919	Sugar problem in India	Modern Review
1920	Govt. of India State scholarships	S. J. C. Mag.
1924	Some of our superstitions regarding West	S. J. C. Mag.
	"The Union Society's Drama" (Criticism)	S. J. C. Mag.
	A Brief Sketch of the Life of Tansukhram M. Tripathi in the Introduction to notes on Kuttani Matam	Kuttani Matam
1926	Examinations	S. J. C. Mag.
	Spirit of Science	S. J. C. Mag.
1927	Presidential address (Reception Committee) 6th U. P. Social Conference	Reprint(Booklet)
	Indian Science Congress at Lahore	S. J. C. Mag.
1931	The Last Examination	S. J. C. Mag.
	Herbert Mark (A Tribute)	S. J. C. Mag.
1932	The Prince of Beggars	Malaviyaji Com. Volume.
1933	"The Hollands" (A Tribute)	S. J. C. Mag.
1935	Research in Our Chemistry Department	S. J. C. Mag.
	"Full many a gem—" (Examination humours)	S. J. C. Mag.
1940	In memory of Lalit Mohan	S. J. C. Mag.
1943-44	Indian F. R. S. I & II	S. J. C. Mag.
1946	Canon Sully (An Appreciation)	S. J. C. Mag.
1947	Women in Science	S. J. C. Mag.
1947	Gandhiji—An Appreciation	S. J. C. Mag.
1956	A Memorial to G. M. Tripathi	P. E. N.
	Review—"Jwalant Agni"	P. E. N.
	Notes & news—centenary of G. M. Tripathi	P. E. N.
1957	The Literary Scene in India (Gujarati)	P. E. N.
1958	Reminiscences of Bangalore Institute	News Bulletin of Indian Institute of Science

* S. J. C. Mag.=St. John's College Magazine

K. C. P.'s Articles—translated by others (in Hindi)

1925	शुभ कामना	आर्य
1928	वर्क और सुराक की रक्षा	विशाल भारत
	एडिसन साहब से मुलाकात	विशाल भारत
1950	रसोई के मूल तत्व	विशाल भारत

Scientific Research Papers—Published

I Main title—Condensation of Aldehydes (in presence of Organic Bases)

Sub-titles		Parts
1	With Malonic acid	I to XXV
2	With Amides	I to XVI
3	With Malon-anilic acid	I to X
4	With malon-toluic acid	I
5	With β -Keto-esters	I to III

(+ Some unpublished papers)

- II 1 Synthesis of 3 amino-coumarin
2 A note on the main constituents of—
1 Dried rind of *Garcinia Gambogia*, 2 Amchur (Dried mango).

III (Theses—Unpublished)

Chemical examination of *Luffa Echinata* & *Luffa Graveolens*

Condensation of Fluorene and some of its derivatives (nine) with 36 aldehydes

ABOUT THE CONTRIBUTORS

Shri Ramprasad Bakshi is the retired Principal of Sheth A. P. High School, Bombay, who even in the midst of his multitudinous duties, managed to find time for his literary studies and pursuits. His writings are of the nature of literary critiques.

Shri Bachubhai Rawat who has compiled, from materials made available to him the illuminating sketch of Dr. Pandya's life and literary activities, is the able editor of the well-known Gujarati monthly "Kumar". He is a distinguished journalist, a man of letters and was a member of the Legislative Council of Bombay State.

Shri Ravishanker Raval, the leading artist of Gujarat, having to his credit the renaissance movement of art in Gujarat, is aptly known in his province as the "*Kala Guru*". He is also the founder and was the first editor of "Kumar". He is an able critic of Art and occasionally of literature also. He visited Eastern Europe and Russia as a member of the Peace Conference in Vienna in 1952.

Prof. Upendra Pandya, a younger brother of Dr. Pandya, is Professor of Gujarati at Rajkot. He occupies a position of prestige in the field of letters as the compiler of Goverdhanram Centenary Volume, as the author to the abridged version of "*Sarasvatichandra*" and as a poet also.

Dr. Jivaraj Mehta, earned a high reputation as the Dean of G. S. Medical College as well as K. E. M. Hospital in Bombay (from 1925 to 1942). He is the real father of these two institutes. He had been the physician for Gandhiji and finally changed over to Politics. He was appointed first as the Minister of Health and then of the Public Works and Finance Depts. of Bombay State. Now, on the birth of the New Gujarat State, he has been selected as its Chief Minister.

Shri Sanmukhlal J. Pandya is the retired General Manager of the Scindia Steam Navigation Company, a widely travelled connoisseur of art, co-editor of the two latter volumes of Shri Goverdhanram's Scrap Book and deeply interested in Sanskrit and Gujarati literature. Shri Pandya is a near relation of Dr. K. C. Pandya.

Dr. N. M. Shah is at present Professor of Chemistry at St. Xavier's College, Ahmedabad. He is the author of a good many scientific research papers, of a number of

popular books on scientific subjects and also of text books of science. By means of his numerous articles he has ably demonstrated how well scientific knowledge can be presented through Gujarati.

Shri Anantray Rawal, till now Principal of the V. C. Arts College, Jamnagar, and at present research officer in The Directorate of Languages, Gujarat State, is a well-known Gujarati Scholar and critic, remarkable for deep and wide erudition and for unbiassed balanced judgement.

Shri Himmatlal Anjaria who made his name by the compilation of "Kavya-madhyam" - an anthology of Gujarati Poetry purporting to be on the lines of Palgrave's Golden Treasury - is a retired educationist and author of a history of Gujarati Literature, and of several compilations.

Shri Gulabdas Broker. Though born in a family of businessmen and a businessman himself, Shri Broker is a votary of Literature - both English and Gujarati. He has published several collections of his own short stories and plays. He is a well-known critic also.

Shri Popatlal G. Shah an old friend of Dr. Pandya and, like him, a Scientist devoted to literature, began his career as a Professor of Science and ended it as Accountant General in Bombay State. He is one of the founders, the present President and the chief prop of the Gujarat Research Society. He has compiled a Dictionary of Gujarati Scientific Terminology.

Dr. Ramanlal Yajnik. Having been Principal of the Dharmendrasinhji Arts College of Rajkot, he rose to be the Director of Education of Saurashtra from which post he retired, but only to undertake and carry through successfully organisation of Colleges in Africa and Gujarat. He got his doctorate by his work on Indian Dramatics. Dr. Yajnik, we regret to say, expired while this book was in press.

Shri Indulal Yajnik. A scholar who left that field for politics and a man of singularly independent thinking. Shri Yajnik has recently staged a glorious comeback to the domain of literature by publishing the three volumes of his autobiography, probably the best Gujarati autobiography after Gandhiji's.

Shri Chunilal Madia is a young but a leading short story writer and novelist of Gujarat, a journalist, a poet and a critic. He holds an important post in the United States Information Services and as such has been to the United States and other foreign lands.

Shri Shankerlal Banker. An enthusiastic and prominent worker in the Home Rule League and the Bombay Provincial Committee, came in close contact with Gandhiji. And thereafter, he devoted himself to the cause of labour and to propagation of

Khadi. He has been taking a deep keen interest and giving guidance in the problems of labourers and in Khadi work even after his retirement.

Shri Suresh Dikshit was Professor of Botany at the Wilson College, Bombay. He has written a book on that subject and several articles. He joined the army from which he retired as a Major and joined the New India Insurance Company as an Instructor to the class of the trainees for that Company.

Shri Bhanushankar Yajnik is retired Income Tax Officer. He is a cousin, and was a class-mate for some time, of Dr. Pandya.

Shrimati Malatiben Dave, a niece of Dr. Pandya, is a Montessori teacher and an occasional broadcaster of radio-talks for ladies. She writes short stories and contributes articles pertaining to the behaviour of children and the way to train their minds.

Shrimati Champakben Yajnik, is the eldest amongst the surviving sisters of Dr. Pandya who can write about him with a sister's love.

Shri Manjula Sevaklal Dave, worked successively as Secretary in the Judicial Department of Baroda State and District and Sessions Judge (Mehsana Dist.). He was Legal Remembrancer and then, Secretary to Law and Justice Ministry, Saurashtra. He is author of the books, "Ganapati and Ganapatya" and "The Various Indian Eras".

Dr. A. W. Davies, is the builder of St. John's College, Agra, where Dr. Pandya spent 38 years of his life. He is at present at Gloucester, retired from its Deanship. He had been the Dean of Worcester also. He joined S. J. C. in 1909, and was the principal of that institute from 1913 to 1928. He was the first Vice-Chancellor of Agra University in 1927.

Dr. T. D. Sully, very rightly called "Ajata-shatru" (one whose enemy was not born) by Dr. K. C. Pandya, had been with him in the St. John's College, during almost the same period. Joining in 1912 as a Professor of Logic and morals, Philosophy retired as the Principal in 1948 (from 1933).

Dr. S. S. Deshpande, an old friend and a colleague of Dr. Pandya, has devoted his life to Research in Organic Chemistry. After working as a professor in Indore and Agra, he became the Director of Jiwaji Industrial Research Institute at Gwalior. At present, after retiring, he is still guiding the research work at Holkar College, Indore.

Shri Gangaprasad Mehta was Professor of History in Central Hindu College and also in the Banaras Hindu University. From 1917 to 1930, while still a professor, he applied himself to research work in Ancient Indian History and Culture. Noteworthy

